

ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئوتتۇرىنچى ئىلمىي ژۇرنالى

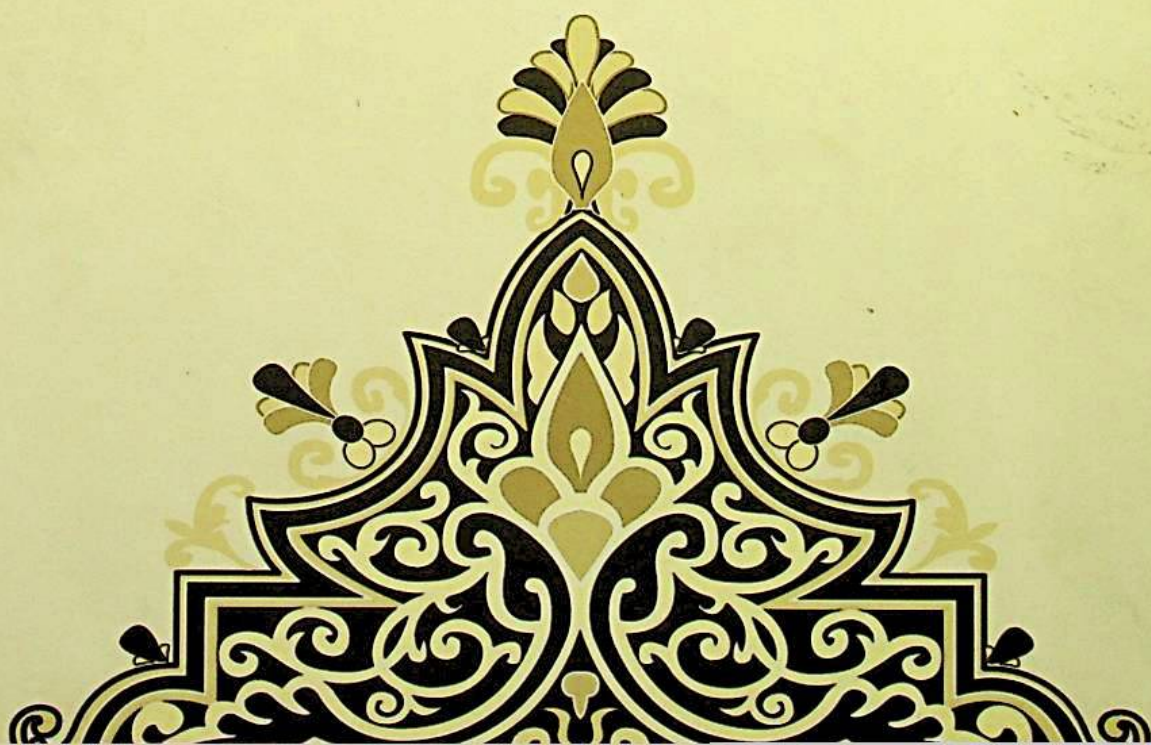
پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

3 2012

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

哲学社会科学维吾尔文版

بۇ ساندا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

- مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق توغرىسىدا..... ئۆمەر داۋۇت (1)
- «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەرلەر..... ئالىمجان مەخسۇت مېمار، ئادىلە ئالىمجان (11)
- مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ مىللىيلىقى ھەققىدە..... ئەخمەت سەيدۇللا (17)
- «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسى ۋە ئۇنىڭ رېئال ئەھمىيىتى توغرىسىدا..... مەمەت موللامەت (27)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

- ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۈنۈملۈك تەمىنلەشنىڭ رولى توغرىسىدا.....
- خەلىپىدىن مۇساھىب (36)
- ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش توغرىسىدا..... بۈۋەجەر مىجىت (42)
- ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشى توغرىسىدا..... ئابدۇكېرىم توختاسۇن (48)

تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە دىيالېكت-شېۋىلىرىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات..... مۇھەببەت قاسىم (52)
- ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى توغرىسىدا..... مەۋلۇدە ئەكرەم (74)
- ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە..... تۇرغۇنجان ئىسلام (78)
- قۇمۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان..... ئىسمەت قاسىم (82)
- ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرى توغرىسىدا..... زۇمرەت غايپار (94)

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

- ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نەزەر..... گۈلنار ئوبۇل، مەرىمگۈل تۇرسۇن (103)
- «مەجالسۇن نەفائىس» ۋە ئەدەبىي تەخەللۇششۇناسلىق..... ئەكبەر قادىر (110)
- نەۋائىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى..... ئايگۈل ئابدۇرېھىم (115)
- كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا..... ئاتىكەم مامۇت (120)

قانۇنچىلىق تەتقىقاتى

- ئۇيغۇر خەلق ماقالى-تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتى توغرىسىدا.....
- تۇرسۇننىياز ساۋۇر (126)

كۈتۈپخانا تەتقىقاتى

- ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە..... ئالىيە ئېلاخۇن (136)

目 录

西域文化研究

- 试论麻赫穆德·喀什葛里与接触语言学.....乌买尔·达吾提(1)
《突厥语大辞典》中提到的古代城市.....阿里木江·马克苏提,阿迪拉·阿里木江(11)
论文化及其民族性.....艾合买提·赛都拉(17)
《福乐智慧》中的和谐思想与其现实意义.....买买提·毛拉买提(27)

政治、经济与管理学研究

- 论我区有效供给农村公共产品的作用.....海力皮丁·木沙(36)
关于提高大学生社会适应力.....布瓦吉尔·米吉提(42)
论大学生人际冲突.....克力木·托合逊(48)

语言与文化研究

- 从突厥语大词典看现代维语及其方言土语中的一些语音变化现象.....
.....木哈拜提·哈斯木(52)
维语和汉语中的量词比较研究.....买丽旦·艾克热木(74)
浅谈关于维语人体及器官的成语,固定词组,短语,谚语等的文化特点.....吐尔洪江·斯拉木(78)
谈哈密木卡姆.....依斯买提·哈斯木(82)
维吾尔族民间说唱艺人调查研究.....祖木拉提·哈帕尔(94)

文学研究

- 论维吾尔文学研究.....姑丽娜尔·吾辅力,马力亚木古丽·吐尔逊(103)
纳瓦依作品《群英盛会》与文学笔名学.....艾克拜尔·卡德尔(110)
论纳瓦依的作品《情之所钟》中体现的文学批评观念.....阿依古力·阿不都热依木(115)
论后现代主义文学及其主要特征.....阿提克木·马木提(120)

法学研究

- 论维吾尔民间谚语中的法律思想与法律文化.....吐尔逊尼牙孜·沙吾尔(126)

图书学研究

- 论少数民族地区高校图书馆读者服务工作.....阿丽叶木(136)

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق توغرىسىدا*

ئۆمەر داۋۇت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرىدە ئەكس ئەتكەن تىللارنىڭ ئۇچرىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىدىيەسى قىسقىچە سېلىشتۇرۇلدى، ھەمدە ئۇنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا قوشقان مۇھىم تۆھپىسى يىغىنچاقلىنىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى، دېگەن قاراش يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلىنىدۇ.

摘要: 本文对接触语言学的基本理论和麻赫穆德·喀什葛里的《突厥语大词典》中所反映的语言接触研究方面的思想及麻氏对接触语言学所做出的主要贡献进行简要比较和归纳，以求进一步佐证麻赫穆德·喀什葛里是接触语言学的奠基人的观点。

Abstract: This article attempts to contrast comparative the main theory of contact linguistics and Mahmud Kashkar's research idea on the languages in contact in which had been expressed in his *Divanu lughatit Turk*, as well as it discusses Mahmud Kashkar's main contributions in the contact linguistics. In doing so, it verifies Mahmud Kashkari's role as the founder of contact linguistics.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H0

1. كىرىش سۆز

تېپىپ چىقىپ، تىللار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بېكىتىشتەك نەزەرىيەۋى تۆھپىسى بىلەن دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئاساس سالغان»^[2]. بۇ مەشھۇر ئالىمنىڭ «دىۋان»دا بايان قىلىنغان تىللارنىڭ ئۇچرىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىدىيەسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتكەندە ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، نەزەرىيە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يەنە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ساھەسىگە قوشقان تۆھپىسىگە يۆتكىلىدۇ. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى چىن باۋيا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، مەھمۇد كاشغەرىينى تىللارنىڭ ئۇچرىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ پېشقاسى، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدۇ^[3]. ھالبۇكى، ئارىدىن بىر نەچچە يىل ئۆتسىمۇ ئىلىم ساھەسىدە بۇ قاراشقا نىسبەتەن

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ قىسقارتىپ ئېلىنىدۇ) نىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئىلمىي قىممىتى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەكس ئېتىدۇ. چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى خۇاڭ گويىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مەھمۇد كاشغەرىي يازغان «دىۋان» ئىلىم-پەن تارىخىدىكى ئابىدە، مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى خەزىنە، ئۆز كەسپىگە مەسئۇل بولۇشتىكى روھ، مۇكەممەللىكنى يارىتىشتىن بېشارەت. بۇ كىتاب يالغۇز تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلىش تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا تىلشۇناسلىق تارىخىدىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.»^[1] مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلشۇناسلىققا قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. «ئۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەڭ ئاۋۋال سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى قوللانغان ۋە تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق قانۇنىيىتىنى تۇنجى بولۇپ

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 6-ئاينىڭ 15-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: ئۆمەر داۋۇت (1963-يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، دوكتورانت. ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ئوقۇتۇشى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ 19 - ئەسىردىن ئىلگىرىلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئەمما تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشى تەتقىقاتىنىڭ تارقاق ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. ئەمەلىيەتتە، 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىغا ئائىت تەتقىقاتىنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلاپ بەرگەن.

ئۈچىنچىدىن، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى دېگەن قاراشنى ئىسپاتلاشتا «دىۋان» نى ئاساس قىلىش، يەنى «دىۋان» دىن ئېلىنغان كۆپلىگەن ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق بۇ قاراشنى مۇھاكىمە قىلىپ ئىسپاتلاشقا ھەرگىز سەل قارىماسلىق كېرەك.

تۆتىنچىدىن، تىلشۇناسلىق تارىخىدا ھۇمبولت ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە تىلنىڭ ئىجادچانلىقى، تىل بىلەن مىللەت، تىل بىلەن تەپەككۈر، تىل تىپلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇناسىپ نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. سوسسۇر ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى، تىل سىستېمىسى تەھلىلى ھەمدە تىل بىلەن نۇتۇق، سىنخرونىك ۋە دىياخرونىك تەتقىقات، ئىچكى تىلشۇناسلىق ۋە تاشقى تىلشۇناسلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان [6]. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭمۇ ئۆزىگە خاس نەزەرىيە تۈپىسى يىغىنچاقلىنىشى كېرەك.

ھېچقانداق ئىنكاس بولمىدى. بۇ قاراشنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن مۇنداق بىر نەچچە نۇقتا دىققىتىمىزگە سازاۋەر بولۇشى كېرەك:

بىرىنچىدىن، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاۋۋالقى نەزەرىيە ئاساسچىلىرى ھۇمبولت (Karl Wilhelm Freiherr Von Humbolt, 1767-1835)، ئاۋگۇست شىلەيخىر (August Schleichner, 1821-1868)، ھيوگۇ شوخارت (Hugo Schuchard, 1842-1927)، يوسىف ۋېندىرىس (Joseph Vendryes, 1875-1960)، ئېدۋارد ساپىر (Edward Sapir, 1884-1939)، پالمېر (Leonard Robert Palmer) قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئاساسلىق بايانلىرى، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسىنى ياراتقۇچى ئامېرىكىلىق ۋېينرىيچ (Uriel Weinreich, 1926-1967)، ئېينار خوگىن (Einar Haugen, 1906-1994)، فىشمەن (S.V.Fishman) قاتارلىق تىلشۇناسلارنىڭ قاراشلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ئىنتايىن زۆرۈر. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئامېرىكىلىق تىلشۇناس دونال ۋىنفوردنىڭ «ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە» [4] دېگەن ئەسىرى ۋە ئېلىمىزدە جاڭ شىڭچۈەن ئەپەندىنىڭ يېقىندا نەشىردىن چىققان «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» [5] دېگەن ئەسىرىنى ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ بەلگە خاراكىتېرلىك ئەسىرى سۈپىتىدە ئەستايىدىل ئوقۇپ، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق توغرىسىدا توغرا، ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي قاراش تۇرغۇزۇش تولمۇ مۇھىم.

ئىككىنچىدىن، ئۇقۇم جەھەتتە، ئۇچراشما

2. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتىغا قىسقىچە نەزەر

تىللارنىڭ ئۇچرىشىغا ئائىت نەزەرىيە ۋە كىيىنكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ئادەتتە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا شەكىللەنگەن، دەپ قارىلىدۇ. لېكىن بۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن ئىلگىرى تىللارنىڭ ئۇچرىشى مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنمىغان دېيىشكە بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە 19 - ئەسىردىن ئىلگىرى نۇرغۇن تىلشۇناسلار

تىللارنىڭ ئۇچرىشىغا ئائىت نەزەرىيە ۋە كىيىنكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ئادەتتە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا شەكىللەنگەن، دەپ قارىلىدۇ. لېكىن بۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن ئىلگىرى تىللارنىڭ ئۇچرىشى مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنمىغان دېيىشكە بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە 19 - ئەسىردىن ئىلگىرى نۇرغۇن تىلشۇناسلار

مۇستەقىل بىر پەننىڭ مەزمۇنى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھىلەنگەن^[10].

20- ئەسىرنىڭ 80-90- يىللىرىدا ھەر قايسى ئەللەردىكى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە چىققان ئەسەر ۋە ماقالىلەردە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق دېگەن ئاتالغۇ كەينى-كەينىدىن كۆرۈلۈشكە باشلىغان. بولۇپمۇ گېرمانىيە ۋە ئامېرىكىدىكى بەزى تىلشۇناسلار بۇ ئاتالغۇنى كۆپ قېتىم ئىشلەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى تەدرىجىي پىشپى يېتىلگەن. 21- ئەسىردىن كېيىن ھەر قايسى ئەللەردە نەشر قىلىنغان تىلشۇناسلىق ئەسەرلىرىدە «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» دېگەن ئاتالغۇ كەڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان.

«ئوكسفورد ئەمەلىي تىلشۇناسلىق قوللانمىسى» (2002) دېگەن كىتابقا ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئېنىقلىمىسى ۋە ئاساسىي قائىدىلىرى مەخسۇس بايان قىلىنغان ماقالىلەر كىرگۈزۈلگەن. يېقىندا، ئامېرىكا تىلشۇناسى دونالد ۋىنفورد «ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە» (2003) دېگەن ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭدا ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىنىڭ تارىخى، تىللارنى ساقلاپ قېلىش، كىرمە سۆزلەر، تىل بەلگىلىرىنىڭ ئالمىشىشى، قوش تىل، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى، ئىككىنچى تىلنى ئىگىلەش، تىل كۆچۈمى، ئەبجەش تىل قاتارلىق مەزمۇنلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئەنگىلىيەلىك تىلشۇناس تېلاگر بۇ كىتابقا بېغىشلىما يېزىپ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي باھا بەرگەن^[11].

يېقىندا ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى لۇغىتى» (2004) دىكى «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى» دېگەن سۆزلەمدە «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان. دونالد ۋىنفوردنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، «ۋېينىرىيچ تۇنجى بولۇپ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تىل ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەريانلىرىنى ئوخشىمىغان تىپلارغا ئايرىغاندىن كېيىن، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق 50 نەچچە يىلدىن

تىلشۇناسلار تۈرلۈك نۇقتىدىن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، تىل ئۇيۇمى، قوش تىل قاتارلىق ساھەلەر بويىچە دەسلەپكى نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى بايان قىلغان.

ئۇچراشما تىلشۇناسلىق — جەمئىيەت تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدىن بىرى بولغان تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى نەزەرىيەسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېڭى تارماق پەن. «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» دېگەن ئاتالغۇ 1979- يىلى 6- ئايدا بېلگىيە پايتەختى بېريۇسسېلدا ئۆتكۈزۈلگەن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىل توقۇنۇشىغا ئائىت تۇنجى خەلقئارالىق يىغىندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ پەن نامى خەلقئارادا 30 نەچچە يىلدىن بېرى قوللىنىپ كېلىنمەكتە^[7].

ياۋروپادىن ئامېرىكىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان يەھۇدىي تىلشۇناس ۋېينىرىيچ 1953- يىلى «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى» دېگەن خاس ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەسەردە قوش تىل، تىل ئالمىشىشى، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى، تىلنىڭ يوقىلىشى، تىل ئۇيۇمى، تىل دەخلى، تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش قاتارلىق بىر قاتار تىل ھادىسىلىرى بايان قىلىنغان.^[8] ۋېينىرىيچ بىلەن بىرلا دېگۈدەك ۋاقىتتا، ئامېرىكا تىلشۇناسى خوگېن ئۆزىنىڭ قوش تىللىق ھادىسە ھەققىدىكى ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى. بۇلار 20- ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىدىن كېيىن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ كۈچلۈك نەزەرىيەۋى ئاساسىنى ياراتقان. ۋېينىرىيچنىڭ ئەسىرى غەرب ئەللىرىدە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى نەزەرىيەسىگە ئائىت تەتقىقات ساھەسىدىكى زۆرۈر ئوقۇشلۇققا ئايلانغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۈرلۈك تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت بۇ نەزەرىيە ھەرقايسى ئەللەردە كەڭ تارقالغان ھەمدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق پېنىنگە تەرەققىي قىلغان^[9].

20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى ۋېلشاكىن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت بىر مۇنچە ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلغان. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تەتقىقات مەزمۇنلىرىنى «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» تىن ئىبارەت

تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەردە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى مەخسۇس بابلار بويىچە بايان قىلىنغان. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، چەت ئەللەر ۋە ئېلىمىزدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى بارغانسېرى كۈچىيىپ راۋاجلانغان. ئۇچراشما تىلشۇناسلىق — مىللەت، مەدەنىيەت، تىللارنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرىدە كېلىپ چىقىدىغان تۈرلۈك تىل ھادىسىلىرىنى ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىدىغان تىلشۇناسلىقنىڭ تارماق يېنى. ئۇ بۈگۈنكى كۈندە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا تىلشۇناسلىق ساھەسىدە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان قىزىق تارماق پەنگە ئايلاندى [22]. ئېلىمىز كۆپ مىللەت، كۆپ مەدەنىيەت ۋە كۆپ تىلغا ئىگە دۆلەت. تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىغا ئائىت نەزەرىيەنى چەت ئەللەرنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق پېنىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىگە ماسلاشتۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئېلىمىز تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەلىرىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىش، توغرا چۈشىنىش، چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىش ۋە مۇۋاپىق قوللىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەدىمكىلەرنىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتى ھەققىدىكى ئىدىيەسى ۋە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى، بولۇپمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئىدىيەسى ۋە قوشقان تۆھپىسىنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىش ۋە يىغىنچاقلاش تولۇمۇ زۆرۈر.

بېرى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، ھەمدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخى، دائىرىسى ۋە مەزمۇنىنى دىياخرونىك ۋە سىنخرونىك نۇقتىلاردىن تونۇشتۇردى» [12].
 ئېلىمىزدە 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن كېيىن ۋېي جىچياڭ، ۋۇ تىيىپىڭ، جاۋ جىي قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق دېگەن ئاتالغۇ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ۋە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئەسەرلەر ئارقا-ئارقىدىن نەشر قىلىندى. ئالايلىق، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جاڭ شىڭچۈەننىڭ ئەسىرىدىن باشقا يەنە چېن باۋيا يازغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىل ئۇيۇمى» [13]، يۈەن يەن يازغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىللارنىڭ ئۆزگىرىشى» [14]، شو سەيدې يازغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىللارنى سېلىشتۇرۇش» [15]، چۈ جىيايەن، يۈۋ رۇجىي تۈزگەن «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» [16] قاتارلىق ئەسەرلەر نەشر قىلىندى ھەمدە «تىل تەسىرىنىڭ تىل ئۆزگىرىشىگە بولغان تەسىرى» [17] قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. بۇلاردىن باشقا يەنە چېن يۈەن تۈزگەن «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى» [18]، دەي چىڭشيا تۈزگەن «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» [19]، جۇ ۋىنجىڭ تۈزگەن «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» [20] قاتارلىق جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىغا ئائىت ئەسەرلەردە ۋە يې فېيشىڭ، شۇ توڭچىياڭ تۈزگەن «تىلشۇناسلىقتىن ئوچىرىكلار» [21] قاتارلىق ئومۇمىي

3. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ

ئالاقىدار ئىدىيەسى

ياۋروپا ئالىملىرىدىن 700 يىل ئىلگىرىلا تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتقا كىرىشكەن. ھەتتا ئۇنىڭ بەزى ئىدىيەسى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسىنى ياراتقان ئامېرىكىلىق تىلشۇناس ۋېينرىچىنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىدىن تەخمىنەن 800 يىل بۇرۇن شەكىللەنگەن ۋە ئەينى دەۋر تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن. مەلۇمكى، سېلىشتۇرۇش — ئىنسانلارنىڭ

ئادەتتە، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تەتقىقات تارىخى تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ ۋە بۇ ھەقتىكى بىلىش 19- ئەسىردە باشلانغان، دەپ قارىلىدۇ [23]. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاۋۋالقى نەزەرىيە ئاساسچىلىرى، دەپ بايان قىلىنغان ھۇمبولت، شىلەيخىر قاتارلىق ئالىملار ئۆز نۆۋىتىدە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي

تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسى دائىرىسىدىكى مۇھىم مەسىلە بولۇپ، يۇقىرىقى ھەرقايسى مەزمۇنلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت ئىدىيەسىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى نۇقتىسىدىن تىل ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشىمۇ سۆزلەردىكى تاۋۇش ماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ «دىۋان» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تۈركىي تىل» تەركىبىدە «ھ» كېلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق، بۇ تاۋۇش گاھدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ، چۈنكى، خوتەن تىلىدا ھىندى تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنجەك تىلىدىمۇ «ھ» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۈنكى كەنجەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە ئەمەس؛ يەنە خوتەنلىكلەر بىلەن كەنجەكلەر سۆز بېشىدىكى «A-ئەلىق» نى «ھ» غا ئالماشتۇرىدۇ» [24]. ئۇلاردىكى ماسلىقنى مۇنداق كۆرسىتىش مۇمكىن:

خاقانىيە تۈرك تىلى	خوتەن، كەنجەك تىلى	ھازىرقى ئۇيغۇرچە مەنىسى
Ata	Hata	ئاتا
Ana	Hana	ئانا

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قارىشىچە، خوتەنلىكلەر ۋە كەنجەكلەر تۈركىي تىللاردا يوق «ھ» تاۋۇشىنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن تۈركلەردىن ھېسابلانمىغان [25]. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللار بىلەن ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان خوتەن ساك تىلىدىكى يۇقىرىقىدەك ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرىگە باغلاپ چۈشەندۈرگەن. تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىكى بۇ خىل ئەھۋال 19-ئەسىردىكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى نەزەرىيەچىلىرىمۇ توختالمىغان مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆلچەملىك تىل، قوش تىل، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى توغرىلىق بەزى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «دىۋان» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ

شەيئىلەرنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشىدىكى بىر ئاساسىي ئۇسۇل، سېلىشتۇرغاندىلا پەرقنى تاپقىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى يېتەرلىك ھالدا دەلىللەش ئۈچۈن ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان» ىدا ئەكس ئەتكەن ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئىدىيەسىنى قىسقىچە سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىنى دەسلەپ بايان قىلغان ھۇمبولت، شىلەيخىر، شۇخارت قاتارلىق ئالىملار تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى، تىل ئۇيۇمى، قوش تىل قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغان. بۇلار كېيىنكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىگە مەلۇم جەھەتتىن ئاساس سالغان ۋېينىرىچ ۋە كېيىنكى دونالد ۋىنفوردنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ھەقىقىي پەن سۈپىتىدە ئۆز نەزەرىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى مۇنداق مەزمۇن ۋە تەتقىقات دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچىدىن، تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش. بۇ سۆز قوبۇل قىلىش سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ جەريانى ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، قوش تىل. بۇ قوش تىل ئاتالغۇسى، ئۇنىڭ سەۋەبى، ئۆلچىمى، تۈرى، رولى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، كۆپ تىللىق ھادىسە. بۇ كۆپ تىل ۋە ئۇنىڭ رولى، كۆپ تىل ئۆگىنىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ تۆتىنچىدىن، تىل ئالمىشىش. بۇ تىل ئالمىشىشنىڭ تىپلىرى ۋە جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بەشىنچىدىن، تىلنى ئەبجەش قوللىنىش؛ ئالتىنچىدىن، تىل ئۇيۇمى؛ يەتتىنچىدىن، تىل دەخلى؛ سەككىزىنچىدىن، تىللارنىڭ قوشۇلۇشى؛ توققۇزىنچىدىن، تىلنى ساقلاش؛ ئونىنچىدىن، تىللارنىڭ يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت. بۇلار بىلەن بىرگە تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى بىلەن كۆرۈلىدىغان تىل تەسىرى دېگەن ئۇقۇمۇ ئۇچراشما

بىر تىلنىلا بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان خوتەن خەلقلەرنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق»^[26]. بۇ يەردىكى «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل» دېگىنى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى «ئۆلچەملىك تىل»، «ئەدەبىي تىل» دېگەن ئۇقۇمغا، «ئىككى تىل» ھازىرقى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى «قوش تىل» غا، «تىلدىكى بۇزۇقلۇق» بولسا ھازىرقى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى «تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى» يەنى 语言混合 دېگەن ئۇقۇمغا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي گەرچە ھازىرقى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكىدەك ئاتالغۇلارنى ئىشلەتمىسىمۇ، ئەمما شۇ دەۋرگە لايىق ئاددىي ئاتالغۇلار ئارقىلىق ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى ئاساسىي ئۇقۇم ۋە قاراشلارنى خېلىلا روشەن چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوش تىللىق ھادىسە ۋە تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنىڭ چەت ئەللىكلەر ياكى ئىككىنچى تىل ئىگىلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىش ياكى ئارىلىشىپ ياشاش ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئۈچىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدا كۆرۈلىدىغان تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش، جۈملىدىن «كىرمە سۆز» مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغان. جۈملىدىن «دىۋان» نىڭ كىرىش قىسمىدا «تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىدىم» دەپ كۆرسىتىدۇ^[27]. بۇنىڭدىن شۇنىسى ئېنىقكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئون نەچچە يىل دالا تەكشۈرۈپ توپلىغان سۆزلەردىن قايسىسىنىڭ كىرمە سۆز، قايسىسىنىڭ تۈركىي سۆز ئىكەنلىكىگە توغرا ۋە ئىلمىي قاراشتا بولغان؛ ئەگەر بۇ ھەقتە ئۆلچەم بېكىتمىگەن

بولسا، «دىۋان» دەك يېرىك ئەسەردىكى سۆزلەرنى ئىلمىي ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلالىشى قىيىن بولاتتى. تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردىكى قوش تىللىق ھادىسە ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى، قوش تىل ئۆگىنىش مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختالغان. ئەينى دەۋردە «قارا خانىيلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەب-ئىسلام ئىمپېرىيەسىگە تەسىر كۆرسەتكەندى. 11-ئەسىر شارائىتىدا، گەرچە سالجۇقىيلار ئەرەب خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قارا خانىيلارنىڭ تۈزۈمى سامانىيلار ۋە سالجۇقىيلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. ئەينى دەۋردىكى سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنىيەت مۇھىتى ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسىي مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى»^[28]. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئەنە شۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىنلىشىش ئۈچۈن ئۇلار (ئەرەبلەر) گە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»لىقىنى، تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئەرەب-ئىسلام دۇنياسىدا تۈركىي تىلنى ئىككىنچى تىل قاتارىدا ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئەھمىيىتىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ^[29]. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ «دىۋان» نى شۇنىڭغا مۇناسىپ ئەڭ يېڭى ئۇسۇللار بىلەن تۈزگەنلىكىنى مۇنداق ئىخچام بايان قىلىدۇ: «سۆزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم، ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم»^[30]. ئالىمنىڭ بۇ ئۇسۇلى بۈگۈنكى دەۋردىكى قوش تىل ئوقۇتۇشىدا مەلۇم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا قوشقان ئاساسلىق تۆھپىسى

ئەسىر بۇرۇن ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئاساس سالغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان»ى ئۇچراشما

مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتى بىلەن ياۋروپالىقلاردىن 8-9

تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى نەزەرىيەلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلاردىن ھۇمبولت، شىلەيخىر قاتارلىق ئالىملارنىڭ تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقى بىلەنلا گىرىك، لاتىن تىللىرىنىڭ مەنبەداشلىقىنى جەزملەشتۈرۈشى مېتودولوگىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا تولۇق بولمىغان. ھازىر بىز باسقۇچلۇق تەھلىل ئۇسۇلى ئارقىلىق سانسكرىت تىلىنى گىرىك تىلى ۋە لاتىن تىلى بىلەن مەنبەداشلىققا ئىگە، دېگەن يەكۈننى چىقىرىمىز. بۇنىڭ بىلەن 19- ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇسۇلى تولۇق بولغان دېگىلى بولمايدۇ»^[32]. مەھمۇد كاشغەرىي تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقى بويىچىلا مەنبەداشلىققا ھۆكۈم چىقارمىغان. «ئۇنىڭ ئۆلچىمى تىللارنىڭ ئۇچرىشىغا دىققەت قىلىش ۋە قوش تىللىق ھادىسىلەرنى كۆزىتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىدىكى يادرولۇق مەسىلە يەنى قوش تىللىق ھادىسىنى مۇھاكىمە قىلغان. لېكىن قەدىمكى گىرىك، رىم دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىملار ئوخشاش تىللارنىڭ ئۇچرىشى، قوش تىل، تاۋۇش ماسلىقى ۋە مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مەھمۇد كاشغەرىيىدەك پىكىر يۈرگۈزمىگەن. ھەتتا، 19- ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدىمۇ تىللارنىڭ ئۇچرىشى، قوش تىل، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقى ۋە مەنبەداشلىق ئۈستىدە ئەستايىدىل مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلمىگەن. ھازىرقى زامان تىللارنىڭ ئۇچرىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتتىن مەلۇمكى، قوش تىللىق ھادىسە تىللارنىڭ ئۇچرىشىدىكى ھالقىلىق مەسىلە، شۇنداقلا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلىشىدە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىدىغان مۇھىم تېما. بۇ جەھەتتە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشى تەتقىقاتىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى»^[33].

ئۈچىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي قوش تىل ئوقۇتۇشى يەنى تۈركىي تىلنى چەت ئەل تىلى قاتارىدا ئوقۇتۇش توغرىسىدىكى مېتودىنى تۇنجى بايان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تۈركىي تىلىدا سۆزلەرنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ

تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇل تېشى ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇقەددىمە قىسمى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بەلگە خاراكتېرلىك نادىر ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىدىيەسىنى ئەستايىدىل يىغىنچاقلىغان ۋە تەھلىل قىلغاندا ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ تۆھپىسىنى مۇنداق بىر قانچە جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مەنبەداش تەركىبلەرنى جەزملەشتۈرگەندە بىر قەدەر جانلىق ۋە ئۆزگىچە ئۆلچەم قوللانغان. ئۇ «دىۋان» دا دىيالېكت ۋە قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى، قوش تىل ۋە ئۇنىڭ دەخلى، تىللارنىڭ ئۇچرىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىق ھادىسىلەرنى ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى مەنبەداشلىقنى جەزملەشتۈرۈشتىكى بىردىنبىر ئۆلچەم قىلمىغان. ئۇنىڭ مەنبەداشلىقنى جەزملەشتۈرۈشى مەدەنىيەت ۋە مىللەت جەھەتتىكى دەلىل-ئىسپاتلارنىمۇ ئاساس قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى، مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيەنىڭ تىل ھەم دىيالېكتقا كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە دىققەت قىلغان. ئۇ يەنە تىللارنىڭ ئۇچرىشى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئەھۋالىغا دىققەت قىلغان ھەمدە تۈركىي تىللارنىڭ باشقا تىللار جۈملىدىن خەنزۇ تىلى، پارس تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىق تىللار بىلەن ئۇچرىشى ئەھۋالىنى خاتىرىلىگەن. بۇلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەنبەداش تەركىبلەرنى بېكىتىشتىكى قوشۇمچە ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ^[31].

ئىككىنچى، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى ئاساسچىلىرى دەپ قارالغان ئالىملارغا سېلىشتۇرغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشى ۋە قوش تىل ھادىسىسىنى كۆپ نۇقتىدىن ئەتراپلىق كۆزەتكەن ۋە مۇھاكىمە قىلغان. «19- ئەسىردىكى ياۋروپا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىرى ھەم ئۇچراشما

يول پەيدا بولغان. تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە رىقابىتى 10 - ئەسىردىلا باشلانغان. ئەينى ۋاقىتتا ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا سافاۋىي خاندانلىقى، سامانىيلار خاندانلىقى قاتارلىق فېئوداللىق سۇيۇرغال ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەن. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ ھاكىمىيەتلەر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر قۇرغان سالجۇقىيلار خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئالماشقان. نەتىجىدە ئەرەب خەلىپىسىنىڭ پايتەختى باغداتتا ئەڭ تەسىر كۈچكە ئىگە بولغىنى ئاۋۋال ئەرەبلەر، كېيىن پارسلار، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەر بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. مەھمۇد كاشغەرىي ئەنە شۇنداق «تەڭرى دۆلەت قۇياشنى تۈركلەر بۇرچىدا تۇغدۇرغان ۋە پەلەكنىمۇ شۇلار ئۈستىدە چۆرگىلەتكەن»^[36] دەۋردە «تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش چېپىپ كېتىۋاتقان» لىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئالەمشۇمۇل ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نى يازغان. ناھايىتى ئېنىقكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەبلەر ۋە تۈركىي تىلنى بىلمەيدىغانلارغا تۈركىي تىلنىڭ كۈچىنى نامايان قىلىشتىن ئىبارەت. ھالبۇكى، ئۇنىڭ تېخىمۇ زور تىلشۇناسلىق قىممىتى شۇ يەردىكى، «دىۋان» دا تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلى تۇنجى قېتىم سېلىشتۇرۇلۇپ، ئىككى تىلنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرى ھەققىدىكى تەتقىقات باشلاپ بېرىلگەن.^[37]

ھەرقانداق دەريا باش ئېقىن ۋە ئۇنىڭغا ئىلگىرى-كېيىن قوشۇلىدىغان چوڭ-كىچىك ئېقىن بىلەن ھاسىل بولىدۇ ۋە زورىيىپ بارىدۇ. تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقات نۇرغۇن ئىدىيە ۋە قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تۈرتكىسىدە زورىيىپ بۈگۈنكى كۈندىكى «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» دېگەن پەن بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ پەن ساھەسىدىكى ئەھۋالنى يۇقىرىدىكىدەك مەلۇم بىر دەريانىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئوخشىتىپ بايان قىلىش مۇمكىن. يەنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى

ئۆتكەن ۋە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىغا دائىر مەلۇماتلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان^[34].

تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ئوتتۇرىغا قويغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشىمۇ تاۋۇشلاردىكى ماسلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەن قاراش ئەينى دەۋردىلا ئەمەس، 19 - ئەسىر تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىدا يېڭى بىر نەزەرىيە ھېسابلىنىدۇ.

بەشىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنلىرىدىن بولغان «تىل دەخلى»، ئۈستىدە تەپسىلىي توختالغان. «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قارىشىچە، پارسلار بىلەن ئارىلاشمىغان، چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمىغان ۋە تۈركىي تىلدىن باشقا تىل بىلمەيدىغانلارنىڭ تىلى ئەڭ ساپ، ئەڭ ئوچۇق ۋە ئەڭ توغرا تۈركىي تىلدۇر. سوغداق، كەنچەك ۋە ئارغۇ قەبىلىلىرىدەك ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغانلارنىڭ تىلى بۇزۇلغان تىلدۇر. تولا بېرىش-كېلىش قىلىپ چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن خوتەنلىكلەرنىڭ ئايرىم تىلى ۋە يېزىقى بار، تۈركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ»^[35]. ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىنىڭ قارىشىچە، تىل دەخلى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، قوش تىللىق كىشىلەرنىڭ نۇتقىدا ئۆلچەملىك تىلدىن چەتنەپ كېتىدىغان ئەھۋالدۇر. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغانلارنىڭ تىلى بۇزۇلغان تىلدۇر» دېگەن بايىنى ئەمەلىيەتتە دەل «تىل دەخلى» بولۇپ، بۇ ئەھۋالنى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىككىنچى تىلنى ئىشلەتكۈچىلەر ياكى شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلاش ياشايدىغانلارنىڭ نۇتقىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن.

لۈشۈن ئەپەندى «ئەسلىي يەر يۈزىدە يول يوق ئىدى، كىشىلەر يول مېڭىشقا باشلىغاندىن كېيىن يول پەيدا بولغان» دېدۇ. مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسقان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىلىم ساھەسىدە

تىل تەتقىقاتىغا، بولۇپمۇ 19- ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىرىنىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتىغا تەسىر كۆرسىتىلمىگەن. لېكىن، ئۇنىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تەتقىقات ئىدىيەسىنى ھۇمبولت، شىلەيخىر قاتارلىق ئالىملارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىرىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان ۋېينرىچنىڭ نەزەرىيەسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا خېلى كۆپ ئوخشاشلىققا ئىگە. مانا بۇ مەھمۇد كاشغەرىينى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى دېيىشىمىزدىكى مۇھىم دەلىل.

ئىدىيەسى ۋە ئاساسلىق تۆھپىسى ئۇچراشما تىلشۇناسلىق پېنىنىڭ باش ئېقىنى بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھۇمبولت، شىلەيخىر قاتارلىق تىلشۇناسلارنىڭ ئالاقىدار قاراشلىرى ۋە نەزەرىيەلىرى بۇ باش ئېقىنغا قوشۇلغان چوڭ-كىچىك ئېقىنلار ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا، كېيىنكى ۋېينرىچ، ۋىنغورد دونالد قاتارلىق زامانىۋى ئۇچراشما تىلشۇناسلارنىڭ نەزەرىيەلىرى بۇ ئېقىننىڭ زورىيىپ دەرياغا ئايلىنىشىدا مۇھىم بولغان نەزەرىيە ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئالاقىدار ئىدىيەسى ۋە نەتىجىسى دەۋر چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن كېيىنكى

5. قىسقىچە خۇلاسە

تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكى ئېلىمىزدا ۋە خەلقئارادا تېزىرەك ئېتىراپ قىلىنىپ، تىلشۇناسلىق تارىخىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالالايدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ئىدىيەسىگە تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ۋارىسلىق قىلغان بولىمىز.

يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم، پىروفېسسور ئارسلان ئابدۇللاننىڭ «غەربىي دىياردىكى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرى» دېگەن دەرسىنى ئوقۇش جەريانىدا، بۇ ماقالە ئۈچۈن كۆپ بىلىم ۋە ئىلھام ئالدىم. بۇ يەردە ئۇنىڭغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

«دىۋان»دىن مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرىي تىلشۇناسلىققا، جۈملىدىن ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا زور تۆھپە قوشقان. بۇنى يۇقىرىقى بايان ۋە مۇلاھىزىلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ۋەھالەنكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىسى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ يېتەرلىك ئىسپاتلار بىلەن دەلىللەشتە، بۇ ھەقتىكى ماكرۇ ۋە مىكرۇ تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش تولىمۇ زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما

ئىزاھلار

[1] خۇاڭ گويىڭ: «ئابدە، خەزىنە ۋە بېشارەت»، شىنجاڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن: «مەھمۇد قەشقەرىي ۋە تۈركىي تىللار دىۋانى» (ماقالىلەر توپلىمى)غا كىرگۈزۈلگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2008- يىلى 158-161- بەتلەر.

- [2] 乌买尔·达吾提: 《麻赫穆德·喀什葛里与比较语言学》, 新疆大学学报, 2011 (3) .
- [3][33] 陈保亚: 《麻赫穆德·喀什葛里在历史语言学上的两个贡献》, 新疆大学学报, 2006 (4) .
- [4][12] Winford Donal An Introduction to Contact Linguistics, Blackwell publishing, 2003.
- [5][7][9][10][11] [22] 张兴权: 《接触语言学》, 北京:商务印书馆, 2012, 前言, 4, 5, 6, 7, 199页.
- [6] 王远新: 《语言理论与语言学方法论》, 北京:教育科学出版社, 2006, 68, 102.
- [8] Weinreich, Urier 1966 (New York) Languages in Contact: Finding and Problems, London the Hugue Paris: Mounton & CO.
- [13][32] 陈保亚: 《论语言接触与语言联盟》, 北京:语文出版社, 1996, 107 .
- [14] 袁焱: 《语言接触与语言演变》, 北京:民族出版社, 2001.
- [15] 薛才德: 《语言接触与语言比较》, 上海:学林出版社.

- [16] 邹嘉彦, 游汝杰: 《语言接触论集》, 上海:上海教育出版社, 2004.
- [17] [23] [吴安其: 《语言接触对语言演变的影响》, 民族语文 2004 (1) .
- [18] 陈原: 《社会语言学》, 北京:商务印书馆, 2000.
- [19] 戴庆夏: 《社会语言学》, 北京:商务印书馆, 2004.
- [20] 祝畹瑾: 《社会语言学概论》, 长沙:湖南教育出版社, 1992.
- [21] 叶蜚声, 徐通锵: 《语言学纲要》, 北京:北京大学出版社, 1997.
- [24][25][26][27][28][29][30][36] مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008- يىلى، 1- توم. 26، -27، -32، -7، -8، -1، -6، -4- بەتلەر.
- [31] ئۆمەر داۋۇت، «تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2009- يىللىق 3- سان.
- [34] «دىۋان» 1- توم، «yanidi» سۆزلىمىگە قارالسۇن.
- [35] شۈكۈرۇ خالۇق ئاكالىن: «مىڭ يىل بۇرۇن، مىڭ يىل كېيىن: مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، ئەركىن ئارىز تەرجىمىسى، 2009- يىلى. 81، -82- بەتلەر.
- [37] 阿尔斯兰·阿布都拉: 《西域语言的接触与影响》, 国家社科基金结项成果 (电子版) 2012.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېھىم

«دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەرلەر*

ئالمىجان مەخسۇت مېمار، ئادىلە ئالمىجان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىناكارلىق ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830008)

قىسقىچە مەزمۇنى: 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت كاشغەرىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، بۇ رايونلاردىكى شەھەرلەر، مۇھىم يېزا - قىشلاقلار، قاتناش تۈگۈنلىرى ۋە تاغ - ئىدىرلارغا مۇناسىۋەتلىك ناملارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك تونۇشتۇرۇشلار بېرىلگەن. ھەتتا بەزى تارىخىي ۋەقەلەرگە بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا يەنە بەزى يەر - جاي ناملارمۇ ھېكايە قىلىنغان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «دېۋان» دا يەنە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرى ۋە ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسۇللىرى، مۇزىكا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ئولتۇراق ئويلىرى، قەلئە - سېپىللىرى قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي چۈشەنمىزگە كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە، «دېۋان» دىكى شەھەرگە ئائىت بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا نۇرغۇنلىغان شەھەرلەرنى بىنا قىلغانلىقى ۋە شەھەر بىنا قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقى بايان قىلىندۇ.

摘要: 麻赫穆德·喀什噶里的名著《突厥语大辞典》中记述了当时突厥一些部落居住的地区及其四界，对这些地区内的城市、重要村镇、交通枢纽和山川的名称都有介绍，甚至还结合某一历史事件举出了与一些地名有关的传闻掌故。并提到了许多当时维吾尔人和其他突厥部落人民的物质及文化生活有关的重要资料。此外，词典中还讲到突厥各部落人民喜爱的食品饮料及其制作加工方法，提到乐器、居室、城郭的形制等等。这一些对于了解当时突厥人的日常生活，都是不可缺少的材料。本文简要的论述了《突厥语大辞典》提到的维吾尔人在中亚地区建成的城市以及城市建设中的积极作用。

Abstract: The masterpiece of Mahmud al-Kashgari — “Compendium of the Turkic Dialects”, contains a lot of information such as: some Turkic tribes and their surroundings, names of their cities, strongholds, transport hubs and landscapes. Also, some of the important historical events are combined and introduced with names of places. It also provides us with some clues of cultural and material exchanges between Uyghur people and other Turkic tribes. Besides, it also introduces recipes of Turkic peoples' favorite foods and beverages, their musical instruments, room decorations and arts on the city walls. It is strongly believed that this dictionary provides essential information to help us discover their daily routine at that time. This thesis introduces ancient cities which had been built by Uyghur people around Central Asia, and their positive contributions in those cities.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈزگە ئايرىش نومۇرى: K928.70

1. سۆز بېشى

ھازىرقى چوڭ شەھەرلەر ۋە ياكى كىچىك شەھەرلەر بولسۇن ئەسلىدىنلا شەھەر بولماستىن

* بۇ ماقالە 2011 - يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: ئالمىجان مەخسۇت (1957 - يىلى 12 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، بىناكارلىق نەزەرىيەسى ۋە تارىخى، يەرلىك بىناكارلىق تارىخى ئوقۇتقۇسى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر» (I توم كىرىش سۆز 18-بەت) دەپ باھا بېرىلگەن. دېمەك، «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، مەدەنىي تۇرمۇشى، جۇغراپىيەلىك ئولتۇراقلاشقان جايلىرى، تارىخىي مۇناسىۋەتلىرى ھەم ئاسترونومىيە، ھەربىي ئىشلار، فولكلور، دورىگەرلىك، پەلسەپە قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، يەر-جاي ناملىرى، شەھەر مەدەنىيىتى، ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى، بىناكارلىقى، قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت-سەنئەتنىڭ ھەممە ساھالىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن دۇنياۋى قامۇستۇر.

قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولغان بولۇپ، دىنىي ئېتىقادى يېڭىلانغان، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلىرى يۈكسەلگەن دەۋر ئىدى. مانا مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ شارائىتتا ئاۋامنىڭ تۇرالغۇلىرى، ئاممىۋى سورۇن قۇرۇلۇشلىرى، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى، جايلاشقان ئوردا-قەسىرلەر ۋە شەھەر مۇئەسسەسەلىرى، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە زامان ۋە ماكانغا خاس ئۇسلۇب بىلەن تەرەققىي قىلىپ، پۈتكۈل سۇلالە شەھەرلىرىدە ئۆزگىچە «شەھەر مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەنىدى. قەشقەر (ئوردۇ كەنت)، بارچۇق، بالاساغۇن، بېشبالىق، قوچۇ، سەمەرقەند، ياركەند، ئىللابالىق (ئىلى شەھىرى) قاتارلىق مەدەنىيەت، ئىقتىساد مەركەزلىرى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇشلىرى بىلەن يىراق-يېقىنغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇ دەۋرلەردە تامچىلىق، تاش ئويمىچىلىق، سىرچىلىق، ئەينەكچىلىك ھۈنەر-كەسىپلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۆي-ئىمارەتلەر مەيلى ئىشلىتىلىشچانلىق ۋە ياكى ئىستېتىك قىممەت جەھەتتىن بولسۇن كىشىلەرنىڭ ھەر خىل تەلەپلىرىنى قاندۇرايلىغان دەرىجىدىكى ياسىلىش سەۋىيەسىگە يەتكەنىدى.

كىچىك بىر كەنتتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ كىچىك كەنتلەر كۆپ ئەسىرلىك تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ ئېشىشى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، بازارلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەمدە تەدرىجىي سانائەت، ئىلىم - پەن، مەدەنىي مائارىپ، ئۇچۇر، بازار، پۇل مۇئامىلە، قاتناش ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەت قاتارلىق ساھەلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە كەنتلەر يېزىغا، يېزىلار بازارغا، بازارلار كىچىك شەھەرگە، كىچىك شەھەرلەر چوڭ شەھەرگە تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، لېكىن بۇ شەھەرلەر نۇرغۇن ئىچكى-تاشقى سەۋەبلەر ۋە ھەر خىل تەبىئىي ۋە سۈنئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن خارابىلەشكەن، بۇ تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىدۇر. 11-ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت كاشغەرىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە قاراخانىيلار تېررىتورىيەسى تەۋەسىدە بارلىققا كەلگەن شەھەرلەردىن 30 نەچچىسى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىساد، سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بېشبالىق، قوچۇ، قەشقەر، ئۇدۇن، بالاساغۇن، بۇخارا، تاشكەنت (شاش)، سەمەرقەنتتىن ئىبارەت بىر قانچە چوڭ شەھەر ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلغان. بۇلاردىن بەزىلىرى خارابىيلىققا ئايلانغان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھېلى-ھەم ئىقتىساد تەرەققىي تاپقان، مەدەنىيەت گۈللەنگەن، سودا-سېتىق روناق تاپقان، شەھەر قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى تاكامۇللانغان، كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدىغان ئاۋات مەركىزىي شەھەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

بۈيۈك دۇنياۋى ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ كىرىش سۆزىدە «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۈگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي سېلىشتۇرما لۇغەت بولماستىن، بەلكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم-پەن، سەنئەت ساھالىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت، سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپەۋى، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق

ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار (I توم كىرىش سۆز 23-بەت).

«دىۋان» دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر-قورغان سېلىپ

2. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بايان قىلىنغان شەھەر، جاي ناملىرى

(7) «axīqan» ئاشىچان. چىنغا بارىدىغان يول ئۈستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان بىر شەھەر، (I توم 186-بەت).

(8) «türk» تۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى (I توم 455-بەت).

(9) «bügür» بۈگۈر كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئىلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا (I توم 468-بەت).

(10) «talas» تالاس «tīraz» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، «uluq talas» - چوڭ تالاس» دېيىلىدۇ، يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، «kəmi talas» كىچىك تالاس» دېيىلىدۇ (I توم 474-بەت).

(11) «balix» ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا ئەڭ چوڭ شەھەرلەردىن بىرى «bax balix» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر شەھىرى «yañibalix» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ (I توم 491-بەت).

(12) «küsen» كۆسەن كۇچا دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى، بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان (I توم 526-بەت).

(13) «sapran» ساپران ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى (I توم 568-بەت).

(14) «nishas» ساخسىن بولغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر «rawūs» سۇۋار» مۇ دېيىلىدۇ (I توم 569-بەت).

(15) «taxkən» تاشكەنت، شاش شەھىرىنىڭ نامى، ئەسلى نامى «tax kənd» بولۇپ «تاش شەھەر» دېمەكتۇر (I توم 577-بەت).

(16) «sitkün» سىتكۈن ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى (I توم 577-بەت).

(17) «bulojar» بۇلغار ھەممىگە تونۇلغان بىر

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ I توم ۋە III تومغا كىرگۈزۈلگەن قەلئە، قورغان، شەھەر ۋە شەھەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر قىسىم ئاتالغۇلارنى «دىۋان» دىكى تەرتىپ بويىچە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ.

(1) «uq» - ئۈچ، مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى (ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ قەدىمكى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيەسى جايلاشقان يەر «ئۈچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256-بەتتە - ئۈچ شەھىرىدىكى بىر دەريا دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ھازىرمۇ «توشقان دەرياسى» دەپ ئاتىلىدۇ، (I توم 49-بەت).

(2) «ulux» - يېزا، قىشلاق، چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش» شەھەر دېمەكتۇر، شۇڭا بالاساغۇن شەھىرىمۇ «kuz ulux» دېيىلىدۇ (I توم 85-بەت).

(3) «üdü» ئۇدۇن خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ «üdü» دېيىلىدۇ. (ھازىرقى خوتەن «ئىلچى» دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلى نامى «üdü»، شۇڭا خەنزۇچە مەنبەلەردە «于阘» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان، كېيىنرەك «üdü» سۆزى «hüdü» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ بارا - بارا «خوتەن» بولۇپ كەتكەن، (I توم 104-بەت).

(4) «otluk» ئوتلۇق. تالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى (I توم 133-بەت).

(5) «ordu» ئوردا خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «ordu kənd» - ئوردۇ كەنت» دېيىلىدۇ (I توم 168-بەت).

(6) «ordu» ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ «kuz ordu» - قۇز ئوردۇ» دېيىلىدۇ (I توم 168-بەت).

تۈرك شەھىرى (I توم 596-بەت).

(18) «kəxmīr» كەشمىر تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر، بۇ شەھەرنى تەڭرى يارلىق قىلغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان (I توم 597-بەت).

(19) «barquq» بارچۇق. ئافراسىياپ قۇرغان شەھەر (بارچۇق-ھازىرقى مارالبېشىنىڭ ئەسلى نامى. بۇ نام خەنزۇ تىلىدا تا بۈگۈنگىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «bachu - 巴楚» شەكلىدە ساقلانغان، I توم 608-بەت).

(20) «uratq» تارتۇق. ياغما يۇرتىدا بىر شەھەرنىڭ نامى (I توم 611-بەت).

(21) «usoqanq» سۇغناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى (I توم 616-بەت).

(22) «karnaq» قانراق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى (I توم 618-بەت).

(23) «kəñqək səñir» كەنچەك سەگىز. تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدا (I توم 626-بەت).

(24) «səqirmə» سەكىرمە خوتەن يولىدىكى كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى (I توم 638-بەت).

(25) «kraoqalioq» قارغالىغ. تىراز شەھىرىگە يېقىن بىر قەلئەنىڭ نامى. ئەسلى «kraoqalioq» دۇر (I توم 638-بەت).

(26) «yafou» يابغۇ بارىسغانغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. بۇ شەھەرگە يېقىن بىر داۋانمۇ «yafou art - يابغۇ ئارت» دېيىلىدۇ (III توم 41-بەت).

(27) «kaz» ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ «kaz wūn - قازۋىن» شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «kaz oyni - قاز ئويۇنى» دۇر. چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئوينىيتى، شۇڭا بەزى تۈركلەر «kaz wūn - قازۋىن»نى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ. «kum - قۇم» شەھىرىنىمۇ چېگرا ھېسابلايدۇ. چۈنكى «kum - قۇم» تۈركچە سۆزدۇر. ئافراسىياپنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئوۋ ئوۋلايتتى. بەزىلەر «mōrwōx xāñijan - مەرۋەششاھىجان» شەھىرىنىمۇ تۈرك چېگرىسىدىكى

شەھەر ھېسابلايدۇ. چۈنكى قىزنىڭ ئاتىسى «alp ḍr - toña» توڭا ئالىپ ئەر» ئاشۇ ئافراسىياپنىڭ ئۆزىدۇر. ئافراسىياپ «tōmñ"urōs - تەمھۇرس» تىن ئۈچ يۈز يىل كېيىن «mōrw - مەرۋە» شەھىرىنى بىنا قىلغان، بەزىلەر پۈتۈن «mawōrḍunnōñr - ماۋرەئۇننەھىر شەھىرى» نى تۈرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ «yāñkəñd - يەنكەنت» تىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى «diz ruyin - مىس شەھىرى» دۇر. ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ «buhara - بۇخارا» غا يېقىن. بۇ يەردە ئافراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «siyawux - سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسىلەر ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ «siyawux» ئۆلگەن جايدا يىغىلىشىدۇ، قۇربانلىق قىلىپ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان. پۈتۈن «mawōrḍunnōñr»، «yāñkəñd» دىن شەرقىچە بولغان يەرلەرنى تۈرك شەھەرلىرى دېيىشىمىزنىڭ دەلىلى شۇكى، «səmərkəñd - سەمەرقەند» «səñiz kəñd - سەمىز كەند» دەپ ئاتىلىدۇ. «xax - شاش» «taxkəñd - تاشكەند» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «θzkəñd - ئۆزكەند»، «tūñkəñd - تۈنكەند» دېگەن ناملارمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېتى تۈركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «kəñd - كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۈركلەر بۇ شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ ئۆزلىرى ئات قويغان. بۇ ئاتلار ھازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ. بۇ يەرلەردە پارسلار كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان. ھازىر پۈتۈن تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىسى «abisgūn - كاسپى» دېڭىزى بىلەن ئايلىنىپ، رۇم ئېلىدىن ۋە «θzqōñd - ئۆزچەنت» تىن چىنغىچە سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ پەرسەخ، ئېنى ئۈچ مىڭ پەرسەخ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخدۇر (III توم 204-، 206-بەتلەر).

(28) «mankəñd» مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. كېيىن خاراب بولغان (بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «māñgən» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كۆنەشەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى

شەھەرنى ئافراسىيانىڭ ئوغلى شۇ دەريانىڭ بويىغا قۇرغان. قۇرغۇچىنىڭ ئىسمى «barman». بارمان» بولۇپ، شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ رۇم ئېلىنىڭ تەڭرى يارلىق قىلغان ئىسھاق پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسونىڭ ئۆز ئوغلى رۇمنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغىنىغا ئوخشاش (III توم 503 -، 504-بەت).

(35) «yafinq» يافىنچ. «ila» ئىلى يېنىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى (III توم 511-بەت).

(36) «koqnar baxi» قوچقار بېشى. بىر شەھەرنىڭ نامى (III توم 521-بەت).

(37) «barsoqan» بارسقان. ئافراسىيانىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسقان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇتنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر. بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارسقان دېگەن بىر ئاتىقار بار ئىدى، ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغاچقا، ئۇ ئاتلارنى شۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ (III توم 569 -، 570-بەت).

مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ، III توم 215 - بەت).

(29) «kayas» قاياس. توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئۈچ قورغان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ (III توم 236-بەت).

(30) «sayram» سايرام. «ispjib - ئىسپىجىپ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «bəyza - بەيزا» شەھىرىنىڭ ئېتىمى «sayram» دېيىلىدۇ (III توم 243-بەت).

(31) «koqu» قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ (III توم 302 - بەت ۋە 327-بەت).

(32) «balu» بالۇ. ئارغۇلاردا كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى (III توم 319-بەت).

(33) «kiñüt» كىڭۈت. ئۇيغۇر چىگرىسىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى (III توم 495-بەت).

(34) «yuñu» يۇڭۇ. «barman - بارمان» شەھەرچىسىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. بۇ

3. قىسقىچە مۇلاھىزە

ھاياتىمىزنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، سىلاۋيان دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان ۋاقتىمىزدا، ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان شەھەرلىشىپ بولغان، شانلىق-يۇقىرى مەدەنىيەت ھاياتىدا ئىدى» (ۋاسىلىيىق، رۇسىيە)^[1]. «ئۇيغۇرلار قەدىمكى ۋاقتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان شەھەر ھاياتىنى باشتىن كەچۈرگەن، ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدى» (س. مالوف، رۇسىيە)^[2] دېگەنلىرىنىڭ دەلىلىدۇر. لېكىن، بۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى، ئالاھىدىلىكى ۋە بىر قىسمىنىڭ ھازىرقى ئورنى بىزگە تازا مەلۇم ئەمەس، مەسىلەن «səkirme» سەكىرمە، «sitkūn» سىتكۈن قاتارلىق بىرقانچە شەھەرلەرنىڭ نامى «دېۋان» دا خاتىرلەنگەن بولسىمۇ، ئۇ شەھەرلەرنىڭ ھازىرقى ئورنى بىزگە نەمەلۇم. «دېۋان» غا كىرگۈزۈلگەن بۇ شەھەرلەر ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرلەرگە خاس شەھەرلەر بولۇپ، بۇ دەۋردە رايونىمىز تەۋەسىدىكى بىرقىسىم جايلاردىكى ئۇيغۇرلار تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بولغاچقا، ئەينى ۋاقىتتا

يۇقىرىدا «دېۋان» دا بايان قىلىنغان شەھەر ناملىرىنىڭ بەزىلىرى رىۋايەت تۈسىنى ئالغان بولسا، بەزىلىرى كىشى ئىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا بولۇپمۇ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ زېمىن تەۋەسىدىكى بۇ شەھەرلەرنى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ بارلىققا كەلتۈرگەنلىكى «دېۋان» دا ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا بالاساغۇن، بېشبالىق، ئوردۇ بالىق، تاشكەند، سەمەرقەندكە ئوخشاش تا بۈگۈنگىچە نامى ئۆچمەي كېلىۋاتقان شەھەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ئاسىيادا شانلىق نەتىجىلەرنى بارلىققا كەلتۈن، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەرلىشىش تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ دەل «قەشقەرنىڭ تارىخىي موسكىۋانىڭ تارىخىدىن مىڭ يىللار بۇرۇن، بىز رۇسلار ياكى سىلاۋيانلار موسكۋا شەھىرىنى بەرپا قىلىپ ئەمدىلا ئورمان

كەتكەنمۇ قانداق؟ بۇلار تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈتۈپ تۇرغان تېمىلاردۇر. «دىۋان» دا بايان قىلىنغان شەھەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى «يىپەك يولى» نىڭ شىنجاڭ بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى قەدىمكى شەھەرلەرنى قوغداش، شەھەر مەدەنىيىتى، شەھەر تۈزۈلمىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا ئىلمى قىممەتكە ئىگە.

مەۋجۇت بولغان شەھەرلەردىن (ئالمالىق قەدىمىي شەھىرى، كىرورەن قەدىمىي شەھىرى، مىرەن قەدىمىي شەھىرى)، قاتارلىقلار «دىۋان» دا بايان قىلىنمىغان. «دىۋان» دا ئۇدۇن قەيت قىلىنىپ يوتقان قەدىمىي شەھىرى ۋە نىيە قەدىمىي شەھىرنىڭ قەيت قىلىنىمىغانلىقىغا؛ قوچۇ (ئىدىقۇت) نىڭ قەيت قىلىنىپ يارغۇل قەدىمىي شەھىرنىڭ قەيت قىلىنىمىغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ شەھەرلەر ئەينى ۋاقىتتىلا خارابىلىشىپ

ئىزاھلار

[1][2] «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 2006 - يىلى 5 - سان 70 - بەت.

پايدىلانمىلار

1. مەھمۇد قاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، I، II، III توم.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ مىللىيلىقى ھەققىدە*

ئەخمەت سەيدۇللا

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەدەنىيەت يوق مىللەتنىڭ ئۆيۈشۈش كۈچى بولمايدۇ، مەدەنىيەت بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي كۈچى، شۇ مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى گۈللىنىشى. مەدەنىيەتنى قانداق بەرپا قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ ئىستىقبالىنى بەلگىلەيدۇ. مەدەنىيەت ئالدى بىلەن مىللىيلىققا ئىگە بولىدۇ، مىللىي مەدەنىيەتتە ئېسىل تەركىبلەرگىلا ۋارىسلىق قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، چەت ئەللەرنىڭ دۇنياۋى ئىلغار مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى دادىل قوبۇل قىلىش، سىرتقا قارىتا ئۆزىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى ئاكتىپ ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن چىقىرىشۇمۇ بولىدۇ. بۇ ماقالىدە مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر توغرىلىق قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 民族没有文化，就没有凝聚力。文化是民族的生命力，是人民的精神花园，如何创造和发展文化，是决定着一个国家和民族的前途。文化首先是具有民族性的，在民族文化中，只能继承其优秀成分。同时，既有大胆引进世界性较强的国外先进文化成分，又有积极主动地对外输出自己的优秀传统文化成分。本文简要论述有关文化及其民族性的一些问题。

Abstract: Without its own culture, there would be no cohesion for a nation. The culture means both life and spirit for people. It is considered as the key matter to the future for any nationality. The culture not only needs to show its nationality, but also inherits its advantages. Meanwhile, it also needs to import advanced cultural elements from foreign culture, and positively export the same to them. This paper briefly discusses some issues about culture and its nationality.

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

G122: كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

تومۇرى، روھى ۋە جېنى، مەدەنىيەت بولمىغان مىللەتنىڭ ئىچكى تارتىش كۈچى ۋە ئۆيۈشۈش مەنبەسى بولمايدۇ. بىز مەدەنىيەتنى ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى رىقابىتىدىكى مۇھىم ئامىل دەپ قارايمىز. بۈگۈنكى جەمئىيەتتە، كىم مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلسە، شۇ قۇدرەتلىك بولغان مەدەنىيەت يۇمشاق كۈچىگە ئىگە بولالايدۇ، خەلقئارادىكى كۈچلۈك رىقابەتتە تەشەببۇسكارلىققا ئىگە بولالايدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقى مەسىلىسى ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تارىخىدا ئىزچىل مۇنازىرە قىلىنىپ كېلىۋاتقان، خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. «ئورنىنى ئېلىش نەزەرىيەسى»، «بىرلىشىشكە يۈزلىنىش نەزەرىيەسى»،

«مەدەنىيەت» — بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ تارىخى، ئورپ-ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئەدەبىيات-سەنئىتى، ھەرىكەت مىزانلىرى، تەپەككۈر شەكلى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

«مەدەنىيەت» ئىنتايىن كەڭ مەنىگە ئىگە ئۇقۇم بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا بىر نەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا ئېنىق ۋە توغرا تەبىر بېرىش ناھايىتى قىيىن. ئۇزۇندىن بېرى نۇرغۇن پەيلاسوفلار، جەمئىيەت-شۇناسلار، تارىخشۇناسلار ۋە تىلشۇناسلار ئۆزلىرى شۇغۇللىنىۋاتقان پەن نۇقتىسىدىن «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ چۈشەنچىگە تەبىر بېرىشكە ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ ھەممىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن، كىشىنى قايىل قىلغۇدەك تەبىرى مەيدانغا كەلگىنى يوق.

مەدەنىيەت بىر دۆلەت ياكى بىر مىللەتنىڭ قان

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 5-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئەخمەت سەيدۇللا (1956-يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، بالىلار ئەدەبىياتى، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ئوقۇتقۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئالاھىدىلىكى، مەنسۇبىيىتى ۋە ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى قاراشلىرىمنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

«قايتا بەرپا قىلىش نەزەرىيەسى» قاتارلىقلار بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق قاراشلاردۇر. تۆۋەندە، مۇشۇ ئۈچ خىل قاراشقا بىرلەشتۈرۈپ، مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقى،

1. مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقى گەۋدىلىك بولىدۇ

ئېڭى قاتارلىقلار) تۈپەيلىدىن مەڭگۈ شۇ مىللەت دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدۇ، ئىستېمالدىن قالغاندىن كېيىنمۇ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىلىپ دۇنياۋىيلىققا ئېرىشمەيدۇ. مەسىلەن، جۇڭگودا يىراق قەدىمكى زامانلاردىن «4- ماي» غىچە داۋاملاشقان ئاياللارنى خورلاش ئاساسىدا پەيدا بولغان خوتۇن - قىزلارنىڭ پۇتىنى تېڭىش مەدەنىيىتى، دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرى ھېسابلانغان جىڭجۈي تىياتىرى قاتارلىقلار ھېلىمۇ دۇنياۋىيلىققا ئايلانمىدى. ئەگەر ياۋروپانى كۆزدە تۇتقاندا، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ھۆسن خەت ۋە رەسىم سەنئىتى تېخىچە غەرب جەمئىيىتىگە كىرىپ ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغىنى يوق.

بۇ سوئالغا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ئىنكار قىلىش نۇقتىسىدىن جاۋاب بېرىلىشىدىكى سەۋەب، «قانچىكى مىللىي (بەرلىك) بولسا شۇنچە دۇنياۋى بولىدۇ» دېيىدىغان سوئالغا تەبىئىي پەن سوئاللىرىغا جاۋاب بەرگەندەك «ھەئە» ياكى «ياق» دەپلا جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ. نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت نۇقتىسىدىن مىللىيلىق ۋە دۇنياۋىيلىقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۇنداق ياكى مۇنداق تەسىرلەردىن خالىي بولۇشى، پەقەتلا ئۇ بىر خىل جاۋاب، يەنى راست ياكى يالغان، خاتا ياكى توغرا ھۆكۈم دەپ ھېسابلىنىشى لازىم. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ سوئال ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي ئەھۋال نەزەرگە ئېلىنشى، ھەر بىر دەۋر ۋە ھەر بىر ئادەمنىڭ بۇ سوئالنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى شەرتى، مەقسىتى ۋە غەرىزى نەزەرگە ئېلىنىشى لازىم.

ماركس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دە، كاپىتالىزمنىڭ ئەرزان باھالىق تاۋارلىرى دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاچقانلىقىنى، ئىلگىرىكى يېپىق جايلار ۋە مىللەتلەرمۇ ئۇنىڭغا ئېلىپ كىرىلگەنلىكىنى، نەتىجىدە يېزىلار شەھەرلەرگە، شەرقنىڭ غەربكە

(1) مەدەنىيەت ھەم مىللىي، ھەم دۇنياۋى بولىدۇ. مىللىيلىق دۇنياۋىيلىق دېگەنلىكمۇ؟ بۇ سوئالغا ئالدى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈپ «مىللىيلىق دۇنياۋىيلىق دېمەكتۇر» دەپ جاۋاب بېرىشكە بولىدۇ. چۈنكى، دۇنياۋىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ھەر قانداق مەدەنىيەت مەلۇم بىر جايدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىدۇ. دە، باشقا مىللەتلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ۋە بەھرىمەن بولۇشىغا ئېرىشىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇ «ئىگىسى» نى بىلگىلى بولمايدىغان ئورتاق مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، دىن، يېزىق، كالىپندار ۋە رەقەملەر، تۈرلۈك ئۆلچەم بىرلىكلىرى. . . دېگەندەكلەر مانا مۇشۇ تۈردىكى مەدەنىيەتكە كىرىدۇ. شۇڭا، بۈگۈنكى كۈندە بۇنداق مەدەنىيەتلەرنىڭ قايسى جايىدا، قايسى مىللەت تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغانلىقىنى ئېنىق بىر پاكىت بىلەن يەكۈنلەپ چىقىشمۇ قىيىن بولماقتا. شۇنداقىمۇ ھەر قانداق مەدەنىيەت كۆنكرىت جاي، كۆنكرىت مىللەت تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنىپ ۋە تارقىلىپ، ئاندىن مىللەت ياكى دۆلەت ھالقىپ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، يەنى مىللىيلىقتىن دۇنياۋىيلىققا ئۆزگىرىش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ يەردە مىللىيلىق ئالدىدا، دۇنياۋىيلىق ئارقىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇشىدىن ساقلىنىش قىيىن. نەتىجىسىدىن قارىغاندا، دۇنياۋىيلىقنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغىنى مىللىيلىق، ھېچبولمىغاندا كېلىپ چىقىش ۋە باشلىنىش جەھەتتە شۇنداق بولىدۇ.

بۇ سوئالغا يەنە ئىنكار جاۋاب بېرىشكە، يەنى مىللىيلىق دۇنياۋى بولۇشى ناتايىن دەپ جاۋاب بېرىشكەمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بەزى مەدەنىيەتلەرنى بەزى مىللەتلەر كەشىپ قىلغاندىن كېيىن، خىلمۇخىل سەۋەبلەر (مەسىلەن، پۇرسەت، ئىجادچانلىق، ماسلىشىش، قىممەت قارىشى، ھوقۇق

قاراشتىكى «دۇنياۋىلىق» ئەمەلىيەتتە ئافرىقا ياكى ئاسىيانى ئەمەس، بەلكى غەربنى كۆرسىتىدىغان بولدى. بىز ياقىتۇرۇپ دەيدىغان «دۇنياغا يۈزلىنىش» مۇ ئەمەلىيەتتە غەربلەشكەن رادىكالزىملىق ئاتالغۇ. چۈنكى بۇ يەردىكى دۇنياغا يۈزلىنىشىمۇ ئافرىقىدىكى مەلۇم بىر جاينى ئەمەس، بەلكى غەربنى، مەسىلەن، نيۇيورک، پارىژ، لوندون... لارنى كۆرسىتىدۇ. بىر رەسسام (خەتتات ياكى باشقا سەنئەتكار) پارىژدا ياكى نيۇيوركتا ئەسەرلىرىنى كۆرگەزمە قىلسا ھەمدە دىققەتكە سازاۋەر بولسا، ئادەتتە «دۇنياغا يۈزلىنىش» دەپ قارىلىدۇ. ئەسلىدىكى غەرب بىلەن غەربىي غەربنىڭ مۇناسىۋىتى غەربلەشتۈرۈش رادىكالزىمىدا، ھەتتا جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت كونتېكىستىدا ئۆزگەرتىلىپ «دۇنياۋىلىق بىلەن مىللىيلىق» نىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ قالىدۇ. غەربىي غەرب مۇشۇ مەنىدە «دۇنيا» نىڭ سىرتىدىكى مەۋجۇتلۇققا ئايلىنىپ، خۇددى جۇڭگونىڭ دۇنياغا يۈزلىنىشى ئۇنىڭ دۇنيانىڭ سىرتىدا قالغانلىقىدىن دەپ قارىلىشىغا ئوخشاش بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ.

(2) مىللىي مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەندىزە تاللاش بولمايدۇ. يەرلىك خۇسۇسىيەت مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئورنىغا باشقا مەدەنىيەتنى قويۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ مەدەنىيەتنىڭ تەركىبلىشىشى، ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ ئەندىزىسى بولمايدىغانلىقى ۋە ئورنىنى بېسىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مىللىي مەدەنىيەت بىر پۈتۈن بولىدۇ، پارچە-پارچە بولماي، بەلكى مۇرەككەپ، ھەرىكەتچان ۋە ئۇنىۋېرسال بولىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ تەركىبلىشىش شەكلى خىلمۇخىل بولىدۇ. قاتلام نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق مىللىي مەدەنىيەت ماددىي ۋە مەنىۋى قاتلاملارغا بۆلۈنىدۇ. ماددىي قاتلام بىر قەدەر روشەن دەۋر خۇسۇسىيىتىگە ۋە ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، باشقا مىللەتلەر ئۇنى ئوڭاي قوبۇل قىلىدۇ، بىراق ئۇمۇ خېلىلا قويۇق مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ؛ مەنىۋى مەھسۇلاتلارنىڭ مىللىيلىقى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. تەركىب نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق مىللەتنىڭ

بويىسۇندۇرۇلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ماركس ئېيتقان مەسىلە 1840- يىلىدىن كېيىن جۇڭگودىمۇ بىر خىل رېئاللىققا ئايلاندى، جۇڭگو غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، كۈچلۈك مىللىي ئاڭ شۇ سەۋەبتىن مەيدانغا كەلدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتى بىر مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندى ھەمدە ئوخشىمىغان مەيداننى پەيدا قىلىدىغان بايان قىلىش ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلدى، ئەمەلىيەتتە، جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت مۇھىتىدا «قانچىكى مىللىي بولسا، شۇنچە دۇنياۋى بولىدۇ» دېگەن قاراش ھەم «غەربلەشتۈرۈش» رادىكاللىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلدى ھەم مۇنەئەسسەپ مەدەنىيەت مىللەتچىلىرىنىڭ مەيدانىنى نەزەرىيەۋى تىرەك بىلەن تەمىنلىدى. بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ياكى مۇنازىرە «مىللىيلىق» قا بولغان ئوخشاش بولمىغان قاراشتىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ «دۇنياۋىلىق» دېگەن نېمە ياكى بولمىسا دۇنيانىڭ قەيەردىكىگە بولغان بىلىشىنىڭ تۈپتىن ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن كەلگەن.

«غەربلەشتۈرۈش» رادىكاللىرى «دۇنياۋى» مەدەنىيەتنى مەلۇم مىللەت مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ باشقا مىللەت مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىشى دەپ چۈشىنىدۇ. بۇ يەردىكى «سىڭىپ كىرىش» بىر خىل مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مىللەتلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئۇلارنىڭ دۇنياغا مۇئامىلە قىلىش ئۇسۇلىنى بەلگىلەپ، شەيئىلەرنىڭ قىممىتىگە ھۆكۈم قىلىش ئۆلچىمىگە قارىتىلىدۇ. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ياۋروپا-ئامېرىكا ياكى غەرب نەچچە يۈز يىللىق مۇستەملىكىچىلىك ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىنى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىتىپ، ئۇنى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئاساسىي ئېقىم مەدەنىيىتىگە ئايلاندۇردى، ئۇنى باشلىنىش قىلغانلار جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي غەرب مىللەتلىرى بولۇپ، ئۇلار غەرب مەدەنىيەت-سەنئىتىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قوبۇل قىلدى، ئۈگەندى، ئۇنى تونۇش ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇش پوزىتسىيەسىدە بولدى. شۇنىڭ بىلەن غەرب مەدەنىيىتى دۇنياۋىيلىققا ئايلاندى، دەل مۇشۇ تارىخىي ۋە رېئال سەۋەب تۈپەيلىدىن، غەربلەشكەن رادىكالزىملىق

ئۇسۇلنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرىدۇ. ئىدىيە ۋە ئاڭ، ئېتىقاد ۋە چۈشەنچە، تىل ۋە يېزىق قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بولىدۇ. بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ماسلىشىش ۋە ئېرىشىپتە قالدۇرۇش جەريانىدىن ئىبارەت. كىشىلەر تاللانغان، ئۆزگەرتىلگەن مەدەنىيەتنى كۆپ خىل يوللار بىلەن كېيىنكىلەرگە قالدۇرىدۇ. قىممەت قارىشىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت بىر خىل قىممەت يۈزلىنىشىدىن ئىبارەت. ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىممەت يۈزلىنىشى بولىدۇ. ئېتىقادنىڭ ئۆزى بىر خىل قىممەت يۈزلىنىشى بولۇپ، ئۇ كىشىلىك ھاياتنىڭ قىممىتى جەھەتتىكى بىر خىل ئىزدىنىشتۇر. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت يالغۇز «ئۆتمۈش» نىلا ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىنىمۇ، غايىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسىنىڭ بىرلىشىشىدىن، رېئاللىق بىلەن غايىنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، بىر مىللەت ئېغىننىڭ يۈزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، مەۋجۇدىيەت ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەندىزىلىك خۇسۇسىيەتنى ھازىرلىمىغان بولىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ غەيرىي ئەندىزىلىكى مىللىي مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ئەندىزە تاللاشنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى باشقا مەدەنىيەتلەر باسالمايدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. دۇنيادا مۇقىم، تاللاش ئويىپكىتى بولغان مەدەنىيەت ئەندىزىسى مەۋجۇت ئەمەس. «ئورنىنى ئېلىش نەزەرىيەسى» تەرەپدارلىرى ئوخشاش بولمىغان مىللىي مەدەنىيەتلەرنى قاتلام، ئۆزگەرمەس ئەندىزە دەپ قاراپ، جۇڭگو-چەت ئەل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىدە بىرنى تاشلاپ، بىرگە ئېسىلىۋالدىغان مۇتلەق قەشقەرلۈك ئەندىيەنى نامايان قىلىپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بەزى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ ھەرىكەتچانلىقى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تىك يۆنىلىشلىك تەرەققىياتىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، ئوخشاش بولمىغان مىللىي مەدەنىيەتلەر ئارا داۋاملىشىدىغان توغرا يۆنىلىشلىك ئالاقىلەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى مىللىي مەدەنىيەتنى بىرلىك قىلىدۇ، ئۇ مەدەنىيەتتىكى ئورتاق ئامىللار ئارقىلىق ھەر قايسى

مەدەنىيەتنى تارىخىي مىراسلارنى، ھەم شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇنىڭدا شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ دۇردانىلىرى، غەيرىي مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرى بولغان بولىدۇ؛ ئىلغار تەركىبلەر، ھەم قالات، ھەتتا چىرىك نەرسىلەر بولىدۇ. ئىدىيەۋىلىكىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت يەككە بولمايدۇ. ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئىدىيەسىگە كۆپ خىل ئىدىيەۋى مىراسلار سىڭگەن بولىدۇ. بۇنداق كۆپ خىللىق مەدەنىيەتنىڭ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تەركىبلىك، كۆپ ئامىللىق بىرىكمە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەزمۇنى پۈتكۈل مىللەتنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ھەم ئىجتىمائىي ۋە پىسخىك مۇرەككەپ ھادىسە ئىكەنلىكىنى، ھەرگىز مۇقىم تاشقى ئەندىزە ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ماكرو جەھەتتىن كۆزەتكەندە، مەدەنىيەت بىر پۈتۈن بولىدۇ، لېكىن بۇ بىر پۈتۈنلۈك يەككە شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بىر ئادەمنىڭ ھەرىكىتى قانداق ئەخلاقىي مىزان ۋە ھەرىكەت ئۆلچىمىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، قانداق پىسخىك ھالەتنى ئىپادىلەيدىغانلىقى، مەلۇم بىر بەدىئىي ئەسەرنىڭ قانداق ئىجادىيەت ئىدىيەسىنى ۋە بەدىئىي ۋاسىتىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى، مەلۇم بىر ماددىي مەھسۇلاتنىڭ قانداق پەن-تېخنىكا سەۋىيەسىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى قاتارلىقلار كونكرېت بولىدۇ. بىر پۈتۈنلۈك ئابىستراكت بولىدۇ. بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ ھەر قانداق بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن ئومۇملاشتۇرۇلۇشى توغرا بولمايدۇ، پەقەت يەككىلا رېئال، كونكرېت مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، بىر پۈتۈنلۈك بىر مىللەتنىڭ خىسلىتى ۋە پىسخىك ھالىتى قاتارلىقلارنىلا ئىپادىلەيدۇ، ھەرگىز مەلۇم بىر خىل كونكرېت ئەندىزە بولالمايدۇ.

داۋاملىشىش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت فىزىيولوگىيەلىك-پىسخىك ئىرسىيەتتىن ئىبارەت بولىدۇ. مەدەنىيەت تاشقى نەرسە بولماي، يەككىلىك ھاياتى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن بولىدۇ؛ يەككىدە توپلانغان مەدەنىيەت ئامىللىرى فىزىيولوگىيەلىك، پىسخىك ئۇسۇلدا كېيىنكىلەرگە قالىدۇ. يەككە شۇ ئارقىلىق تۇرمۇشقا ماسلىشىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت

ئۇ مىللەتنىڭ «ئۆزى»نى ۋە مەنىۋى قىياپىتىنى تولۇق ئىپادىلەپ، مىللىي خىسلەت، مىللىي پىسخىكا، مىللىي خۇسۇسىيەتلەرنىڭ تۈپ ئامىللىرىغا ۋە كىلىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ يوقىلىشى بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ھېسسىياتىنى بىر- بىرىگە ئۈنۈملۈك ئالماشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇ بىر خىل مەركەزگە ئىنتىلىدۇرگۈچى كۈچ ۋە مىللەتنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان رىشتە بولۇپ، بىر مىللەتنى ئىچكى جەھەتتىن ئۇيۇشۇشقا، سىرتقا قارىتا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ، ئۇ يوقالسا، بۇ مىللەت ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ، تاشقى مۇناسىۋەتتە بىر پۈتۈنلۈككىدىن ئايرىلىدۇ؛ تۆتىنچىدىن، ئۇ مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇق تۈۋرۈكى بولۇپ، بىر مىللەتنىڭ ياشاش شەرتى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ يوقالسا، شۇ مىللەت يوقىلىدۇ؛ بەشىنچىدىن، ئۇ بىر مىللەتنىڭ ئۆزىدىلا بولىدىغان، شۇ مىللەت تەنھا ئىگىلىدىغان، باشقا مىللەتلەر ھازىرلىيالمىدىغان، پەقەت ئەينەك قىلىپ ئۆلگە ئالىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان، لېكىن كەشىپ قىلالمايدىغان نەرسە، شۇڭا ئۇ ناھايىتى مۇھىم ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ئىگە. ئالماشتۇرۇش دېگەنلىك — يوقلىرى بارلىرىدىن ئېلىش، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلاش، ئەينەك قىلىپ قوبۇل قىلىش دېگەنلىكتۇر. مىللىي ئالاھىدىلىكى قانچىكى كۈچلۈك نەرسە بولسا، ئۇنى باشقا مىللەتلەر شۇنچە ئوڭاي ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۇ نەرسىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتى شۇنچە يوقىرى بولىدۇ. لېكىن ئۇنى باشقا مىللەتلەر ھە دېگەندىلا قوبۇل قىلىشى ۋە ئۆزلەشتۈرۈشى ناتايىن، ئۇ شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى بىر مىللەتنى باشقا مىللەتلەرگە ئېتىراپ قىلدۇرىدىغان ۋە شۇ مىللەتنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇتلۇقىنى ساقلايدىغان ئىچكى ئاساس ھېسابلىنىدۇ. مىللىي مەدەنىيەت تارىخ جەريانىدا تەرەققىي قىلىدۇ، ئەمما ئۇ مىللەت مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئاساسى بولۇش سۈپىتى بىلەن باشتىن- ئاياغ غەيرىي مەدەنىيەتلەردىن پەرقلىنگەن ھالدا مۇستەقىل مەۋجۇت

مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى بىر- بىرىگە باغلايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مىللىي مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش رولى بولۇپ، ھەر قاچان ئۆز ئارا تەسىر قىلىشىپ، بىر- بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر- بىرىگە سىڭىشىشى تەبىئىي ئەھۋال، ئۇلار ھامان كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمىغان ھالدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە «ئېچىۋېتىلگەن» ھالەتتە بولۇپ، ھەممىشە ئۆتۈشۈپ، قوشۇلۇپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەر قانداق مۇتەئەسسىپ، بېكىنمە مىللەتمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىن خالىي بولالمايدۇ، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۇنداق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش بارغانسېرى كۈچىيىپ بارىدۇ.

3) مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس قىممىتى بولىدۇ. ئۆز خاسلىقى ۋە مەۋجۇدىيەت قىممىتى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مىللىي مەدەنىيەت مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ خاسلىقى ۋە غەيرىي مەدەنىيەتلەردىن پەرقى بولمىسا، ھەرگىز مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. دۇنياۋىلىق ۋە دەۋرلىك نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تېز- ئاستىلىق، ئىلغار- قالاقلىق پەرقى بولىدۇ. مىللىي ئالاھىدىلىكى ئادەتتىكى ئەھۋالدا تېز- ئاستىلىق، ئىلغار- قالاقلىق بىلەن ئۆلچىگىلى بولمايدۇ.

مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈپ پەرقى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت شارائىتى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەردە دەسلەپتلا ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى مەدەنىيەتنى پەيدا قىلىدۇ. «تىپ» دېگىنىمىز — مەدەنىيەت قىياپىتىگە قارىتىلغان بولۇپ، مىللەتنىڭ پىسخىكىسى، ھېسسىياتى، خىسلىتى، سالاپىتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ مىللەتنىڭ فىزىيولوگىيەلىك مېخانىزمى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە نەسىلدىن - نەسىلگە قالىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، لېكىن ھەرگىز يوقىلىپ كەتمەيدۇ.

ھەر خىل «تىپ»تىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەۋجۇتلۇق قىممىتى بولىدۇ. بىرىنچىدىن،

بولۇپ، مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن باشتىن - ئاخىر مۇستەھكەم باغلىنىپ تۇرىدۇ. مىللىي مەدەنىيەت بىر پۈتۈن نەرسە بولغاچقا، ئۇنى غەيرىي مەدەنىيەتنىڭ يوقىتىۋېتىشى، يۇتۇۋېلىشى تەس، ئۇ ھەم غەيرىي مەدەنىيەتكە بىرلىشىپ كەتمەيدۇ ھەم غەيرىي مەدەنىيەت بىلەن بىللە ئۈچىنچى مەدەنىيەتكە ئارىلىشىپمۇ كەتمەيدۇ.

مۇبادا ئارقىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە يۈز بەرگەن، ئالدىدا كەتكەن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە بولۇپ ئۆتكىنىگە ئوخشاش ئۆزگىرىشلەر «بىرلىشىشكە يۈزلىنىش» دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا بۇنداق «بىرلىشىش» نىڭ بۇرۇن بولغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ھەر قايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىدىكى ئورتاق ئامىللار بىر مىللەتتە تېز تەرەققىي قىلسا، يەنە بىر مىللەتتە ئاستا تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تېزلىشىشى سەۋەبلىك، بەزىدە بۇنداق ئورتاق ئامىللار ئارقىدا قالغان مىللەتلەر مەدەنىيىتىدە جىددىي تەرەققىي قىلىپ، پەن - تېخنىكا ۋە باشقا جەھەتلەردە ئالغا كەتكەن مىللەتلەرگە قاراپ «توغرىلىنىش»، ھەتتا كىشىلەرنىڭ پىسخىك ھېسسىياتىدا ئالغا كەتكەن مىللەتلەر بىلەن ئوخشاش ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىنىڭ يۈز بېرىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال. لېكىن، بۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ زامان جەھەتتىن تېز - ئاستىلىق مەسىلىسىلا بولۇپ، ھەرگىز مىللىيلىقنىڭ يوقالغانلىقى ھېسابلانمايدۇ.

كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەدەنىيەتنىڭ ئۆز مىللىي شەكلى بولغانلىقتىن، ئورتاق ئامىللارنىڭ «بىرلىشىپ كېتىشى» مۇئادەتتە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئاددىي ھالدا غەيرىي مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى بىلەن ئەمەس، ئەكسىچە غەيرىي مەدەنىيەتنىڭ ئىلغار تەركىبلىرىنى مىللىي شەكىلگە ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. مانا بۇ دائىم دېيىلىدىغان «مىللىيەلەشتۈرۈش» تۈر. «بىرلىشىپ كېتىش نەزەرىيەسى» تەرەپدارلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەتنى غەيرىي مەدەنىيەتكە «بىرلەشتۈرۈش» نى تەشەببۇس قىلىشى نەزەرىيە جەھەتتىن خاتا، ئەمەلىيەت

جەھەتتىنمۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش.

4) مىللىي مەدەنىيەت ئۆزىنى تەڭشەش جەريانىدا تەرەققىي قىلىدۇ. مەدەنىيەت تۇرغۇن، ئايرىم - ئايرىم نەرسە بولماي، بەلكى كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تەركىبلىك، كۆپ ئامىللىق بىرىكمە بولغانلىقى، بىر پۈتۈنلۈكى يەككە شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغانلىقى، ھەرىكەتچان جەريان بولىدىغانلىقى ئۈچۈن يوقالمايدۇ؛ مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى يەككەنىڭ ئالمىشىش شەكلى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى يوقىتىپ قايتا بەرپا قىلىشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئىككى خىل شارائىتتا يۈز بېرىدۇ. بىرى، ئىقتىساد، سىياسەت قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى مەدەنىيەتنىڭ يېڭىلىنىپ، كونا، ۋاقتى ئۆتكەن ئامىللارنىڭ شاللىنىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى تەركىبلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كونا مەدەنىيەت ماسلىشىش خاراكتېرىدە تەرەققىي قىلىدۇ. يەنە بىرى، غەيرىي مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا مىللىي مەدەنىيەت ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىدۇ ۋە تاۋلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، غەيرىي مەدەنىيەت مىللىي مەدەنىيەت ئىچىگە كىرىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشكەندە، يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرى بارلىققا كېلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى غەيرىي مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت بىلەن بىرىكىش نۇقتىسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مىللىي مەدەنىيەت ئۈچۈن مەلۇم تۈرتكىلىك ۋە ئەھمىيەتلىك رول ئويناپ، مىللىي مەدەنىيەتتە يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى مۇمكىن.

يۇقىرىقى ئىككىلا خىل ئەھۋال مەدەنىيەتنىڭ تاشقى كۈچنىڭ تەسىرىدە ئۆز - ئۆزىنى تەڭشەش ئىبارەت. بۇنداق تەڭشەش جەريانى يەككەدىن باشلىنىدىغان، يەككەنىڭ ئالمىشىش شەكلى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان، يەككەدىن بىر پۈتۈنلۈككە ئۆتىدىغان ئۆزگىرىش جەريانىدۇر. مەيلى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى بولسۇن ياكى تاشقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى بولسۇن، ئالدى بىلەن يەككەگە

ئىپادىلىنىدۇ.

پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشى ھەممە يەككىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۆز ھەرىكەت يۆنىلىشى بولىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشىدىن ئايرىلغان يەككىنىڭ ئالمىشىشى ھەمىشە پۈتۈنلۈكنىڭ تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. شۇڭا، پۈتۈنلۈك ھەرىكەتتىكى يەككىنى تاللاپلا قالماي، يەككىنىڭ ئالمىشىشى يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدىغان مەدەنىيەت ئامىللىرىنىمۇ تاللايدۇ. نەتىجىدە ئەسلىدىكى كونا مەدەنىيەت بىلەن سىرتقى مەدەنىيەتكە تۇتۇلىدىغان پوزىتسىيە مەسلىسى كېلىپ چىقىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت قىممىتىنى ساقلاپ قېلىشى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئالدى بىلەن ئېسىل ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ خاسلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشى، ئاندىن تاشقى مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز خاسلىقىنى يوقاتماسلىق شەرتى ئاستىدا تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىنى تېخىمۇ دەۋر ئەھمىيىتىگە ئىگە قىلىشى كېرەك. مەدەنىيەتنىڭ نورمال تەرەققىي قىلىشى، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىشى مىللىي مەدەنىيەتنى تەكرار يارىتىش جەريانىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. بۇ بىر مۇرەككەپ ۋە ئۇزۇن جەريان. بۇ جەرياننىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن پۈتۈنلۈك ئۆزگىرىشىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچى ئاخىرلىشىپ، بىر يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كېلىدۇ. بۇنداق يېڭى مەدەنىيەت ئاسماندىن چۈشمەيدۇ ۋە يېڭىدىن بەرپا قىلىنمايدۇ، بەلكى كونا مەدەنىيەتتىن تۇغۇلىدۇ، شۇڭا، ئۇ ھەم يېڭى مەدەنىيەت، ھەم كونا مەدەنىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇ مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر باسقۇچى بولۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئالغا باسقانلىقى، شۇنداقلا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا باسقانلىقى ھېسابلىنىدۇ.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھەر قانداق مىللەتنىڭ يېڭى مەدەنىيىتى ئەسلىدىكى مەدەنىيەتنى ئاساس قىلىپ، غەيرىي مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىپ قايتا ئىجاد قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ، ئۇ كونا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئايرىلىشىدىن ئىبارەت. كونا مەدەنىيەت بۇزۇپ تاشلانسا، يېڭى مەدەنىيەت مەنبەسىز سۇ، يىلتىزسىز

تەسىر قىلىدۇ. «ئۆزگىرىش» دېگەننىمىز - ئالدى بىلەن يەككىنىڭ ئۆزى. ئۆزىنى يېڭىلىشى، يەككىنىڭ كونا مەدەنىيەتنىڭ بەزى تەركىبلىرىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، يېڭى مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىشى ۋە غەيرىي مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ يېڭى مەدەنىيەت يارىتىشىنى كۆرسىتىدۇ. يەككىنىڭ ئالمىشىشى تەدرىجىي، يوشۇرۇن ئۆزگىرىش جەريانىدۇر، يەككىنىڭ ئۆزگىرىشى توپلىنىپ مەلۇم دەرىجىگە بارغاندا، كونا يەككى يېڭى يەككىگە بولۇپ ئۆزگىرىدۇ.

«يېڭى يەككى» نىڭ ئالمىشىشى پەقەت مەلۇم يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئۇ پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشى ھېسابلىنمايدۇ. بىراق مەدەنىيەت بىر پۈتۈنلۈك بولغانلىقتىن، ھەر قانداق بىر نۇقتا، ھەر قانداق بىر ھالقىدىكى ئۆزگىرىش پۈتۈنلۈككە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. شۇڭا يەككىنىڭ ئالمىشىشى ئاخىرى پۈتۈنلۈكنى ئۆزگەرتىدۇ، دېمەك، يەككىنىڭ ئالمىشىشى يۆنىلىشى تولىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش يۆنىلىشى پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىش يۆنىلىشىگە بىۋاسىتە تەسىر قىلىدۇ.

يەككىنىڭ ئالمىشىشى كۈچلۈك تەشەببۇسكارلىق ۋە نىسپىي ئىختىيارلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. يەككى ئامىللار پۈتۈنلۈككە قارىغاندا جانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىگە قايتۇرىدىغان ئىنكاسى تېز بولىدۇ. تاشقى ئامىللار كۆپ ھەم مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، يەككىنىڭ ئالمىشىشى بەزىدە قارىغۇلۇقتىن خالىي بولالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن يەككىنىڭ ئالمىشىشى پۈتۈنلۈكنىڭ ئالغا بېسىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمۇ، ئەكسى يۆنىلىشكە ماڭدۇرۇۋېتىشىمۇ مۇمكىن. شۇنداقسىمۇ يەككىنىڭ ئالمىشىشى پۈتۈنلۈكنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يەككىنىڭ ئالمىشىشى جەريانىدا پۈتۈنلۈكنىڭ تاللاش رولى بولىدۇ، ئۇ ھامان يەككىنىڭ ئالمىشىشى ئۈچۈن تاسقاش، ئىلغاش ئارقىلىق مەلۇم بىر يۆنىلىشنى بەلگىلەپ، بۇنداق ئالمىشىشىنى نىشانغا ئىگە قىلىدۇ ۋە سىستېمىلاشتۇرىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ چەكلەش رولى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى - مىللىيلىكىنىڭ ماھىيىتى ئارقىلىق يەككىنى تىزگىنلەش يولى بىلەن يەككىنىڭ مىللىيلىككە خىلاپ ھەرىكىتىنى چەكلەش ئارقىلىق

شاللاپ چىقىرىۋېتىلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ناچارلىرى شاللىنىپ، ئېسىللىرى ساقلاپ قېلىنىدۇ، قوبۇل قىلىپ ھەزىم قىلىنىدۇ، كونسى ئاساسدا تەكرار ئىجاد قىلىنىدۇ، مىللىي مەدەنىيەت باشتىن - ئاياغ كونسى چىقىرىۋېتىپ يېڭىنى قوبۇل قىلىش جەريانىدا ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بۇ ئىشتا قانداقتۇر «قايتا قۇرۇش» مەسىلىسى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس.

دەرخ بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق يېڭى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش قۇرۇق خىيالدىن باشقا نەرسە ئەمەس. كونا يېڭىغا ئايلانسا كونا بىلەن يېڭى ئارىلاشقان، كونا ئىچىدە يېڭى، يېڭى ئىچىدە كونا بولغان بولىدۇ. پۈتۈنلۈك ئۆزگىرىشىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىنىڭ ئاخىرلىشىشى پەقەت يېڭى مەدەنىيەت تەركىبلىرىنىڭ پۈتۈنلۈكتە يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىنىلا چۈشەندۈرىدۇ، ئۇ ھەرگىز كونا مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ

2. ئېسىل مىللىي مەدەنىيەت گۈللەندۈرۈلىدۇ

مەدەنىيەت ھەم مىللىي مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرى ۋە غەيرىي مەدەنىيەتتىن ئۆزگەرتىلگەن ئېسىل تەركىبلىرى، ھەم چىرىك ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئىلمىي تەھلىل قىلىش كېرەك.

مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە مىللەتنىڭ يېڭى مەدەنىيەتنى تارقىتىشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالزىم نۇقتىسىدە زەرى بىلەن ئىلمىي خۇلاسەلەپ، ئۇنىڭ تېگىشلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي مەدەنىيەت ئاساسىدا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى ئېچىپ بېرەلەيدىغان، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭى مەدەنىيەتنى يارىتىش لازىم.

مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە، تاشقى مەدەنىيەتنى قارا - قوبۇق قوبۇل قىلماي، بەلكى تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز، ئۇنى سىستېمىلىق تەنقىق قىلىپ، ئۆزىمىزگە ئېھتىياجلىق ۋە تولۇقلاشچانلىقى كۈچلۈك بولغان ئېسىل تەركىبلىرىنى ئەينەك قىلىشىمىز لازىم. شۇنداقلا، ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتىمىزگە قارىتا ھەممىنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىدە بولماسلىقىمىز لازىم.

كونا مەدەنىيەت ئاساسى بولغاندىلا، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە خاسلىقنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ

1) ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ھەر قايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىياتى جەريانىدا تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن؛ دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى يۈكسەك تەرەققىي قىلغاندىلا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تېخىمۇ پارلاق نۇر چاچىدۇ. شۇڭا مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇقەررەر شەرتى، شۇنداقلا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئالغا باستۇرۇشتا ئۈستىگە ئالغان مەسئۇلىيىتى. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا قوشقان تۆھپىسىنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخى تەرەققىياتىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدۇ.

مۇرەككەپ تارىخى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي مەدەنىيىتىنى تەشكىللىك رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، مىللەتلەرنىڭ ئېڭىدا مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھەققىدىكى بىلىم تولمۇ چولتا، ھەتتا نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ھەقتە ساۋاتسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈش تولمۇ زۆرۈر.

بىز ئېسىل ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش تەرەپدارىمىز، ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنى ئۆتمۈش دەۋرلەردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ھەممە مەدەنىيەت»تىن كەسكىن پەرقلىنىدۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئەنئەنىۋى

ئۈچۈن مۇنداق ئىككى جەھەتتىكى ئىشنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، كۈچلۈك مىللىي ئىگىلىك بولۇشى؛ يەنە بىرى، گۈللەنگەن مىللىي مەدەنىيەت بولۇشى لازىم. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى مىللىي ئىگىلىك مىللىي گۈللىنىشى ماددىي كۈچ بىلەن تەمىن ئەتسە، مىللىي مەدەنىيەت مەنەۋى تەرەپ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى قاتتىق، بىرى يۇمشاق، بىرى ئاساس، بىرى ياردەمچى ئۇلارنىڭ بىرى كەم بولۇپ قالسا بولمايدۇ.

ئىككىنچى، مىللەتلەرنىڭ كىملىكىنى نامايان قىلىدۇ. يەر شارلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا يۈكسەك تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى بۇنداق ئەھۋالدا مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن مىللىي خاسلىقىنى قانداق ساقلاپ قېلىش ھەر قايسى دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغان بىر مەسىلىگە ئايلاندى. كۆپلىگەن كىشىلەردە يەر شارلاشقان سېرى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىقىنى ساقلاش كېرەك، بولمىسا يەر شارلىشىش دولقۇنىدا ئۆزىمىزنى يوقىتىپ قويدىكەنمىز دېيىدىغان ئاڭ پەيدا بولدى.

ئېسىل مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ گىنىنى قوغدىغانلىقىدۇر. فىزىيولوگىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، DNA ھاياتلىق تېنىنى باشقا تەنلەردىن پەرقلىنىدۇرۇپ تۇرىدىغان بەلگە. بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماددىي ياكى غەيرىي ماددىي ھالەتتە ساقلايدىغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى بىناكارلىق-قۇرۇلۇش، جابدۇق، ھۆسنخەت، قائىدە-مۇراسىم، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ماھارىتى، ئورۇنداش سەنئىتى قاتارلىقلار ھەمدە بۇ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەدەنىيەت ئامىللىرى خۇددى ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىدىكى «گېن»غا ئوخشاش بولۇپ، تۈرلۈك ئوڭۇشسىزلىقلارنى باشتىن كەچۈرسىمۇ، مىللەتتە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۆزۈلمەيدىغان مەدەنىيەت تىنىدۇرمىسىغا ئايلىنىپ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت كىملىكى ۋە ئۆزگىچە خاسلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۈچىنچى، مىللىي ئىگىلىككە تۈرتكە بولىدۇ.

جەھەتتە، كونا مەدەنىيەتنى يېڭى مەدەنىيەتنىڭ «ئاساسى»غا ئايلاندۇرۇش كېرەك. باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىدىن ئوزۇق ئېلىش — مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئامىل. لېكىن، باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىدىن «چىرىتكۈچ» ئەمەس، «ئوزۇق» قوبۇل قىلىشقا دىققەت قىلىش كېرەك. شۇندىلا مىللىي مەدەنىيەتنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇپ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقىلى بولىدۇ.

بىر تەرەپلىملىكنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ، ئۇنىڭ بىرى ھېسسىيات ئامىلى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تېز يېتىلىشىگە تەقەززا بولۇپ، بىر كۈچەپلا ۋۇجۇتقا چىقىرىش ئارزۇسىدا بولۇش دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، بىر تەرەپلىملىك مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى بىلمەسلىكتىن كېلىپ چىقىدۇ. مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئىقتىساد ۋە سىياسىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭدا ئىش بىر قەدەم-بىر قەدەم ئېلىشتىن باشلىنىدۇ؛ مەدەنىيەت تەرەققىياتى پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد تىرىشىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىشتا تېز غەلبە قىلىش ئويىدا بولۇش خاتا.

(2) ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىزدە مىللىي مەدەنىيەت گۈللەنگەن، خۇشاللىقلىق ۋە زىيەت بارلىققا كەلدى. گەرچە كىشىلەرنىڭ بۇنىڭغا بولغان قارىشى ۋە باھاسى بىردەك بولمىسىمۇ، لېكىن يەر شارلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئېلىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش دۆلىتىمىزگە نىسبەتەن ئالاھىدە ۋە كۆپ تەرەپلىملىك ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنى كونكرېتلاشتۇرۇپ مۇنداق بىر نەچچە نۇقتا بويىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. ئېلىمىز ئۇزۇن تارىخقا ئىگە دۆلەت بولۇپ، تەرەققىياتى تېز، تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچى زور دۆلەت. ئەگەر بىز يەنىمۇ تىرىشىشقا، دۆلىتىمىز مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىنى تامامەن ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق چوڭ دۆلەت بولۇپ قەد كۆتۈرەلەيدۇ. بۇنىڭ

ئىنسانىيەتنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا پايدىلىق. چۈنكى ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى تىنچلىقنى ئەۋزەل بىلىش، ئىناق ئۆتۈش، چىن كۆڭلىدىن باشقىلارنىمۇ ئۆزىدەك چۈشىنىش ۋە ئۇلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىشتىن ئىبارەت.

كونكرېت ئېيتقاندا، ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تۆۋەندىكىدەك ئەھمىيەتكە ئىگە: (1) مىللىي روھنى ئۇرغۇتۇشقا پايدىلىق؛ (2) مىللەتنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ۋە مىللىي ئىززەت-ھۆرمەتنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق؛ (3) كىشىلەرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق؛ (4) سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق؛ (5) ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا بېسىشىغا پايدىلىق.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ تارىخى، ئۆرپ-ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئەدەبىيات-سەنئىتى، ھەرىكەت مىزانلىرى، تەپەككۈر شەكلى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەت بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ قان تومۇرى، روھى ۋە جېنى، مەدەنىيىتى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىچكى تارتىش كۈچى ۋە ئۇيۇشۇش مەنبەسى بولمايدۇ. شۇڭا مەدەنىيەت ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى رىقابىتىدىكى مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ يەنە بىر ئەھمىيىتى مىللىي ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشىنى مەنۋى تىرەك بىلەن تەمىن ئېتىشتىن ئىبارەت. مىللىي مەدەنىيەتكە ئىشەنچسى يوق مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنداق بولسا ئادەمنىڭ ئىشەنچى قەيەردىن كېلىدۇ؟ يۈزەكچى قارىغاندا، قابىلىيىتى ۋە مۇۋەپپەقىيىتىدىن كېلىدۇ، چوڭقۇرراق قاتلامدىن قارىغاندا، ئىشەنچ مىللىي مەدەنىيەتتىن كېلىدۇ. چۈنكى ئادەمنىڭ قابىلىيىتى بىلەن ئۇنىڭدىن كەلگەن مۇۋەپپەقىيەت شۇ كىشىنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مىللىي مەدەنىيەتتە تاۋلىنىش ئادەمنىڭ تەپەككۈر ۋە ھەرىكەت ئۇسۇللىرىنى بەلگىلەيدۇ ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئادەمنىڭ قابىلىيىتى ۋە مۇۋەپپەقىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. مەدەنىيەت ئىشەنچسى بولسا، چوڭقۇر ئىشەنچ بولىدۇ. دە، بۇ مەدەنىيەت ئارقىلىق مىللىي ئىگىلىكنى گۈللەندۈرگىلى بولىدۇ.

تۆتىنچى، دۇنيانىڭ ئىناقلىقىغا تۈرتكە بولىدۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشنى تېخىمۇ يوقىرى قاتلامغا قويۇپ قارىغاندا، يەنە مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشكىلى بولىدۇ: مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش دۇنياغا، پۈتكۈل

پايدىلانمىلار

1. ۋېن جىياۋ: «مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىش كېرەك» (گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى ۋېن جىياۋنىڭ 2010 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى 11 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - يىغىنىدا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىدىن پارچە)، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2010 - يىللىق 3 - سانى.
2. تۇرغۇن نەمەت: «مەدەنىيەتتە يېڭىلىق يارىتىپ، مەدەنىيەتتە كۈچلۈك رايون قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىش كېرەك»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2011 - يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى سانى.
3. شيا جېڭنۇڭ باش تۈزگۈچى بولۇپ تۈزۈلگەن: «ئوكيانۇس» (كىچىكلىتىلگەن باسما نۇسخىسى)، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1980 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى.
4. لى زېۋىن: «مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىكى توغرىسىدا» (يولۋاس راشىدىن تەرجىمىسى)، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 - يىللىق 2 - سان.
5. شاۋ جىڭجۇن: مەدەنىيەتنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە مەدەنىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىش، «شىنجاڭ گېزىتى» 2012 - يىلى 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىكى سانى.
6. ئابدۇسالام ئابلىز: «تىرىشىپ مەدەنىيەتتە كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇشىمىز لازىم»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 2011 - يىلى 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

مقالە نومۇرى: 1005-5878 (2012)03-027-9

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسى ۋە ئۇنىڭ رېئال

ئەھمىيىتى توغرىسىدا*

مەمەت موللامەت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى پەلسەپە كاپىتراسى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىناق جەمئىيەت ئەمەلىيەتتە، ئادەمنى سۈبېكت قىلغان جەمئىيەتنىڭ ئىناق تەرەققىيات ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئادەم ۋە ئادەم بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىقتىن ئىبارەت ئاساسىي مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نۆۋەتتىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىۋاتقان شارائىتتا، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش بىلەن بىردەك بولغان ئىناقلىق پەلسەپىسى ئىدىيەسىنى قايتىدىن قېزىش، شۈبھىسىزكى، ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

摘要: 和谐社会，实际上是指以人为主体的社会和谐发展状态。它包括人与自然之间的和谐、人与人之间的和谐、人与社会之间的和谐三个方面的基本内涵。在当今构建和谐社会的背景下，重新挖掘《福乐智慧》中蕴含的与构建和谐社会一致的和谐哲学思想内涵无疑具有十分重要的现实意义。

Abstract: The harmonious society refers to the state of harmonious development between men and society, which includes the harmonious state between men and nature, harmonious state between men and men, harmonious state between men and society. It has great practical significance to re-focus on the philosophical thoughts about harmony in "Happiness and Wisdom", while the harmonious society is strongly emphasized at the present

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C91

ماھىيەتتىگە بولغان تونۇشنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ماركسىزىم ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيەسىنىڭ بېيىتىلىشى ۋە راۋاجلاندىرۇلۇشى. خۇجىنتاۋ بىر قېتىملىق سۆزىدە: «ئىجتىمائىي ئىناقلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، گۈزەل جەمئىيەت قۇرۇش باشتىن-ئاخىر ئىنسانىيەت ئىنتىلىدىغان غايە بولۇپ كەلدى»^[1] دېگەندى. ئىنسانىيەت ئىنتىلىدىغان بۇ غايە ۋە گۈزەل جەمئىيەتكە دائىر ئىدىيە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11-ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇنەپەككۈرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە، ھەم «سىياسەتنامە»^[2] ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى

ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش مەسىلىسىنى جۇڭگوچە سوتسىيالىزىمنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈش پارتىيە 16-قۇرۇلتىيى 6-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ زور نەزەرىيەۋى تۆھپىسى بولۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزىمنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىنى يىغىنچاقلاش ھەمدە بۇ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىناقلىق ئىكەنلىكىنىڭ ئايدىڭلاشتۇرۇلۇشى ماركسىزم نەزەرىيەسى تەرەققىيات تارىخىدىكى تۇنجى ئىش. رەئىس خۇجىنتاۋ ب د ت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا «ئىناق دۇنيا قۇرۇش» تەشەببۇسىنى شەرھلىدى، پارتىيە 17-قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتىدا يەنە بىر قېتىم ئىجتىمائىي ئىناقلىق جۇڭگوچە سوتسىيالىزىمنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى دەپ تەكىتلەندى. ئۇ سوتسىيالىزىمنىڭ

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 2-ئاينىڭ 12-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مەمەت موللامەت (1958-يىلى 1-ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى پەلسەپە كاپىتراسىدا ماركسىزىملىق پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇنىڭدىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق «مېغىز» نى بۈگۈنكى گۈللىنىۋاتقان ئىناق جەمئىيىتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

لاۋشى ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەتلىك مىراسى بولۇپلا قالماستىن، ئوخشاشلا ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يارىتىشتىكى قىممەتلىك بايلىق. [3] بۇ قىممەتلىك بايلىقنى قېزىپ،

1. ئىناق جەمئىيەت ھەققىدە چۈشەنچە

سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە جارى قىلدۇرۇلغان، دۆلەتنى قانۇن ئىدارە قىلىش ئاساسىي تەدبىرى ھەقىقىي ئەمەلىيەتكە، ھەرقايسى تەرەپتىكى ئاكتىپ ئامىللار كەڭ قوزغىتىلغان بولۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر؛ ئادىل، ھەققانىي بولۇش دېگەنلىك، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى ياخشى ماسلاشتۇرۇلغان، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر توغرا بىر تەرەپ قىلىنغان، ئىجتىمائىي ئادىللىق، ھەققانىيەت ھەققىي قوغدىلانغان ۋە ئىشقا ئاشۇرۇلغان بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ سەمىمىي، دوستانە ئۆتۈش دېگەنلىك، پۈتۈن جەمئىيەت ئۆزئارا ياردەم بېرىدىغان، سەمىمىي، لەۋزىدە تۇرىدىغان، بارلىق خەلق باراۋەر، دوستانە، ئىناق ئۆتىدىغان بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ ھاياتىي كۈچكە تولغان بولۇش دېگەنلىك، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە پايدىلىق بارلىق ئىجادىيەت ئارزۇسىغا ھۆرمەت قىلىنغان، ئىجادىي پائالىيەتكە مەدەت بېرىلگەن، ئىجادىي قابىلىيەت جارى قىلدۇرۇلغان، ئىجادىي نەتىجە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ تىنچ، تەرتىپلىك بولۇش دېگەنلىك، جەمئىيەتنىڭ تەشكىلىي مىخانىزمى تولۇق، ئىجتىمائىي باشقۇرۇشى مۇكەممەل، ئىجتىمائىي تەرتىپى ياخشى، خەلق ئاممىسى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدىغان، جەمئىيەتتە تىنچ-ئىتتىپاقلىق ساقلانغان بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ئۆتۈش دېگەنلىك، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش باياشات، ئېكولوگىيە ياخشى بولۇش دېگەنلىكتۇر. [4]

يۇقىرىقى ئالتە «دېگەنلىك» نى يىغىنچاقلىغاندا، بۇلار ئۈچ مۇناسىۋەت ياكى ئۈچ ئىناقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ئىناقلىقى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناقلىقى، شەخسىي بىلەن جەمئىيەتنىڭ ۋە ياكى ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئارىسىدىكى

«ئىناق جەمئىيەت» نى چۈشىنىش ئۈچۈن ئىناق سۆزىنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى» دە 和谐 دېگەن سۆزگە قىسقىچىلا «مۇۋاپىقلىق، ماسلىق، تەكشى، رەتلىك بولۇش» دەپ تەبىر بېرىلگەن. «خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت» تە 和谐 سۆزىگە «ئاھاڭداشلىق، تەڭكەش، ماس، ماسلاشماق، مۇۋاپىق، سېمفونىيە، گارمۇنىيە، تەرتىپ» قاتارلىقلار يۈكلەنگەن. يەنە بۇ قاتارغا تىنچ-ئامانلىق، ئەمىنلىك، ئۆملۈك، خۇشال-خۇراملىق، ئىجىل، دوستانە، مەيىن قاتارلىقلارنى قوشقىلى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ماقالىنى يېزىش جەريانىدا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ خەنزۇچىسى بىلەن ئۇيغۇرچىسىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇرچىدا «يارىشق» دېگەن مەنىسى بارلىقىنىمۇ بايقىدىم. شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 2007-يىلى نەشر قىلغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ خەنزۇچىسىنىڭ 1053-بېتىنىڭ بىرىنچى مىراسى «和谐的四要素发生内江» دەپ تەرجىمە قىلىنىپتۇ. ئۇيغۇرچىسىدا «جېدەل باشتى يارىشق تادۇ ئىچىنى» ئىكەن. «قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە «تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى «ياراشى» سۆزى «مۇۋاپىق، لايىق، تەبىئىي» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، «يارىشق» ئىناق، يارىشىپ قېلىش دېگەنلىك بولسا كېرەك.

«ئىناق» سۆزىدىن «ئىناق جەمئىيەت» ئاتالمىسىنى ئوڭايلا چۈشىنىش مۇمكىن. ئۇنىڭ تەبىرى مۇنداق: «سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت دېموكراتىك، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىنىدىغان، ئادىل، ھەققانىي، سەمىمىي-دوستانە ئۆتىدىغان، ھاياتىي كۈچكە تولغان، تىنچ-تەرتىپلىك، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ئۆتىدىغان جەمئىيەت». «دېموكراتىك بولۇش، قانۇن ئىدارە قىلىش» دېگەنلىك،

ئىناقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئارىسىدىكى ئىناقلىقتا ئىناق دۇنيامۇ بار، ئەلۋەتتە.

2. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىناق جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئىدىيەلەر

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن تۈزۈشنى تەكىتلەپلا قالماي، قانۇننى توغرا يۈرگۈزۈش، ئىجرا قىلىشنى تەكىتلىگەن، «يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز، كۈنۈڭ ياخشى بولغاي، ھەم بەختىڭمۇ ئۇز» (1456)، «قايسى بىر بەگ خەلققە قانۇن يۈرگۈزمىسە، خەلقنى قوغدىمىسا، تالان-تاراج قىلسا، (ئۇ) خەلقنى ئوتقا تىققانلىق، ئېلىنى بۇزغانلىق بولىدۇ. بەگلىك ئۇلىمۇ شۈبھىسىز يىقىلىدۇ» (2136-2137)، «مەيلى ئوغلۇم بولسۇن ياكى يېقىنىم، تونۇشۇم بولسۇن ياكى ئۆتكۈنچى مېھمان بولسۇن، قانۇن ئالدىدا ھەر ئىككىلىسى مەن ئۈچۈن بىردەك، ھۆكۈم قىلغاندا مەندە پەرق تاپالمايدۇ»، (817، 818)، «مەن ئىشلارنى توغرىلىق بىلەن ھەل قىلىمەن، كىشىلەرنى بەگ تائىپىسىدىن، قۇل تائىپىسىدىن دەپ ئايرىمايمەن» (809)، «مەن ئىشلارنى پىچاقتەك كېسىمەن، پىچىمەن، دەۋا قىلغۇچىلارنىڭ ئىشىنى ئۇزارتمايمەن» (811)، «مېنىڭمۇ قانۇنىيەتتە شۇنداق، ئادىتىم ۋە سۆزلىرىم بارچە خەلق ئۈچۈن بىردەكتۇر» (828)، «مېنىڭمۇ ئادىتىم شۇنداق، مەندىن ھەممىسىگە باراۋەر ئۆلۈش تېگىدۇ» (832-بېيىت)، بۇ بېيىتلاردا ئىناق جەمئىيەتتە بولۇش كېرەكلىكى تەكىتلىنىۋاتقان دۆلەتنى قانۇن ئىدارە قىلىش ئاساسىي تەدبىرلىرىگە دائىر مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

ئادىل ھەققانىي بولۇش، ھەرقايسى تەرەپنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ياخشى ماسلاشتۇرۇش ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم تەلپى، ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ يولى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ توغرىسىدا مۇنۇلارنى قەيىت قىلغان: «بەگ ئۇلى ئادالەت ئۈستىگە قۇرۇلغاندۇر، بەگلىكنىڭ يىلتىزى ئادالەت يولىدۇر» (821)، «بەگ ئەلگە قانۇن يۈرگۈزسە ۋە ئادىل بولسا، ئىستىگەن ئارزۇ-تىلەكلىرىگە ئېرىشەلەيدۇ» (222)، «ئادىل ئىش قىل، (بۇنىڭغا) تىرىش، زۇلۇم-زورلۇق قىلما» (1451)، «يەنە بىرسى خەلققە ئادىل قانۇن يۈرگۈز، بىرسىنىڭ ئىككىنچى (بىرسىگە) زۇلۇم

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئەينى زاماندىكى چوڭقۇر ئىجتىمائىي رېئاللىق يىغىنچاقلاپ ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، شۇ زاماندىكى ھۆكۈمرانلارنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرى بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، ئۇنىڭدا ئىناقلىق پەلسەپەسى، ئېتىكا ئىدىيەلىرى ئىنتايىن مول. ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىۋاتقان شارائىتتا «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا دائىر پەلسەپە ۋە ئېتىكاغا ئائىت مەزمۇنلارنى قايتىدىن قېزىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مول مەزمۇنلارنى يۇقىرىقى ئالتە نۇقتىغا بۆلۈپ بايان قىلساق، ھەممىسىنى دېگۈدەك چوڭقۇر شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ، بىراق سەھىپە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بۇ توغرىسىدىكى «ئۈنچىلەر» پەقەت ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاپ بايان قىلىندى.

1) ئادەمنى مەركەز قىلىش، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىققا ئالاقىدار ئىدىيەلەر
ئىناق جەمئىيەت قانۇن ئىدارە قىلىدىغان جەمئىيەت. قانۇن بىر خىل ھەرىكەت نىزامى، قانۇن كىشىلەر ئارا مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدىغان مىزان. ئادەمنى مەركەز قىلىش، ئادەمنىڭ ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال قانۇن تۈزۈش، قانۇن تۈزگەندىن كېيىن ئۇنى ئادىل ئىجرا قىلىش كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇنداق قىلىشنى ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ياكى تۇرالمايلىقى، گۈللەنىشى ياكى خارابىلىشىشىنىڭ ئاساسى دەپ قارىغان. بۇ توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇنداق بېيىتلەر بار. «قانۇننى تۈز، ياخشى قانۇن تۈزگۈچى، يامان تۈزسە بولۇر تىرىك ئۆلگۈچى» (1458)، «(بىرەرسى) ئۆز زامانىسىدا يامان قانۇن تۈزسە، ئۆزىدىن كېيىن يامان نام قالدۇرىدۇ» (1460)، «كىم بولسۇن بىر ياخشى قانۇن تۈزۈپ قويسا ئۇنىڭ بىلەن ئۆز نامىنى تىكلەيدۇ» (1461)، «سەن داۋاملىق بەگ بولۇشنى خالىساڭ قانۇن تۇرغۇز، خەلق ئۈستىدىن زۇلۇمنى كۆتەر» (1435).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 4605-بېيتىدە «پۈتۈن نەرسىنىڭ تەرتىپ يوسۇنى بار، يوسۇنلۇق بولسا ئەر، يۈزى نۇرلىنار» دېيىلگەن، بۇ يەردىكى «تەرتىپ» جەمئىيەت تەرتىپىنى، بۇ يەردىكى «يوسۇنلۇق ئەر» جەمئىيەت ئەزاسىنى كۆرسىتىدۇ. مونتسكيو ئېيتقاندا: «جەمئىيەتنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى بولىدۇ»^[6]. جەمئىيەت ئادەملەرنىڭ جەمئىيىتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە، قانۇن ئادەمنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ. تەپەككۈر، ئاڭ ئۆزلىگەنسىرى ئادەم شۇنچە يوسۇنلۇق بولىدۇ، «يوسۇنلۇق بولۇش» ئۈچۈن جەمئىيەت ئەزالىرى يېتىشكەن، بىلىملىك بولۇشى كېرەك. بىلىملىك، يوسۇنلۇقلار كۆپ بولسا جەمئىيەت تەرتىپلىك بولىدۇ، ئومۇمىي خەلق بىلىملىككە ئايلانسا سەمىمىي، دوستانە بولغىلى بولىدۇ. ئىناق جەمئىيەت پەن-مەدەنىيەت بىلىملىرىنىڭ مول بولۇشى، ئادەمنىڭ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ بىلىمى ۋە بىلىملىكلەرنى ھۆرمەت قىلىش بولمىسا ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلغىلى بولمايدۇ. ھەركىم ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرۇش، ئادەمنى ئاساس قىلغان ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ كاپالىتى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مەقسىتى. «قۇتادغۇبىلىك» بىر «بىلىم، ئەقىل» نى ئاساسىي تېما قىلغان ئەسەر، ئەسەرنىڭ ئىسمىنىڭ مەنىسىمۇ «بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم». ئەسەردىكى تۆت پېرسوناژنىڭ بىرى ئاپتولدى بەخت-سائادەتنىڭ سىمۋولى، بىلىم، ئەقىل-ئىدراكىنىڭ نامايەندىسى، ئۇ بەخت-سائادەتنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى گۈزەل ئەخلاقلىق، يوسۇنلۇق بولۇش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. كىتابنىڭ 85-بېيتىنىڭ ئىچىدە، 6-بېيتىنىڭ ئىسمى «ئادەم بالىسىنىڭ قىممىتى بىلىم ۋە ئەقىلدىن ئىكەنلىكى باياندا»، 10-بېيتىنىڭ ئىسمى «بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلەت ۋە پايدىلىرى باياندا»، 11-بېيتىنىڭ ئىسمى «ئوڭدۇلمىشنىڭ ئېلىككە ئەقىلنى سۈرەتلەپ بەرگەنلىكى باياندا»، بولۇپ، بۇلاردا مەخسۇس بىلىم ۋە ئەقىل ئۈستىدە توختالغاندىن سىرت، پۈتۈن ئەسەرنىڭ 130-دىن ئارتۇق يېرىدە^[7] ئوخشىمىغان

قىلىشىغا يول قويما، ئۇلارنى قوغدا» (5576)، «تەڭرى سېنى ئادالەت ئۈچۈن تىكلىدى، ئادىل بول، ئادالەت بىلەن تۇر» (5195)، «بارچە خەلققە مېھرىبان بول، ئۇلۇغقىمۇ، كىچىكىمۇ ئادالەت قىل» (5197)، «قارا بەگلىكنىڭ ئۇلى ھەق-ئادالەتتۇر، بەگلەر ئادىل بولسا، ھاياتتا ھالاۋەت بولىدۇ» (8119). بۇلاردا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادىل، ھەققانىيلىقنى تەلەپ قىلسا، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 5559-بېيتىدىن 5567-بېيتىگىچە بولغان مەزمۇنلاردا ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى ماسلاشتۇرۇشنى تەكىتلەپ مۇنۇلارنى يازغان: «بۇلاردىن كېيىن قالسا ئاۋام-قارا خەلق تۇرىدۇ، بۇلارنى قانۇن بىلەن ياخشى ئىدارە قىل. بۇلارمۇ ئۈچ تەبىقىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنى بىر-بىرىدىن پەرق ئەتمەك زۆرۈر، زۇلۇم سالما. زۇلۇم قىلساڭ بۇ ئەلگە بالا كېلىدۇ. بۇلاردىن بىرى بايلار بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى كۈچلۈكلەردۇر. ئۇلاردىن كېيىنكى ئوتتۇراھال كىشىلەر بولۇپ، بۇلار بايلار قىلغان ئىشنى قىلالمايدۇ (ئۇلار بەرگەن باجنى بېرەلمەيدۇ)، ئۇنىڭدىن كېيىن يوقسۇللار تۇرىدۇ. ھەممىدىن بۇرۇن بۇلارنى ئاسراش كېرەك. بايلارنىڭ يۈكىنى ئوتتۇراھاللارغا يۈكلىمەسلىك كېرەك، ئۇنداق قىلساڭ ئوتتۇراھاللار بۇزۇلىدۇ ۋە ھالىدىن كېتىدۇ. ئوتتۇراھاللارنىڭ يۈكىنى يوقسۇللارغا ئارتماسلىق كېرەك، ئۇنداق قىلساڭ كەمبەغەللەر ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ ۋە قىرىلىدۇ. يوقسۇللارنى ئاسراساڭ ئوتتۇراھال بولىدۇ، ئوتتۇراھاللار ئۆزىنى بىرئاز ئوڭشۇلسا باي بولىدۇ. كەمبەغەللەر ئوتتۇراھال بولسا، ئوتتۇراھاللار باي بولسا مەملىكەت باي بولىدۇ»^[5]. بۇلاردا كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى تەڭشەشنىڭ ئىناق ھەم ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇشتىكى رولى ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

2) شەخس بىلەن جەمئىيەت ئارىسىدىكى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئارىسىدىكى ئىناقلىق توغرىسىدىكى ئىدىيەلەر

ئىناق جەمئىيەت تەبىرىدىكى تەرتىپلىك بولۇش، سەمىمىي، دوستانە ئۆتۈش، ھاياتىي كۈچكە ئىگە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرلىشىگە پايدىلىق بولۇش دېگەنلەر جەمئىيەت بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر.

مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «ھەي ھۆكۈمدار خەزىنىنى ئاچ، بايلىقنى ئۆلەشتۈر، ئادەملىرىڭنى سۆيۈندۈر، ئۇلار سېنىڭ ھەممە ئارزۇيۇڭنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، ئالتۇن ۋە كۆمۈش بەرگۈچى دۈشمىنىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەگەر سەن دائىم ئۈستۈنلۈكتە تۇرىمەن دېسەڭ ئادەملەرنى رازى قىل، ئۇلارنى قەدىرلەپ خۇش قىل، ئادەملىرىڭنى ئالدى بىلەن رازى قىلىپ، كېيىن ئىش تەلەپ قىل، پۈتۈن ئارزۇلىرىڭ ئىشقا ئاشىدۇ. دۈشمەنمۇ سېنىڭ ئالدىڭدا باش ئېگىدۇ..... گادايىنى باي قىلىپ، ئاچنى تويغۇز، خىزمەت قىلغۇچىلار بىرەر نەرسىنى ئۈمىد قىلىدۇ، خىزمەتكار ئۈمىدىنى ئۈزسە دەرھال كېتىپ قالىدۇ».^[8] بۇلار جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ئىجتىمائىي قاتلاملارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى، تېخىمۇ مۇھىمى جەمئىيەت بىلەن ھەرقايسى كەسىپتىكى شەخسلەرنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدۇر. بۇ مۇناسىۋەتلەر ياخشى بىر تەرەپ قىلىنسا، ئىشلىگەن چىشلىسە، شۈبھىسىزكى ھەممە رازى بولىدۇ، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىدۇ، خەلق ئاممىسى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدۇ، جەمئىيەت تىنچ، ئىتتىپاق بولىدۇ. مانا بۇ ئىناقلىق «قۇتادغۇبىلىك» تىكى غايىۋى جەمئىيەتتۇر.

3) تەبىئەتكە ماسلىشىدىغان، تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە رىئايە قىلىدىغان تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىكى، ئىناقلىققا دائىر ئىدىيەلەر ئىناقلىق ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى كىشىلەر تەبىئەت بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپلا قالماستىن، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلىقىنىمۇ ساقلاپ، ئىنسانلار جەمئىيىتى سىستېمىسى بىلەن تەبىئىي ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى ئىناق بىرگە تۇرغۇزۇشى، ماس راۋاجلاندۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىي قىلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش باياشات، ئېكولوگىيە ياخشى بولۇش تەلپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

تەبىئىي شارائىت مۇھىت ئاساسىنى يارىتىپ بېرىدۇ. مۇھىت يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ

دەرىجىدە بىلىم ۋە ئەقىل ئاساسىي تېما قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەللىپ شەخسلەرنىڭ يېتىلىشى، پەزىلىتى، ئىستىقبالى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن. تىپىكلىرىدىن: «ئەقىل قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر، بىلىم كىمدە بولسا بۈيۈكلۈك تاپۇر» (154)، «ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر، بىلىملىك ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر» (155)، «بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان، قاراقچى ۋە ئوغرى ئالامىدايدىغان» (313)، «ئەقىل كۆپ كېرەكتۇر تاللاشقا كىشى، بىلىم بەك كېرەكتۇر قىلىشقا ئىشى» (327) نى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. دېمەك، يوسۇن، بىلىم، ئەقىل بىلەن ئىش قىلساقلا ئىجادىيەت قابىلىيىتى جارى قىلدۇرۇلۇپ، ئىش روناق تاپىدۇ. جەمئىيەت ھاياتى كۈچكە تولىدۇ.

ھەرقايسى كەسىپلەر گۈللەنسە جەمئىيەت تەرەققىي قىلىدۇ. ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى جەمئىيەتنى مۇقىم قىلماقچى بولىدىكەن ھەرخىل كەسىپلەرنى ئاسرىشى، ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپ ئۇلارنى تىنچلىقتا بىرگە تۇرغۇزۇشى كېرەك. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مۇئەللىپى جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان قاتلامغا بۆلىنىدىغانلىقىنى، ھەرخىل كەسىپكارلاردىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ، ئەسەرنىڭ 49-بابىدىن 61-بابىغىچە ھۆكۈمراننىڭ ئاۋام خەلق، ئالىملار، تىۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر قاتارلىق 15 خىل كىشى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئۈستىدە توختىلىپ، ھەرخىل كەسىپلەرنى ئاسراپ ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى تەكىتلىگەن. ھازىرقى ئىناق جەمئىيەت بىرگە مەۋجۇت بولۇپ، ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان جەمئىيەت. ئەقىلى، بىلىمى بىلەن ئىشنى روناق تاپقۇزغان جەمئىيەت ئەزاسى ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇئەللىپ «ئالتۇن يىغىپ ئەلگە بەرمەي نېمە قىلىسەن» (1674)، «خەلقنى باي قىل، ئەلنى گۈللەندۈر» (1039) دەپ جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ بايلىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشىنى تەكىتلىگەن. ئەسەردە يەنە بۇ توغرىسىدىكى مەزمۇنلار

قالماي، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭمۇ مەنبەسى دەپ قارىغان»^[10].

غەربىي رايون قۇرغاق، سوغۇق بەلباغ بولغانلىقتىن، قەدىمكىلەر قۇياشقا تىۋىنغان، «قۇتادغۇبىلىك» تە قۇياشقا مەدھىيە ئوقۇيدىغان مىسرالار ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن: «ئۇغار كۈن، يورۇر بۇ جاھان» (827)، «ئىسسىدۇ يەر، تۇغقاندا كۈن» (829). مۇئەللىپ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئايغىمۇ مەدھىيە ئوقۇغان، «ئاي ئاۋۋال تولا مۇ كىچىك تۇغۇلار» (731)، «تولۇن بولسا تولۇپ، جاھان يوربتار، جاھان خەلقى ئۇنىڭدىن يورۇقلۇق ئالار» (732) قاتارلىقلار. ئۇ يەنە كۈنتۇغدى، ئايتولدىنى پادىشاھ ۋە ۋەزىرگە سىمۋول قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان چوقۇنۇشنى ئىزھار قىلغان، مانا بۇ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشنىڭ قەلبتىكى بېشارىتىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «ئىش قانۇنىيەت بىلەن ئىشلەنسە كىشى يۈزى نۇرلىنىدۇ، ئىشتا غەلبە بولىدۇ» دېگەن. تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈشتە چوقۇم قانۇنىيەت بىلەن ئىش قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا «قوڭۇر يەر، يېشىل سۇ ياراشماق بىلە، ئارا مىڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۈلە» (3212)، «قايۇ باققا كىرسە سۇ گەر ئۆكسىمەي، تۈمەن خىل خۇشپۇراق چېچەك گۈللىگەي» (1808) دېگەندەك مۇھىت يارىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش باياشات، ئېكولوگىيە ياخشى بولۇش تەلپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

ئىنسانىيەت مەدەنىيلىكىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئىپتىدائىي مەدەنىيلىك، يېزا ئىگىلىك مەدەنىيلىكى ۋە سانائەت مەدەنىيلىكىنى بېسىپ ئۆتتى. ھازىر سانائەت مەدەنىيلىكىدىن ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكىگە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇرىۋاتىدۇ. ئېكولوگىيە، مۇھىت دېگەن گەپلەرمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئامېرىكا قاتارلىق غەرب ئەللىرىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئالىملىرىنىڭ ئاغزىدىن چىقىشقا باشلىغان. يېزا ئىگىلىكى مەدەنىيلىكىگىمۇ تولۇق يېتىپ كەلمىگەن بىر قوۋم كىشىسىنىڭ زامانىمىز ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى جەھەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان مۇھىتى گۈزەل بولۇشنى تەكىتلىشى تولىمۇ ئىلغارلىق. شۇڭا،

باشلىنىش نۇقتىسى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان شارائىت. تارىختا نۇرغۇن مىللەتلەر كۈچەيگەن، يەنە تېزلا ئاجىزلىغان ياكى يوقالغان. ئۇنىڭ سەۋەبى، ئۇلاردا تەبىئەت بىلەن ئىناق، ئورتاق ياشاپ ئۆزئارا مەنپەئەتلىنىدىغان قاراش ۋە ئىقتىدار بولمىغان. خەلقىمىزنىڭ ناھايىتى ئۇزاق يىللار ياشاپ تۇرالىشىدا «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىناق ئۆنۈپ ئۆزئارا مەنپەئەتلىنىش ئىدىيەسى ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرغان. شۇڭا خەلقىمىزدە تەبىئەتنى ئانا بىلەن تەڭ قويدىغان «ئانا تەبىئەت» دېگەن ئىدىيە پەيدا بولغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نۇرغۇن مىسرالىرى ئاسمان، زېمىن، ھاياتلىق قارىشىغا چېتىلىدۇ. مۇئەللىپ ئەسەرنىڭ 5-بابىدا «ئۈچى سۇ، ئۈچى يەل، ئۈچى بولدى ئوت، ئۈچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا مەۋجۇت» (143) دەپ دۇنيانى «تۆت چوڭ ماددا» غا يىغىنچاقلىغان. بۇ ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىكى بۇ تۆت ئاساسىي ماددىنىڭ ھەرىكىتى، ئۆزگىرىشى ئۆزئارا باغلىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى تەشكىل قىلىپ، دۇنيانىڭ مەنبەسى «تۆت ئېلىمىنت» دېگەن مەنانى شەكىللەندۈرگەن. يەنە بۇ توغرىسىدا ئەسەردە «بۇ تۆت يار ماڭا تۆت، تادۇدەك^[9] ئېرۇر، تۈزۈلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر» (60) دېيىلگەن. مۇئەللىپ «تۆت ئېلىمىنت» ئارىسىدىكى تەرتىپنى «يېتىشلىك ئىلاھىم سېلىپ ئىزغا ئوز، ياراتتى ئۇلارنى ياراشتۇردى تۈز» (146) دەپ يازغان. بۇ يەردىكىسى تۆت ئېلىمىنت (تۆت زات) نىڭ بىرى بىرىنى تۇغدۇرۇش، بىرى بىرىنى يېڭىش مۇناسىۋىتىدىكى مۇقىم تەرتىپلىك ئايلىنىش ھەرىكىتىدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» تە «جېدەل باسقى يارىشق تادۇ ئىچىنى، يېڭىپ بىرى باسقى كېلىپ ئۆچىنى» (1053)، «مىزاجى ئۆزگەردى، تاماق بى تېتىق، كۆڭۈل بولدى غەش، تۆتۈپ بەك ئاغرىق» (1054) دېيىش ئارقىلىق ھاياتلىق بىلەن تەبىئەت ئارىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەت يېشىپ بېرىلگەن. «يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۆت تادۇنى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەنبەسى دەپ قاراش بىلەنلا چەكلىنىپ

بىز تەكىتلەۋاتقان «ئىناق جەمئىيەت» ئىدىيەسى نۇر چېچىپ تۇرۇپتۇ. بۇ ئىدىيەنى تەتقىق قىلىپ، شاكىلىنى تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش، ئۇنى ھازىر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كېرىموف ئېيتقاندەك: «قۇتادغۇبىلىك دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، سىياسىتى، قانۇن-قائىدىلىرى، شۇنىڭدەك رەسىم-يوسۇنلىرىنى، ئەخلاق-پىرىنسىپلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن نىزامنامە»^[11]. بۇ نىزامنامىدە ھازىر

3. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئورتاق تەرەققىيات، ئورتاق گۈللىنىشتەك ئىناق مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەر ئىناقلىقىغا پۇختا ئاساس سېلىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنى زىچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىناق شىنجاڭ قۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئوينىشىمىز لازىم. «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئابىدىسى، بۇ ئەسەرنىڭ شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ چوڭقۇر تەسىرى بار، بۇنىڭدىكى ئىناقلىق ئىدىيەسى قاتارلىق مەزمۇنلارنى كىشىلەر ئوڭاي قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ئەسەردىكى ئىناقلىق ئىدىيەسىنى قېزىش، رەتلەش، ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش شىنجاڭدا ئىناق مىللەتلەر مۇناسىۋىتى، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، جۇڭگودا سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىمۇ مۇھىم ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

1) ئىناق شىنجاڭ بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە

پارتىيە 17-قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتىدا ئېنىق قىلىپ: «ۋەتىنىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق تونۇپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىپ، ئېسىل جۇڭخۇا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى تەربىيەسىنى كۈچەيتىپ، زامانىۋى پەن-تېخنىكا ۋاسىتىسى ئارقىلىق مول مىللىي مەدەنىيەت بايلىقىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش لازىم. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئېچىش ۋە قوغداشنى كۈچەيتىش، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش، مەدەنىيەتكە ئائىت قەدىمىي كىتابلارنى رەتلەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش كېرەك»^[12] دەپ كۆرسىتىلدى. شىنجاڭ كۆپ مىللەتلىك رايون، شۇنداقلا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاساس قىلىنغان رايون، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %60 تىدىن كۆپرەكى ئاز سانلىق مىللەت، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. تەبىئىي شارائىت، تارىخىي تەرەققىيات قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللارنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دېڭىز بويى رايونلىرى بىلەن بولغان پەرقى چوڭ بولماقتا. ھازىر دۇنيا ۋەزىيىتىگە نەزەر سالدىغان بولساق، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىقتىسادىي تەرەققىيات بەلگىلەۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بەلگىلەيدۇ. چۈنكى مەدەنىيەت چوڭقۇر قاتلاملىق بولىدۇ، ئۇ كىشىلەرنىڭ قەلبىنى مۇجەسسەملەيدىغان تۈپ ئامىل. شۇڭا، شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولىدىكەنمىز مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تۈپ ئامىلنى نەزەرگە ئېلىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن

2) دۆلەتنى تىنچ ئىدارە قىلىش، ئىنسانىيەتكە بەخت يارىتىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى بېيىتىش پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ خۇسۇسىدا «قۇتادغۇبىلىك دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ قىبلىنامىسى» دەپ ئاتىغان. داستاندا دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىش، ئالايلىق، تالانتلىقلارنى قانداق ئىشقا قويۇش، ھەر دەرىجىلىك مەنەپدارلارنى قانداق ئۆستۈرۈش، قانداق ۋەزىپىگە تەيىنلەش، سىياسىي تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك مەسىلە ۋە زىددىيەتلەرنى قانداق بىر ياقلىق قىلىش قاتارلىقلارنى؛ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، قانۇن، ئېتىكا، ئائىلە-نىكاھ، پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەش مەسىلىلىرىنى ئەتراپلىق شەرھىلەنگەن ۋە ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش

ئەسەبىيلەرچە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن، تەبىئەتنىڭ ئىنسانلاردىن «ئۆچ ئېلىشى» غا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۈبھىسىزكى مۇھىم بېشارەت. بۇنى ئالدىنقى بۆلەكتە بايان قىلىنغان ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناقلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ تەبىئەتتىكى ئورنى ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى، تەبىئەتكە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، تەبىئەتنىڭ ئىنسانلارنىڭ ھاياتى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ئاساس ۋە ئانا ماكان ئىكەنلىكىنى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ بىرلىكىنى، ئادەمنىڭ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشى لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. بۇلار ئادەم بىلەن مۇھىتنىڭ ماسلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئىكولوگىيە مەدەنىيلىكى بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

قىسقىسى، ئىناق، گۈزەل جەمئىيەت قۇرۇش باشتىن-ئاخىر ئىنسانىيەت ئىنتىلىدىغان ئۇلۇغۋار غايە بولۇپ كەلدى. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ساددا، غايىۋى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسى ئىنسانىيەتنىڭ 21-ئەسىرگە يۈزلىنىشى، كەلگۈسىگە يۈزلىنىشىنى قايتا ئويلىنىشقا دائىر پىكىرلەر بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ پىكىرلەرنى دەپدەبىلىك سۆزلەر بىلەن ئىزاھلىغاندىن كۆرە، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى «قەيەردە يېقىنلىق، ئىناقلىق بولۇر، نەزەر سال، شۇ ئىشتىن كۆپ پايدا كېلۇر» (3210) دېگەن مىسرالار بىلەن ئىپادىلىسەك كۇپايە. دېمەك، «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىناقلىق ئوزۇقى ئېلىپ، زامانىۋى ئىناقلىق ئىدىيەمىزنى قۇۋۋەتلەپ، شىنجاڭدا «يېقىنلىق»، «ئىناقلىق» نى ئىشقا ئاشۇرالىساق، «بۇ ئىشتىن كۆپ پايدا كېلىپ»، شىنجاڭنىڭ ئەبەدىي ئەمىنلىكى، ھالقىما تەرەققىياتى ئىشقا ئېشىپ، ئىستىقبالىمىز پارلاق بولىدۇ. بۇ پۈتكۈل جۇڭگونىڭ ئىناق جەمئىيەت قۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، دۇنيا مىقياسىدا ئىناق دۇنيا قۇرۇشىمۇ تۆھپە قوشىدۇ.

قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ ئىدىيەلەر ئۆز ۋاقتىدا جەمئىيەت تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئوينىغان.

داستان پۈتكەندىن كېيىن، «مۇئەللىپ ئۇنى قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان، ھەسەن بۇغراخان مۇئەللىپكە خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن».^[13] «شىنجاڭدىكى ئىسلام خانلىقلىرى تارىخى» نىڭ مۇئەللىپى لىن جىنشىن باھا بېرىپ، «بۇغراخان مەشھۇر قاغان، خېلى ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (1074-1102 يىللار) بۇ خانلىق بىر قەدەر مۇقىم بولغان، ئىقتىساد راۋاجلانغان، مەدەنىيەت مىسلىسىز گۈللەنگەن ئىدى»^[14] دېگەن. شۈبھىسىزكى، بۇنى بۇغراخاننىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىدىيەلەرنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەردىكى ئىناقلىق ئىدىيەسىنى تەتقىق قىلىش ھازىرقى پەيتتىمۇ دۆلەتنى تىنىچ، ئىتتىپاق قىلىش، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

3) ئادەم بىلەن مۇھىتنىڭ ماسلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئىكولوگىيە مەدەنىيلىكى بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە

ماتېرىياللىق تارىخ قارىشى جۇغراپىيەلىك مۇھىت جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىنىڭ بىرى، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئىنسان تەبىئەت دۇنياسىدىن (جۇغراپىيەلىك مۇھىتتىن) ئايرىلالمايدۇ، تەبىئەت ئىنسانىيەتنى ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تەبىئەت بىلەن ماس ئۆتۈش، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە رىئايە قىلىشتەك تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ ئىناقلىقى ئىدىيەسى ئادەم بىلەن مۇھىتنىڭ ئىناق ئۆتۈش مەسلىسى ئۈستىدىكى ساددا بايان بولسىمۇ، نۆۋەتتىكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى

پايدىلانمىلار

1. «ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا دائىر مۇھىم بايانلاردىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى.
3. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» (نەسرې يەشمىسى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

4. تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇللا: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ماكياۋېللىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئىدىيەسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2010-يىلى 1-سان.

ئىزاھاتلار

- [1] خۇجىنتاۋ: «چ ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان ئۆلكە، مىنىستىر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش مەخسۇس مۇھاكىمە كۇرسىدىكى سۆز»، «ئىدىيە-سىياسىي (4)»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 147-بەت.
- [2] يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، خەلق نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 16-بەت.
- [3] لاۋ شى: «جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ 2-قېتىملىق كېڭەش ئەزالىرى كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا بېرىلگەن دوكلات» [Z]، 1956-يىلى نەشرى (خەنزۇچە).
- [4] «ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا دائىر مۇھىم بايانلاردىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 91، 92-بەتلەر.
- [5] رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىلى (ئۇيغۇرچە) نەشرى.
- [6] سەمەت خېۋىر: «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا قارىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى، 113-بەت.
- [7] ليۇ يۈەن: «قۇتادغۇبىلىك» تىكى بىلىم، ئەقىل بايانى ئۈستىدە ئانالىز» [J]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 2007-يىللىق، 3-سان، 105-بەت.
- [8] رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 133-بەت.
- [9] تۆت تادۇ ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت زات ياكى تۆت ماددا، تۆت ئېلىمىنېنت، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىزاھاتلارنىڭ 24-چىسى.
- [10] سەمەت خېۋىر: «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا قارىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى، 22-بەت.
- [11] يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى: «قۇتادغۇبىلىك ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى نەشرى، 5-بەت.
- [12] خۇجىنتاۋ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ يېڭى غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلايلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 53-بەت.
- [13] «قۇتادغۇبىلىكنىڭ مۇقەددىمە»سى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 4-بەت.
- [14] لى جىنشىن: «شىنجاڭدىكى ئىسلام خانلىقلىرى تارىخى»، بېيجىڭ، دىن مەدەنىيىتى نەشرىياتى 1999-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە).

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۈنۈملۈك تەمىنلەشنىڭ رولى توغرىسىدا*

خەلىپىدىن مۇساھىب

(شىنجاڭ ئۈنۈپرسىتېتى سىياسىي ۋە جامائەت باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن بۇيان، دۆلىتىمىزنىڭ يېزىلارغا مەبلەغ سېلىش دەرىجىسى يىل - يىل ئېشىپ بارغانلىقتىن، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، يېزىلارنىڭ ئۈنۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئېقتىدارى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن، دۆلىتىمىزدە يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزىلارنىڭ تەرەققىيات ئاساسى ئەسلىدىنلا ئاجىز بولغانلىقتىن، يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتىن تەرەققىي قىلىشى ئاستا بولدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى بىر مۇھىم نۇقتا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى قانداق ئۈنۈملۈك تەمىنلەش، تەمىنلەش دائىرىسىنى قانداق كېڭەيتىشتىن ئىبارەت. بۇ ماقالىدە، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرى ۋە يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئەندىزىلىرى تەھلىل قىلىنىش ئاساسىدا، ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان ئامىللار ھەمدە يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۈنۈملۈك تەمىنلەش، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىكى تەدبىرلەر كۆرسىتىپ بېرىلدى.

摘要: 自提出新农村建设以来，我国逐年加大对农村的投资力度，使得农村生产条件和农民生活水平得到了极大的改善，农业综合生产能力得到了提高，但是由于我国农业、农村本身发展基础薄弱，导致农村经济整体发展缓慢。解决这一问题的关键之一在于如何有效提供农村公共产品，扩大供给的覆盖范围。本文，对农村公共产品的性质，种类及其供给模式进行分析，阐述我区农村公共产品供给不足的制约因素以及有效供给农村公共产品，构建和谐社会的对策建议。

Abstract: Since the proposing of new rural reconstruction in China, the investment to rural areas has been increased year by year. This brought better production condition and higher living standard. However, caused by instability of agricultural development, the developing speed of rural economy has been slowed. The solution relies on how to supply the public supplement more effectively and widely. This thesis analyzes proprieties, types and supplying patterns of public supplements for rural areas, finds out the reason that causes insufficient public supplements in our region, and gives some solutions to solve the problem.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C913.7

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جامائەت مەھسۇلاتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جامائەت مەھسۇلاتى دەپ ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىغا كېرەكلىك سۇ قۇرۇلۇشى ئۈل ئەسلىھەلىرى، يېزا، كەنت يوللىرى ۋە جامائەت قاتناش ۋاسىتىلىرى، بىر قىسىم ئوتتۇرا ۋە چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىكى ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى، يېزا ئىگىلىكى

يېزا جامائەت مەھسۇلاتى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ شەخسىي ئىگىدارچىلىقىدا بولىدىغان خۇسۇسىي مەھسۇلاتلارغا قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقا ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان، ئىستېمالى رىقابەتسىز ۋە يەكلەشسىز بولىدىغان، يېزا ئاھالىلىرى ئورتاق بەھرىمان بولىدىغان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئادەتتە

* بۇ ماقالە 2012 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: خەلىپىدىن مۇساھىب (1960 - يىلى 1 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، سىياسىي - ئىقتىساد ئوقۇتقۇنى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئېقىنلارنى تىزگىنلەش، باشقۇرۇش قۇرۇلۇشى، زىيەكەش، سۇ باشلاش ۋە سۇغىرىش قاتارلىق چوڭ تىپتىكى سۇ ئىنشاتى قۇرۇلۇشى، ئوتلاق، ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى، يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئوبوروت قىلىشقا كېرەكلىك مۇئەسسەسە ۋە تاۋار ئاشلىق بازار قۇرۇلۇشى ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى، يېزا جامائەت مائارىپى. بۇ ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالىدىغان يېزىلاردىكى توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ ۋە باشقا تەربىيەلەش ئورۇنلىرىنىڭ راسخۇدى، تەرەققىياتى ئارقىدا قالغان رايونلارنىڭ مائارىپىغا ياردەم بېرىش راسخۇدى ھەمدە يېزىلاردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە ۋە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشقا كېرەكلىك راسخۇد قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۈچىنچى، يېزا ئىجتىمائىي كاپالىتى. بۇ ئاساسلىقى نەپقە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى، تۇرمۇشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئائىلىلەرگە ياردەم بېرىش، نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇشىغا ياردەم بېرىش، يېزا پاراۋانلىق ئورۇنلىرىنى بەرپا قىلىش، شۇنىڭدەك ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش قۇرۇلۇشى قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆتىنچى، يېزا داۋالاش كاپالىتى. بۇ ئاساسلىقى ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى تۈزەش، ساغلاملىق تەشۋىقات تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش، پىلانلىق تۇغۇت، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، ئاساسىي داۋالاش ۋە مۇلازىمەت قىلىش تۈرى قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بەشىنچى، يېزىلارنىڭ مەمۇرىي ۋە كەسىپى خىراجىتى. بۇ ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالىدىغان ئاساسىي قاتلام ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇش خىراجىتى ھەمدە يېزىلاردىكى ئورمانچىلىق، مال دوختۇرلۇق، سۇچىلىق، مەدەنىيەت، پوچتا-تېلېگراف ۋە مېتېئورولوگىيە تارماقلىرىنىڭ كەسىپى خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئالتىنچى، يېزىلارنى قانۇن ئارقىلىق تۈزەش ۋە باشقۇرۇش خىراجىتى. بۇ يېزىلارنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى قۇرۇلۇشى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى،

مەھسۇلاتلىرىنى ساقلاش ۋە پىششىقلاش ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېيىنكىسى، يېزىلاردىكى پوچتا-تېلېگراف ئالاقە ئۈسكۈنىلىرى، داۋالاش، سەھىيە ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەسلىھەلىرى، ئوقۇتۇش-تەتقىقات ئەسلىھەلىرى، توك، تەبىئىي گاز ۋە نۇرۇبا سۈيى بىلەن تەمىنلەش ئۈسكۈنىلىرى، پاراۋانلىق قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى شۇنداقلا تەنتەربىيە ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى سورۇنلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش يېزا ئاھالىلىرىنىڭ جامائەت مەھسۇلاتىغا بولغان ئورۇنلۇق ۋە كۈچلۈك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي پائالىيەت جەريانى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جامائەت مەھسۇلاتى يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن بىۋاسىتە ئىشلىتىلىپ، يېزا-ئىگىلىكى مەھسۇلات مىقدارى ۋە يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، كىرىم تەقسىمات ئۈنۈمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جامائەت مەھسۇلاتى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلىپ، ئاھالىلارنىڭ ئىستېمال قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ ۋە ئەلالاشتۇرۇپ، تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىستېمال ئۈنۈمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەش سۈبېيىكتىدىن قارىغاندا، يېزا جامائەت مەھسۇلاتى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى ۋە ئارىلاشما سۈبېيىكتلار تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتىغا بۆلۈنىدۇ. پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى تولۇق رىقابەتسىز ۋە يەكلەشسىز بولىدىغان، يېزا ئاھالىلىرى ئورتاق ئېستېمال قىلغاندا «قىسىلىش» يۈز بەرمەيدىغان مەھسۇلات ۋە مۇلازىمەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، يېزىلاردىكى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەشكە تېگىشلىك جامائەت مەھسۇلاتى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، يېزا ئاساسىي قۇرۇلۇشى. بۇ ھۆكۈمەت مەبلەغ سېلىپ بەرپا قىلىدىغان يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىدار بولغان دەريا

تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەش ئادەتتە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ تەدبىر بەلگىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ «ھەق ئېلىش» قا ئالاقىدار ئىشلارغا قاتنىشىش ۋە نازارەت قىلىش ھوقۇقى بولمىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاساسىي قاتلاملاردىكى بەزى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى «ھوقۇق-پۇل سودىسى» قىلىپ، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى ۋە خادىملارنى كۆپەيتىپ، ئۆز كۆمۈچىگە چوغ تارتتى. يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارى ۋە كۆتۈرۈش كۈچىگە قارىماي، ھەدەپ «يۈز-ئابروي قۇرۇلۇشى» قىلدى ۋە باشقىلار.

ئەلۋەتتە، كىشىلەر خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلغاندا، ئۇلاردىن «ھەق ئېلىش» تەلپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتە، پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىدىغان ئاھالىلەردىن ھەق ئېلىنمايدۇ. بۇنداق بولۇشنى بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن. يەنى ھۆكۈمەت مەبلەغ سېلىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە شەكىلدە تەمىنلەيدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى تېخنىكا جەھەتتە بىر نەچچە قىسىمغا ئايرىپ، ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن تەمىنلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ مارگىنال تەننەرخى ئىستېمالچىنىڭ كۆپەيگەنلىكى ياكى ئازايغانلىقى سەۋەبىدىن ئۆزگەرمەيدۇ. شۇنداقلا مەھسۇلاتنىڭ مۇلازىمەت قىلىش سۈپىتىگىمۇ تەسىر يەتمەيدۇ. دۆلەت مۇداپىئەسى، جامائەت سىياسىتى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىكى قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى، جەمئىيەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش ۋە تۈزۈش قاتارلىقلار مۇشۇنداق مەھسۇلاتلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئارىلاشما سۈبېكتلار تەمىنلەيدىغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىستېمالغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىستېمالچىلار سانىنىڭ كۆپۈيىشىگە ئەگىشىپ، بەلگىلىك «قىسلىش» شەكىللىنىدىغان بولغاچقا، زىيادە قىسلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان مۇلازىمەت سۈپىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىن

ئەدلىيە ۋە سوت قاتارلىق ئورگانلارنىڭ خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئارىلاشما سۈبېكتلار تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى ئادەتتە پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن يېزا ئاھالىلىرىنىڭ خۇسۇسىي مەھسۇلاتى ئارىلىقىدا تۇرىدىغان، ئىستېمالى مەلۇم دەرىجىدە رىقابەتلىك ياكى يەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدىغان، ئىستېمال قىلىدىغان يېزا ئاھالىلىرىنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بەلگىلىك «قىسلىش» يۈز بېرىدىغان مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يول، كۆۋرۈك قاتارلىق يېزا ئۆل ئەسلىھەلىرى، يېزا تېخنىكا مائارىپى، دوختۇرخانا، كىنوخانا، ياشانغانلار سانائىتى ۋە باشقا جامائەت سورۇنلىرى قاتارلىقلار.

روشنەكى، پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى ھۆكۈمەت ھەرىكىتى كاتىگورىيەسىدىكى ئىش بولۇپ، جامائەت مالىيەسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا كېرەكلىك مەبلەغنى پۈتۈنلەي دۆلەت ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەمما، ئارىلاشما سۈبېكتلار تەمىنلەيدىغان يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ھاسىل قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىش مەسىلىسىدە، ھۆكۈمەت بىلەن بازارنىڭ رولىنى بىرلەشتۈرۈشكۈمۇ، ئايرىۋېتىشكۈمۇ بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە، ئۆزۈندىن بۇيان، داۋاملىشىپ كەلگەن «يېزىلاردىن ئېلىپ، شەھەرلەرگە بېرىش» تىن ئىبارەت تەكشى بولمىغان تەرەققىيات ئىستىراتېگىيەسىنىڭ تەسىرىدە، شەھەرلەر ئەتىۋارلىنىپ، يېزىلار تولۇق نەزەرگە ئېلىنمىغاچقا، بىر تەرەپتىن، دۆلەتنىڭ يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشكە ھەيدەكچىلىك قىلىدىغان ئۈنۈملۈك مېخانىزىمى ئۆز ۋاقتىدا شەكىللەنمىدى، دۆلەتنىڭ يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشكە ئاجراتقان مالىيە مەبلەغى يېتەرسىز بولدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، يېزىلار جامائەت مەھسۇلاتىنىڭ يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى يەنىلا ئەسلىدىكىدەك يېزا ئاھالىلىرىدىن تۈرلۈك شەكىلدە «ھەق ئېلىش» ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە ئەسلىدە دۆلەت ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك يېزا ئىجتىمائىي كاپالىتى يېزا ئاھالىلىرىغا يۈكلىنىپ، ئۇلارنىڭ يۈكۈنى

جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى قانداق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟

بىرىنچى، يېزىلاردا ئۈنۈملۈك ئىستېمالنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمال ئېشىشى كۈندىن-كۈنگە يېڭىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، خۇسۇسىي مەھسۇلات بىلەن جامائەت مەھسۇلاتى ئىستېمال جەھەتتە بارغانسېرى ئۆز-ئارا تۇلۇقلاش رولىنى ئوينىدىغان بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئەگەر يېزىلارغا توك، تۇرۇبا سۈيى، يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە تورى، ئۇچۇر، ئالاقە كەڭ بەلبېغى، تەبئىي گاز تۇرۇبا يولى قاتارلىق جامائەت مەھسۇلاتلىرى يېتەرلىك تەمىنلەپ بېرىلمىسە يېزا ئىستېمال بازارلىرىنىڭ جانلىنىشى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتونوم رايونىمىز يېزا ئىگىلىكىنىڭ بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىگە كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. بىلىم يېزا ئىگىلىكى بىلىم بايلىقلىرىنى ھاسىل قىلىش، ئىگىلەش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىشنى يېتەكچى قىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بولۇپ، ئۇ بىلىم، ئۇچۇر ۋە پەن-تېخنىكىنى ئاساس قىلىپ، بازارغا يۈزلەنگەن، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە بىلىم ياراتقان ماددىي قىممەت زور سالماقنى ئىگىلەيدىغان يېزا ئىگىلىكىدۇر.

ئاپتونوم رايونىمىزدا گەرچە ئاساسىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش دەسلەپكى قەدەمدە ئىشقا ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن كەسپىي مائارىپنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى بىر قەدەر تۆۋەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىلىم يېزا ئىگىلىكى تەلەپ قىلىدىغان يۇقىرى ساپالىق يېزا ئىگىلىكى ئەمگەكچىلىرىنى بولۇپمۇ، يېزا ئىگىلىكى ئىختىساسلىق خادىملىرىنى تېز سۈرئەتتە يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئاسان ئەمەس. بۇ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك بىلىملىرى ۋە تېخنىكىلىرىنى ئەتراپلىق ئىگىلىشىگە، يېزا ئىگىلىك ماشىنا-ئۈسكۈنىلىرىدىن پايدىلىنىشىغا، دۆلەتنىڭ يېزا، يېزا ئىگىلىكى ۋە دېھقانلار مەسلىسىگە ئالاقىدار سىياسەتلىرىدىن خەۋەردار بولۇشىغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يېزىلاردىكى خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كېرەكلىك بازار

ساقلىنىش ئۈچۈن، ئىستېمالچىلاردىن مۇۋاپىق تۈردە ھەق ئېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئۈنۈم بىلەن ئادىللىقنىڭ مۇناسىۋەتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ناھايىتى زۆرۈر. چۈنكى، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ بەزىلىرى پۈتۈنلەي مەلۇم بىر شەخس ياكى مەلۇم بىر تەشكىلاتنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن تەمىنلىنىدۇ (خۇسۇسىيلىرىنىڭ جامائەت مەھسۇلاتىنى تەمىنلەشكە قاتنىشىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ۋە زۆرۈرلۈكى خەلقئارا جامائەتچىلىكنىڭ تولۇق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى)؛ بەزىلىرى مەبلەغ يۈرۈشتۈرۈش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تەمىنلىنىدۇ. شۇڭا، بۇنداق جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلغۇچىلاردىن تېگىشلىك «ھەق ئېلىش» ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئەلۋەتتە. ئەمما، دۆلەت مەبلەغىنى ئاساس، يېزا ئاھالىلىرىدىن مەبلەغ توپلاشنى قوشۇمچە قىلىپ تەمىنلىنىدىغان، دۆلەتنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمىي مالىيەگە كىرگۈزۈلمەيدىغان كىرىم مەبلەغىنى بىرلەشتۈرۈپ تەمىنلىنىدىغان ھەمدە ساخاۋەتچىلەرنىڭ خەيرى-ئېھسانلىرى ئارقىلىق تەمىنلىنىدىغان جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىدىغان يېزا ئاھالىلىرىدىن ھەق ئېلىشقا قەتئىي بولمايدۇ. بۇ مەھسۇلاتلارنى ئاسراش، رېمونت قىلىش ياكى كېڭەيتىشكە كېرەكلىك مەبلەغ مەسلىسىگە كەلسەك، بۇنى يەرلىك ھۆكۈمەت پۈتۈنلەي ئۆز جۇغلانمىسىغا تايىنىپ ياكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا، يېزا ئاھالىلىرى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن، مەبلەغ يۈرۈشتۈرۈش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ھەل قىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئەگەر يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇش يېتەرلىك ۋە توغرا بولمىسا، بولۇپمۇ ھۆكۈمەتنىڭ يېزا ئاھالىلىرىغا شەرتسىز، ھەقسىز تۈردە مۇلازىمەت قىلىشتىن ئىبارەت تۈزۈم ئۇرۇنلاشتۇرۇشى بۇرۇنقىدەك بولمىسا ياكى ئوخشىمىغان سۈبېيىكتلارنىڭ يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشتىكى ئەۋزەللىكى ۋە ئاكتىپلىقى ياخشى جارىي قىلدۇرۇلمىسا، ئىقتىسادىي بايلىق بىلەن ئىجتىمائىي بايلىق زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇپ، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىك مەسلىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنداقتا، يېزا

ئۇچۇرلىرىغا ئۆز ۋاقتىدا ئېرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە تۇرمۇشىنى ئۈنۈملۈك تەكشۈشكە، بازارغا يۈزلىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

ئۈچىنچى، يېزىلار بىلەن شەھەرلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى جەھەتتىكى پەرقىنى تېخىمۇ چوڭايتىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە، رادىيو، تېلۋىزىيە سۈنئىي ھەمرادىن قوبۇل قىلىش، تەبئىي گاز، پار ۋە تۇرۇبا سۈيى بىلەن تەمىنلەش قاتارلىقلار زامانىۋى پەن-تېخنىكا ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، بۇ تۈردىكى جامائەت مەھسۇلاتلارنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

تۆتىنچى، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈم ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن ئەتراپلىق ۋە ئۈنۈملۈك بەھرىمان بولۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. نۆۋەتتە، دۆلەت يولغا قويغان يېڭى تىپتىكى يېزا ئىجتىمائىي كاپالەت تۈزۈمى يېزا ئاھالىلىرىنى قېرىلىق كېسەللىك ۋە نامراتلىق ئازابىدىن زور دەرىجىدە خالاس قىلىپ، ئۇلارغا بەخت - سائادەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەمما، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كۆپ سانلىق رايونلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ تۈزۈمنى يۈرگۈزۈشكە كېرەكلىك مىخانىزم ۋە ئەسلىھە قۇرۇلۇشى ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەيدۇ. ئالايلۇق، بەزى يېزا دوختۇخانىلىرىنىڭ شارائىتى ناچار، ئۈسكۈنىلىرى قالدۇق، كېسەل كارۋاتلىرى كەمچىل، كىلىنىكىلىق داۋالاشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان دوختۇر، سېستىرالار كەمچىل؛ كەنت دەرىجىلىك سەھىيە پۈنكىتلىرىنىڭ پەقەت بىمارلارغا ئوكۇل ئېسىش ياكى رېتسىپقا ئاساسەن دورا بېرىش، ئادەتتىكى يارا-شىراقلارنى دورىلاپ تېگىپ قويۇشتىن باشقا ئىشلارغا چامى يېتىدىغانلىرى ئاز. ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ رايون ئاتلاپ كېسەل كۆرسىتىشتىن ئىبارەت كۈچلۈك ئارزۇسى يەرلىكتىكى مۇناسىۋەتلىك ئورگان ۋە خادىملار ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن تۈزۈۋالغان نامۇۋاپىق بەلگىلىمە ۋە تەرتىپلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن ئىشقا ئاشمايۋاتىدۇ ۋە باشقىلار. بۇ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ دۆلەتنىڭ ئاساسىي داۋالاش سۇغۇرتا تۈزۈمى ۋە ئاساسىي دورا تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكلىرىدىن

بەھرىمان بولۇشىنى چەكلەپ قويۇۋاتىدۇ. بەشىنچى، يېزا ئاساسىي مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە ئوينايدىغان مۇھىم رولى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىر قىسىم يېزىلاردا يول، كۆۋرۈك، ئېرىق - ئۆستەك، توسما-توغان، سۇ ئامبىرى، ئىچىملىك سۇ ساقلاش كۆلچىكى، ئاشلىق ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش بازىسى قاتارلىق ئاساسىي مۇئەسسەسەلىرىنىڭ ئەسلىدە بارلىرى كونا كونا كاردىن چىققان، يېڭىدىن ياسىلىۋاتقانلىرى ئېھتىياجى قاندۇرالمىغاچقا، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنى كۆلەملەشتۈرۈش، يېزا ئىگىلىكى يېڭى تېخنىكىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، تەبئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. بەزى رايونلارنىڭ جامائەت سەھىيە ئىشلىرى ناھايىتى قالدۇق بولۇپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئىقتىدارى ئاجىز؛ بەزى رايونلاردا قۇم ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە زىياننى تۆۋەنلىتىشكە كېرەكلىك يۈرۈشلەشكەن مىخانىزم ۋە ئەسلىھەلەر يېتىشمەيدۇ ۋە باشقىلار. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى يېزىلارنىڭ ئەخلەت، پاسكىنا سۇ ھەمدە ئاھالىلەرنىڭ ساغلاملىقىغا ئېغىر تەھدىت بولۇۋاتقان باشقا كېرەكسىز بۇلغىمىلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەسلىھەلەر ۋە باشقا جامائەت مۇلازىمەت سىستېمىسى تېخى شەكىللەنمىدى. شۇڭا، بىر قىسىم يېزا رايونلىرىنىڭ تەبئىيلىكى ئېغىر دەرىجىدە بوزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، مۇھىتى بۇلغانغان رايونلاردىن بولۇپ قالدى. يۇقىرىقىلاردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەگەر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارنى ھەرخىل جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېتەرلىك تەمىنلەش ئىشقا ئاشۇرۇلمىسا، يېزا، يېزا ئىگىلىكى ۋە دېھقانلار مەسلىسىنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىپ، يېزىلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. بۇ بىزدىن يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۈنۈملۈك تەمىنلەشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلىدۇ.

يوللىرىنى كۆپەيتىشىگە ۋە تاللىشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، بەزىلىرىنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەمىنلىشى مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى بەزى يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىش ياكى پۈتۈنلەي رىقابەتسىز خاراكتېردە بولسىمۇ، قىسمەن يەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ؛ ياكى پۈتۈنلەي يەكلەشسىز بولسىمۇ، قىسمەن رىقابەتلىشىش خاراكتېرىدە بولىدۇ. بۇ پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ رىقابەتسىز ۋە يەكلەشسىز بولىدىغانلىقىغا كەلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ خىل يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت تەمىنلىشى كېرەك.

ئۇنداقتا، يەرلىك ھۆكۈمەت بۇنىڭغا كېرەكلىك مەبلەغ مەسلىسىنى قانداق ھەل قىلىدۇ؟ خەلقئارا ۋە دۆلىتىمىزدىكى تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇنىڭ مۇنداق بىرنەچچە تۈرلۈك ئۇسۇلى بار. (1) يەرلىكنىڭ يەر ئېچىش، سېتىش ياكى يەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى مۇددەتلىك ئۆتۈنۈپ بېرىش ئارقىلىق قىلغان كىرىم چۇغلانمىسىنى جامائەت مەھسۇلاتى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشكە ئىشلىتىش كېرەك. (2) يەرلىك ھۆكۈمەت كولىكتىپ ئىلكىدىكى كارخانا ۋە شۇ رايونغا جايلاشقان دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلاردىن قىلغان كىرىمىنى يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشكە ئىشلىتىشى كېرەك. (3) پۇقراۋى كاپىتالىنىڭ يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشكە قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش كېرەك. يېزىلاردا دوختۇخانا، ياشانغانلار ساناتورىيەسى، يەسلى، باشلانغۇچ-ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى، تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيەلەش قاتارلىق جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشتە ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇلىيىتىنى كۈچەيتىش، پۇقراۋى كاپىتالىنى جەلپ قىلىپ، ئاكتىپ رىقابەت مەخانىزىمىنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك.

يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشنىڭ دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى تەجرىبە ۋە ئەندىزىلىرى ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېتەرلىك تەمىنلەش ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىر نەچچە تۈرلۈك ئۇسۇلنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەش سالمىقىنى ئاشۇرۇشى لازىم. بۇ تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر ئىزچىل تۈردە قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇسۇلدۇر. دۆلىتىمىز گەرچە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت بولسىمۇ، لېكىن 2011-يىللىق مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى ئامېرىكىدىن قالسىلا 2-ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت بولۇپ قالدى. دۆلىتىمىز يەنە دۇنيادىكى مالىيە كىرىمى ئەڭ كۆپ دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارغا ئاجراتقان مالىيە مەبلەغىنىڭ سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا-كەنت يوللىرى، سۇ قۇرۇلۇشى ئاساسىي مۇئەسسەسەلىرىنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، دېھقانلارنىڭ ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئىشلىتىش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوبوروتى، شۇنداقلا يېزىلاردا تۇرۇبا سۈيى، تەبىئىي گاز، توك ۋە باشقا جامائەت مۇئەسسەسەلىرى ۋە جامائەت سورۇنلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇشقا دۆلەت تەرىپىدىن بېرىلدىغان ياردەم ۋە تۇلۇقلىمىلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، سالمىقىنى ئاشۇرۇش كېرەك. بۇ دۆلىتىمىز مالىيەسىنىڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇش خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ كۈچلۈك تەلپى.

ئىككىنچى، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشتە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ يۈرۈشتۈرۈش

پايدىلانمىلار

1. 石玉梅等. 《新疆农村公共产品供给问题研究》—以马纳斯县为例山西农经[J], 2008年第3期.
2. 杨志勇. 《公共经济学》[M], 清华大学出版社, 2008年5月第二版.
3. 《以科学发展观统领经济社会发展大局》[M], 中央党校出版社, 2005年10月.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش

توغرىسىدا*

بۈۋەجەر مىجىت

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى تەشكىلات - كادىرلار باشقارمىسى، قەشقەر. 844007)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى مۇھىم رولى، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۈنۈملۈك يولى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文通过深入介绍社会适应能力的内涵，阐述其在提升大学生就业能力中的重要作用，结合培养大学生良好社会适应能力在提升其就业能力中的必要性，并提出培养大学生社会适应能力的有效途径。

Abstract: This paper introduces connotation of social adaptability and its important role on promoting college students' employment ability. By confirming the necessity of training college students' social adaptability ability, this paper also provides some effective ways to train students' social adaptability to help them promote their employment ability.

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

I207: كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

ساقلاغىلى بولىدۇ. ئادەم ئىشلەتكۈچى بەزى ئورۇنلار ۋە كارخانىلار يېڭىدىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن سوغۇق مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب دەل ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمەت تەجرىبىسى، تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ كەملىكىدىن ئىبارەت. ئەمەلىي كۈچى چوڭراق كارخانىلار ئادەم ئالىدىغان ۋاقىتتا ئىجتىمائىي پائالىيەتكە كۆپرەك قاتناشقان، جەمئىيەتنى كۆپرەك چۈشىنىدىغان، تەشكىللەش ئىقتىدارى بىرقەدەر يۇقىرى ئوقۇغۇچىلارنى تاللايدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار ئىستۇدېنتلار ئوقۇش پۈتتۈرۈشتىن ئىلگىرى جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى، جەمئىيەتنى چۈشىنىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىدۇ.

تارىختىن بۇيان، مۇھىتقا ماسلىشىشالغانلار ياشاپ، مۇھىتقا ماسلىشىشالغانلار ياشاش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان. كونايلاردا «ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە» دېيىدىغان تەمسىل بار. بۇ، ھەرىكەت قەيەرگە بارسا، قانداق ئىش قىلسا، شۇ يەرنىڭ مۇھىت-شارائىتىغا ماسلىشىشى، ئىش قىلغاندا ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشى، ئالاھىدە بولۇۋالماستىكى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەت بىلەن مەكتەپ ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق ئىجرا قىلىشنىڭ ئوخشىماسلىقىدا، ئىستۇدېنتلار ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش مەزگىلىدە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە جەمئىيەتنى چۈشىنىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ ئاددىي، بىر تەرەپلىمە ۋە رومانلىق بولۇپ قېلىشىدىن

1. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

جەمئىيەت ئادەم بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، جەمئىيەت كىشىلەرنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش

ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى بىر خىل ئۇنىۋېرسال ئىقتىدار. چۈنكى * بۇ ماقالە 2012-يىلى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: بۈۋەجەر مىجىت (1965-يىلى 6-ئايدا تۇغۇلغان تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئىدىيەۋى - سىياسىي ئوقۇتقۇنى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بىلىملەرنى قانداق ئىگىلەشنى بىلىشى كېرەك. پەن-تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئىستۇدېنتلارغا ئۆز كەسىپى دائىرىسىدىكى بىلىملەرنى ئۆگىنىشلا كۇپايە قىلمايدۇ، ئۇلار چوقۇم كۆپ تەرەپلىمە ئىجتىمائىي بىلىملەرگە ئىگە بولۇشى، دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ئىختىساس ئىگىلىرىدىن ئۆگىنىپ، ئەڭ ياخشى بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇڭا، ئۇلار ئالىي مەكتەپ دەۋرىزىسىغا قەدەم قويغان كۈندىن باشلاپ، ئاڭلىق ھالدا ئۆز كەسىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى، قانۇنىيىتى، ئوقۇتۇش جەريانى، تەرەققىيات يۈزلىنىشى قاتارلىقلارنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئالىي مەكتەپتە ئۆگىنىشكە پايدىلىق بولغان بارلىق ئۆگىنىش مۇھىتى ۋە ئۆزىنىڭ ئۆگىنىشىگە ياردەم بېرىدىغان، ئۆزىگە ماس كېلىدىغان توغرا ئۆگىنىش ئۇسۇلىنى ئىگىلىشى كېرەك. ئىستۇدېنتلار ئالىي مەكتەپتىكى ئۆگىنىش مۇھىتىغا ماسلىشىشىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىنمۇ ئۆز گىرىۋاتقان مۇھىتقا ماسلىشىشىنى ئۆگىنىۋېلىشى كېرەك. ماسلىشىش ئىقتىدارى ئاساسلىقى ئۆگىنىش مەقسىتى، ئۆگىنىش مەزمۇنى، ئۆگىنىش تەلىپى، ئۆگىنىش ئۇسۇلى، ئۆگىنىش ۋاقتى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزىنى كونترول قىلىش، ئۆزىنى مۇۋاپىق تەڭشەش ۋە بۇ جەھەتتىكى توغرا ئىنكاسنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىجتىمائىي خىزمەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشتىكى مەقسىتى جەمئىيەتتە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان خىزمەت تېپىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن تۆھپە قۇشۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇلار ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، كىشىلىك ھاياتنىڭ بۇرۇلۇشى، خىزمەت مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدەك ئەھۋالغا دۇچ كېلىدۇ. خىزمەت مۇھىتىغا ماسلىشىش خىزمەت مۇھىتى (خىزمەت ئورنى، خىزمەتنىڭ خاراكتېرى، خىزمەت شارائىتى) دا ئۆزگىرىش بولغان ئەھۋالدا، ئۆزىنى تەڭشەش ۋە ئۆزىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. خىزمەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى.

پائالىيەتنى ئاساسىدىكى ئۆزئارا باغلىنىشنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى. ئادەم ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىكى رەھىدارلىقنى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىكى ياخشى-يامان تەرەپلەرنى، جۈملىدىن تۈرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچىدۇر. ئىستۇدېنتلارغا بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى ھەم مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە قانداق ماسلىشىشىنى بىلدۈرۈش كېرەك. ئىستۇدېنتلارنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتنى چۈشىنىش، جەمئىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈش، جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە قويغان تەلەپلىرىنى چۈشىنىش ۋە بۇ تەلەپلەرنى قانداق ئورۇنداشنى بىلىش قاتارلىقلارنىڭ يىغىندىسى دېيىشكە بولىدۇ، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرى بىر قەدەر كۆپ، ئۇنى تۆۋەندىكى تۆت تەرەپكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەخلاق-پەزىلەت جەھەتتە ماسلىشىش ئىقتىدارى. ئەخلاق-پەزىلەت ئىستۇدېنتلار ۋە يۇقىرى ساپالىق كىشىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئىدىيە ئاساسى. ئىدىيە-ئەخلاق ئادەتتە ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، ياخشى پىسخىك ھالەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈش ئالدىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئالدى بىلەن بىر قەدەر يۇقىرى ئىدىيە-ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىشى، قىيىنچىلىقتىن قورقمايدىغان روھقا ئىگە بولۇشى، جەمئىيەت يۈكلىگەن مەسئۇلىيەتنى ئۆز زىممىسىگە ئالالايدىغان بولۇشى كېرەك. بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن ئۆزىنى ئۆزى چۈشىنىشى، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى توغرا مۆلچەرلەشنى، ئۆزىگە ئىشىنىشى، كۈلۈپكىتىۋىزلىق روھنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشى، باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىشى، ئائىلىگە، جەمئىيەتكە مەسئۇل بولۇشىنى ئۆگىنىشى، شۇنداقلا يەنە ئالىيىجاناب ئەخلاق-پەزىلەت يېتىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆگىنىشكە ماسلىشىش ئىقتىدارى. ئىستۇدېنتلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆگىنىش مەڭگۈلۈك تېما. شۇڭا، ئۇلار قانداق ئۆگىنىشى، مەسىلىلەرنى قانداق تەپەككۈر قىلىشى، ئۆزۈڭسىز يېڭىلىنىۋاتقان

كېرىپ، ئۆز-ئارا ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش، كىشىلىك ئالاقىنى ماسلاشتۇرۇش رولىغا ئىگە. ئىستۇدېنتلار جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشنى كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مۇھىم ئېھتىياجى دەپ قاراپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرگە ماھىر بولۇشى كېرەك. كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئالاقىنى ئېلىپ بارغاندا ئەخلاق، ئادەت-يوسۇنلارغا قەتئىي ئەمەل قىلىشى، ئىناق كىشىلىك مۇناسىۋەت ئالاقىلىرىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

تۆتىنچى، كىشىلىك ئالاقىگە ماسلىشىش ئىقتىدارى. كىشىلىك ئالاقىگە ماسلىشىش ئىقتىدارى — كىشىلەر ھەرخىل ۋاسىتىلەر بىلەن ئېلىپ بارىدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇچرىشىش جەريانىدىكى ئۆزىنى تەڭشەش، ئۆزىنى كونترول قىلىشتىكى ياخشى ئىنكاس ئىقتىدارىدىن ئىبارەت. كىشىلىك ئالاقە ئىنسانلارنىڭ بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيىتى، بولۇپمۇ ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى بۆلۈكى-پۇچقاقلارغىچە مەۋجۇت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ

2. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۇلارنىڭ ئىشقا

ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى

ياشلىرىنىڭ پەخىرى، زامانىۋى پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلىگۈچىلەر ۋە دۆلەتنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى. ئۇلار جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈشتەك تارىخىي مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئالغان. بۇنداق مەسئۇلىيەت بۈگۈنكى دۇنيانىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى بىلەن زىچ بىرلەشكەن. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك ئاجىز بولۇشى، ئۆز ماھارىتىنى جارى قىلدۇرۇشى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ھەم ئۆزگىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار پەقەت تىرىشىپ پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ۋە ماھارىتىنى جارى قىلدۇرغاندىلا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. شۇڭا، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ھازىرقى زامانىۋى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە ئايلانغان.

(3) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇھىم مەقسىتى. ھەرقانداق بىر ئۈمىد جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرالىسا، جەمئىيەتنىڭ مەجبۇرىيەت-مەسئۇلىيەتلىرىنى ئۆز زىممىسىگە ئالالىسا ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. ئىستۇدېنتلار ياشلىرىمىزنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر بىر قىسمى، ئۇلار دەۋر ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى

(1) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسى ئاساسلىقى ئەمەلىي ئىشلەش ئىقتىدارى، باشقۇرۇش ئىقتىدارى، ئىپادىلەش ئىقتىدارى، جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى، يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنيانىڭ كۆپ قۇتۇپلىشىشى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، 21-ئەسىردىكى ئاساسلىق رىقابەت دەل دۆلەتلەر ئارا پەن-تېخنىكا ۋە ئىختىساس ئىگىلىرى رىقابىتىدۇر. ھازىرقى زامان ئىختىساس ئىگىلىرى ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا ئاكتىپ ماسلاشقان، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىيالايدىغان، يۇقىرى ساپاغا ئىگە ئادەملەرنى كۆرسىتىدۇ. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان ئىستۇدېنتلىرىنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش ئۇلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.

(2) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەلپى. ھازىرقى زامان ئىستۇدېنتلىرى دەۋرىمىز

ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى ئۇنىڭ ئېھتىياج دەرىجىسىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆرلەپ بارىدۇ. ئىستۇدېنتلارنىڭ تەربىيەلىنىش دەرىجىسى باشقا قاتلامدىكى ياشلارغا قارىغاندا يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش تەرەققىيات نىشانىمۇ نىسبەتەن يۇقىرى بولىدۇ، ئىستۇدېنتلار پەقەت ئۆزىنىڭ كەسىپ نىشانى بىلەن ئېھتىياجىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئاڭلىق بويسۇنۇپ، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلغاندىلا، ئاندىن جەمئىيەتكە كېرەكلىك ئىختىساس ئىگىلىرىگە ئايلىنالايدۇ. شۇڭا، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى نىشان قىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتەرگىلى بولىدۇ.

3. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئۈنۈملۈك يوللىرى

تەربىيەسى ئېلىپ بارغاندا، ئۆگىنىش بىلەن كەسىپى خىزمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىيەت جەريانىدا تونۇتۇپ، مەكتەپتە ئۆگەنكەن بىلىملەرنى ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا قانداق ئىشلىتىش، ماھارەتنىڭ نېمىلىكىنى، ئۆزىنىڭ ھازىر ئۆگىنىۋاتقان بىلىمى بىلەن كەلگۈسىدىكى كەسىپ ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆگىنىش مەقسىتى ۋە مۇددىئاسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا يېتەكلەش كېرەك. پائالىيەت جەريانىدا ئۇلارغا بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلىرى دۇچ كېلىدىغان جاپا- مۇشەققەت ۋە بەخت تۇيغۇسىنى ھېس قىلدۇرۇپ، ئۆزىنى ئۆزى چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا جەمئىيەتكە ماسلىشىشنىڭ نېمىلىكىنى ھېس قىلدۇرۇش، بىرگە ئىشلەيدىغان ئوخشاش بولمىغان ياشتىكى كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا، ئىجتىمائىي ئالاقە ئىقتىدارىنى قانداق يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ۋە دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغان ئىجتىمائىي بىلىملەرنى ئۆگىتىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلار بۇ خىل پائالىيەتكە قاتنىشىش جەريانىدا، يەنە مەكتەپ بىلەن جەمئىيەت، كارخانا ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئالىي مەكتەپ تەربىيەسىنىڭ

ئېچىشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى كەڭ مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىلىم، ماھارەت، ھەرىكەت، ئۇسۇل، تۇرمۇش ئادىتى، جەمئىيەتتىكى ھەرخىل ئىدىيە-قاراش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىدىيە-ئەخلاق جەھەتتىكى ماسلىشىش ئىقتىدارى، ئىجتىمائىي خىزمەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى، كىشىلىك ئالاقىگە ماسلىشىش ئىقتىدارى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.

(4) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئۆزى ئۆزى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. ئادەمنىڭ ئېھتىياجى ئۇنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا

(1) ئىستۇدېنتلارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى بىلدۈرۈشنى مەزمۇن قىلغان پائالىيەتلەرنى كۆپىرەك تەشكىللەپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن ماس كېلىدىغان ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش سەھنىسى ھازىرلاش لازىم. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىسلاھاتىدا جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ماس ھالدا يېڭىلىق يارىتىلىشى كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار تولۇق ئېتىراپ قىلىدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان كەسىپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى، كەسىپ قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپى ئاساسىنى پۇختىلىشى، ئۇلارنىڭ كەسىپى ماھارىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەشنىڭ مۇھىم نىشانى قىلىشى، ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىكى مەزگىلدىلا «كۆرۈش پىراكتىكىسى» ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپتىن جەمئىيەتكە ئوڭۇشلۇق يۈزلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك.

ئوقۇغۇچىلارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش بىلىملىرى

تۈزۈمىنى بەرپا قىلىپ، ئۇنى ئالىي مەكتەپكە كىرگەن بىرىنچى ئوقۇش يىلىدىن تارتىپ تۆتىنچى يىلىغىچە بولغان پۈتۈن ئوقۇش يىلىغا سىڭدۈرۈپ، كەسىپى ئۆگىنىش بىلەن ئۆمۈرلۈك كەسىپ لايىھەسىنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشىغا ياردەم بېرىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارغا ئۆمۈرلۈك كەسىپ لايىھەسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كەسىپ ئاساسىنى ياخشى چۈشىنىش، يېتەرسىزلىكىنى بايقاش، ئۆزىنىڭ كەسىپ تەرەققىيات نىشانىنى ئىگىلەش، ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇش، جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە ياردەم بېرىش كېرەك.

3) ھەرخىل شەكىلدىكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، ئۇلاردا بىر قەدەر كۈچلۈك ئۇنىۋېرسال ئىقتىدار ۋە ئۇنىۋېرسال ساپا يېتىلدۈرۈش كېرەك. ئىككىنچىدىن، دەرسخانا پائالىيىتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى يېتىلدۈرۈش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئاساسى. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر تۈرلۈك شەكىلدىكى مۇسابىقە ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئۈچىنچى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» پائالىيىتى قاتارلىقلارنى قانات يايدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىش ئاكتىپچانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئوقۇغۇچىلار پائالىيەتنىڭ سۈبېپىكىتى، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىگە قاتنىشىش ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىشلەش ئىقتىدارى، ھەمكارلىق ئېڭى ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ رېئاللىق ھەققىدىكى تونۇشى ۋە بىلىمى زور دەرىجىدە چوڭقۇرلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارى جارى قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىۋېرسال ساپاسى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەستىن سىرتقى ئەڭ مۇھىم پائالىيىتىگە ئايلىنىشى كېرەك. چۈنكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىللەش، باشقۇرۇش، بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى، كىشىلىك ئالاقە ۋە ماسلىشىش

مۇناسىۋىتىنى ئېگىلەيدۇ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئارقىلىق مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان ئىختىساسلىقلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىمۇ ئىگىلىيەلەيدۇ. مەكتەپلەر يۇقىرىقىدەك ئەمەلىيەت پائالىيىتىنى تەشكىللەشتىن باشقا، يەنە جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھە كىشىلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىپ ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، جەمئىيەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

2) مۇلازىمەت ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەش پىلان سىستېمىسىنى كۆپ قاتلاملىق لايىھەلەش كېرەك. ئىستۇدېنتلارغا كەسىپ نىشانىنى لايىھەلەش تەربىيەسىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن بىرىنچىدىن، پىلاننى ياخشى تۈزۈپ، مەسئۇلىيەتنى ئېنىق قىلىش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈش كېرەك. مەكتەپ مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك كەسىپى نىشان لايىھەسى تۈزۈپ، ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە يېتەكچىلىك قىلىشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپى نىشان لايىھەسىنى تۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇمىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى كۈچەيتىش كېرەك. ئۆمۈرلۈك كەسىپ نىشانىنى لايىھەلەش خىزمىتى كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشنى، بەلگىلىك تۈردە ستراتېگىيەلىك لايىھە ئېڭىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كەسىپى خىزمەت بولۇپ، ئۇ بىر قەدەر كۈچلۈك مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار قوشۇمىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۆمۈرلۈك كەسىپ نىشانىنى لايىھەلەش ئىلمىيلىككە ئىگە بولۇشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ لايىھەنى چۈشەنمەسلىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ قېلىشىدەك ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپ لايىھەسى تۈزۈشتىكى ئاكتىپچانلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. تۆتىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆمۈرلۈك كەسىپ تەربىيەسى لايىھەسى تۈزۈش

بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە تەسىر يەتكۈزۈمگەن ئاساستا، جەمئىيەتكە دادىل يۈزلىنىپ، جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى ماس قەدەمدە يۇقىرى كۆتۈرۈشى، ئۆزىگە ماس كېلىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك خىزمەت ئورنىغا ئىگە بولۇشنىڭ دەسلەپكى ئۇلىنى سېلىۋېلىشقا تىرىشىشى كېرەك.

ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ياردەم بېرىش بىلەن بىرگە، ئىشقا ئورۇنلىشىش مۇھىتى، سىياسىتى قاتارلىقلارنى چۈشىنىشىنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىستۇدېنتلاردا جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى بولغاندىلا، جەمئىيەتكە سىڭىپ، مۇھىتقا تېز ماسلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار كەسپىي

پايدىلانمىلار

1. 周济: 《全力以赴做好2007年高校毕业生就业工作》, 《中国大学生就业》[J], 2007年第10期.
2. 黄琳: 《培养大学生社会适应能力是提升其就业能力的关键》, 《中外教育研究》[J], 2008年第11期.
3. 郑伟芹: 《提高大学生心理素质是提升其就业能力的关键》, 《大众科技》[J], 2010年第7期.
4. 李玉龙: 《2007年大学生就业形势分析及应对策略》, 《科技创新导报》, 2007年第33期.
5. 唐士奇, 张立保: 《2007届大学毕业生就业意向分析》, 《中国大学生就业》[J], 2006年第19期.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى

توقۇنۇشى توغرىسىدا*

ئابدۇكېرىم توختاسۇن

(شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئالىي كەسپىي تېخنىكا ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشلار ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى تەھلىل قىلىنىدۇ ھەم ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشلارنى ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

摘要: 本文通过论述大学生人际冲突及其原因, 提出解决大学生人际冲突的一些对策。

Abstract: This paper mainly discusses the main reasons that would cause interpersonal conflicts among college students, and provides some solutions for prevention.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: B849

بۇ جەھەتتە ئىلمىي ۋە ئۇنۋىملىق ياردەم بەرمىگەندە ئۇلاردا پىسخىكىلىق توسالغۇ، ھەتتا پىسخىكىلىق كېسەل پەيدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ نورمال ئۆگىنىشى ۋە تۇرمۇشىغا تەسىر يېتىدۇ. ئالىي مەكتەپلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

نۆۋەتتە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتە خاسلىق ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى پەرقى قاتارلىق ئامىللارنىڭ سەۋەبىدىن تۈرلۈك توقۇنۇشلار پەيدا بولۇپ، ئىچى تىتىلداش، ئۆزىنى كەمسىتىش، بۇرۇختۇرمىلىقتەك بىر يۈرۈش پاسسىپ ھەرىكەت ئىپادىلىرى شەكىللەنمەكتە. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئەگەر

1. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىرى

ئاتونۇش كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە يۈز بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن گەۋدىلىك بولىدىغىنى قۇرداشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىدە كۆرۈلىدىغان توقۇنۇش بولۇپ، ئاساسلىقى تىل ۋە ھەرىكەت جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان توقۇنۇشلاردا ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردىكى ئوقۇغۇچىلار ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل بىلەن توقۇنۇشنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. مەسىلەن، ئاسان ھاياجانلىنىش تىپىدىكىلەر كۆپرەك بىۋاسىتە ھەل قىلىشنى تاللاپ، ئۆز مەنپەئەتى ياكى ئۆز مەۋقەسىنى ياقلاپ، ئۆزىنىڭ قارشى ياكى مەنپەئەتىنى قوغداشقا ئۇرۇنىدۇ ھەمدە ئاجىز ئورۇندا بولسىمۇ، قارشى تەرەپكە

كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇش — مەنپەئەت مۇناسىۋىتى، قاراشنىڭ ئوخشىماسلىقى، خاسلىق پەرقى قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن ئىجتىمائىي ئالاقە ئويىپىكىتلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدىغان جىددىي ھالەت ۋە قارشىلىشىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇش ئادەتتە ئالاقە ئەڭ كۈچلۈك بولىدىغان ئىجتىمائىي توپ ئىچىدە يۈز بېرىدۇ. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە چەمبىرىكى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇش ئامىلىسىدىكىلەر، تۇغقانلىرى، دوستلىرى بىلەن بولغان ئالاقىدە؛ ئوقۇتقۇچى ۋە ياتاق باشقۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا؛

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 3-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابدۇكېرىم توختاسۇن (1965-يىلى 2-ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىدىيەۋى تەربىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ۋاستىلىك ئۇسۇلنى، يول قويۇشنى، چەتلەپ تۇرۇشنى تاللايدۇ.

زەربە بېرىشكە كۈچەيدۇ؛ ئاقىللار تىپىدىكىلەر، مۇلايىم ۋە ئاجىز خاراكتېردىكىلەر توقۇنۇشنى ھەل قىلىشتا «ئىناقلىق ئەلا» دېگەن ئالاقە پىرىنسىپى بويىچە

2. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبى

(1) ئىچكى ئامىللار

(1) كەيپىياتنىڭ تۇراقسىزلىقى. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ياشلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، جىنسىي ھورمۇتنىڭ ئاجرىتىلىشى كۈچلۈك بولغاچقا، چوڭ مېڭە پوستلاق قەۋىتىنىڭ غىدىقلىنىشى يۇقىرى بولىدۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى ئۇرغۇتۇپ، كەيپىياتنىڭ جانلىق ھەم ئۆزگىرىشچان بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا ئۇلار بەزىدە شادلىنىپ ئۆزىنى باسالماي قالسا، بەزىدە ئۈمىدسىزلىنىپ مەيۈسلىنىدىغان قوش قۇنۇپلۇق مەجەزە بولىدۇ. كەيپىياتنى ئاسان ئۆزگىرىدۇ، ئادەم ۋە ئىشلارغا ئوڭاي چېچىلىدۇ. كەيپىياتىدىكى بۇ خىل تۇراقسىزلىق ھەمراھلىرى بىلەن بولغان ئالاقە جەريانىدا تۈرلۈك روھىي ھالەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ، كەيپىياتىنى تىزگىنلەش ئىقتىدارى تۆۋەنلەر مۇقەررەر ھالدا توقۇنۇش پەيدا قىلىدۇ.

(2) قاراش جەھەتتىكى خاتالىق. ئۆزىگە بولغان تونۇشنىڭ يېتەرسىز بولۇشى. ئۆزلۈك ئېڭى كۈچلۈكلەر مەسىلىلەرگە شەخسىيەتنى مەركەز قىلىپ قارايدۇ، ئۆزىنى ئويىپكىتىپ، ئەتراپلىق تونۇشى ۋە باھالىشى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. ئۆزىنى باھالىشنىڭ بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن بولۇشى غايىسىدىكى «مەن» بىلەن رېئاللىقتىكى «مەن» ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىپ، كىشىلىك ئالاقىدە ھاكاۋۇرلۇق قىلىش ياكى ئۆزىنى كەمسىتىشنى، بەك ئاكتىپ بولۇش ياكى سوغۇق، جاھىللىقنى، ھەتتا شەخسىيە تېجىلىك، مەنپەئەتپەرەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلىدۇ.

ئالاقە ئويىپكىتتە بولغان تونۇشنىڭ بىرتەرەپلىمە بولۇشى. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ئۆزگىچە دۇنيا قاراش ۋە قىممەت قارىشى بولسىمۇ، لېكىن كەچۈرمىشى چەكلىك بولۇپ، پىسخىكىسى تولۇق پىششىق

يېتىلمىگەن بولغاچقا، ئادەم ۋە ئىشلارغا بولغان قارىشىدا بىرتەرەپلىمىلىك، سۇيىپكىتىپ ئۆز مەيلىچىلىكتىن خالىي بولالمايدۇ. بۇ خىل ھالەت ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئۇلارنى خاتا ھۆكۈمگە باشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇش ماسلىق ۋە زىددىيەت پەيدا بولۇپ، توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ.

ئالاقىگە بولغان تونۇشنىڭ يېتەرسىز بولۇشى. ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانى ئالاقىدىكى تەرەپلەرنىڭ ھېسسىياتىنى تۈگۈن، پىكىرلىشىشنى ۋاسىتە قىلغان ئۆزئارا ئېھتىياجنى قاندۇرۇش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئالاقىدىكى تەرەپلەر باراۋەر، سەمىمىي ئالاقىلەشكەندىلا، ئاندىن كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىناق تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ھالبۇكى ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈرۈشنىلا ئويلاپ، قارشى تەرەپنىڭ ئېھتىياجى ۋە مەنپەئەتكە سەل قارالسا ھەقىقىي ئالاقە بولمايدۇ ھەم كىشىلىك مۇناسىۋەتمۇ ساغلام تەرەققىي قىلمايدۇ، ئەكسىچە تۈرلۈك توسالغۇ پەيدا بولۇپ، توقۇنۇش كۆپىيىدۇ.

(3) ئالاقە قابىلىيىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى. ئالاقە قابىلىيىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشنى پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، بەزى ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، بەزى ئوقۇغۇچىلار باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى ئويلىسىمۇ، قانداق قىلىشنى بىلمەيدۇ؛ باشقىلار بىلەن پىكىرلەشكۈسى بولسىمۇ، سىرداش تاپالمايدۇ؛ ھەمراھلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئۆزىنى ئىپادىلەشنى ئويلايدۇ-يۇ، ئەمما پۇرسەتنى ياخشى تۇتالمايدۇ، بەزىدە ھەتتا كۈلكىگە قالىدۇ، باشقىلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىسىمۇ ئۆزىنىڭ كەيپىياتىنى كونترول قىلالمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالاقە قابىلىيىتىنىڭ

تۆۋەنلىكىنىڭ ئىپادىلىرى بولۇپ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشنىڭ «قوشنىلىرى» ھېسابلىنىدۇ.

(4) نىزا تىپىدىكى خاراكتېر. بۇ خىل خاراكتېردىكى ئوقۇغۇچىلار مەسىلىلەرگە سۈبىيلىكتىن، بىر تەرەپلىمە قارايدۇ، ئۆزىنىڭكىنى راست دېيىدۇ، خاتالاشسا باشقىلاردىن كۆرۈپ ئۆزىنى ئاقلايدۇ. غۇرۇرى كۈچلۈك بولۇپ، تەنقىدىنى كۆتۈرەلمەيدۇ، جاھىل، ھاياجان كېلىدۇ. ئۆز مەنپەئەتى مەۋقەسىدە چىڭ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قارىشى، ھوقۇقىنى ياقلايدۇ ھەمدە ۋاسىتە تاللىماي قارشى تەرەپنى قىيىن ئەھۋالدا قويىدۇ ۋە زەربە بېرىدۇ.

2 تاشقى ئامىللار

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ياشلار بولۇپ، روھىي

دۇنياسى ۋە ھەرىكىتى جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئامىللارنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئائىلە تەربىيەسى ۋە ئائىلە مۇھىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى؛ مەكتەپ مۇھىتى ۋە ئوخشاشمىغان ئوقۇتقۇچىلاردىكى تۈرلۈك قاراشلار؛ جەمئىيەتتىكى پۇلغا چوقۇنۇش، مەنپەئەتپەرەسلىك؛ ساختىلىق، ياسالماق قىلمىشلىرى؛ يات ئەللەرنىڭ چاكنى مەدەنىيەتلىرى؛ جەمئىيەتتىكى پاسسىپ، چىرىك ئىش - ھەرىكەت قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ئېنېرگىيە تۈرىدىكى مەۋھۇم دۇنيا، ساختا مۇناسىۋەت، ساغلام بولمىغان ئۇچۇر ۋە ھاكازالار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ باشقىلارغا بولغان قارىشى، قىممەت قارىشى، ئىجتىمائىي ئالاقىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى، ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى ئەمەلىي ئىپادىسى قاتارلىقلارغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3. ھەل قىلىش تەدبىرلىرى

(1) كەيپىياتنى تەڭشەش ۋە كونترول قىلىش قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش. تۇراقسىزلىق ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كەيپىياتىدىكى باسقۇچلۇق ئالاھىدىلىك بولسىمۇ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ كەيپىياتىنى تەڭشەش ۋە تىزگىنلەشنى ئۆگىنىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار تۈرلۈك ئالاقە مۇھىتىدا ئاقىلانە بولۇشى، پاسسىپ كەيپىياتىنى خۇشال كەيپىياتقا يۈزلەندۈرۈشى، كۆڭۈلسىز ئىشلارغا ئۇچرىغاندا دەردىنى چىقىرىشنى مەسىلەن، سىرتلارنى ئايلىنىش، توپ ئويناش، سىرداش دوستى بىلەن مۇڭدېشىش قاتارلىقلارنى بىلىۋېلىشى لازىم.

(2) خاتا قاراشنى ئۆزگەرتىپ، سەۋەبىنى ئېنىقلاشنى بىلىش. بىرىنچى، ئۆزىگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، ئۆزىنى توغرا تونۇش، ئۆزىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۆزىنى تەنقىدلەشكە ماھىر بولۇش؛ ئۆزىنى كەمسىتىشتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچنى ئاشۇرۇش؛ غايىسىدىكى «مەن» بىلەن رېئاللىقتىكى «مەن» ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە غايىسىدىكى «مەن» نىڭ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش ياكى مۇۋاپىق بولمىغان غايىنى ئۆزگەرتىش؛ ئىشتىن

ئىلگىرى ئۆزىنى تەكشۈرۈش، باشقا نۇقتىدىن ئويلىنىشنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم. ئىككىنچى، جەمئىيەتكە بولغان تونۇشنى توغرا بىلىش ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، باشقىلار بىلەن ئۈمىدۋار پوزىتسىيەدە ئالاقىلىشىشنى، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ئورنىغا قويۇپ ئويلىنىشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا باشقىلارنى توغرا چۈشۈنۈپ، توقۇنۇشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچى، ئالاقە قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈپ، باشقىلار بىلەن پىكىرلىشىش پۇرسىتىنى ياخشى ئىگىلەپ، باشقىلارغا مۇۋاپىق ئۇسۇلدا يېقىنلىشىپ، ئۆزىنىڭ باشقىلارغا بېرىدىغان تۇنجى تەسىرىگە ئەھمىيەت بېرىشنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم. مۇئامىلىدە سەمىمىي، قىزغىن بولۇش، ئۆزىنى تەنقىدلەش ۋە باشقىلاردىن كەچۈرۈم سوراشتا دادىل بولۇش، ئۆزىنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان قارىشىنى قانداق ئىپادىلەشكە دىققەت قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ياخشى چارىلىرىدۇر.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىنى

ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشكە تېگىشلىك نەرسىلەر ئىنتايىن كۆپ، پەقەت توغرا قىممەت قاراشى ۋە دۇنيا قاراشنى تۇرغۇزۇپ، ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى قائىدە-يوسۇنلارنى كەڭ دائىرىدە ئۆگەنگەندە ھەمدە ئالاقە ئۇسۇللىرىدىن جانلىق پايدىلانغاندا ئىجتىمائىي ئالاقىدە قىلچە تەمتىرىمەي ۋە توقۇنۇش پەيدا قىلماي، كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ساغلام تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

بىلگەندە كېسەلگە قاراپ دورا بەرگىلى، توقۇنۇشتىن ساقلانغىلى ياكى توقۇنۇشنى سىلىق يول بىلەن ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە توقۇنۇش زىيانلىق ئامىل بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشتىكى بىر خىل ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھېسابلىنىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ نۇقتىنى چۈشىنىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت بۇ دەرسخانىدا ئۆگىنىش ۋە

پايدىلانمىلار

1. ۋاڭ جىڭچۈن، شي شىۋېنچياۋ: «ئىجتىمائىي ئالاقە ۋە پىسخىكىلىق ساغلاملىق» [J]، پىسخىكا گىگېنسى، 2005- يىلى 5- سان.
2. جۇ جياخۇا، ۋاڭ جىنڧېڭ: «ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت مەسىلىسى» [J]، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ پىسخىكىلىق ساغلاملىق تەربىيەسى»، 2004- يىلى 9- سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە دىيالېكت - شېۋىلىرىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات *

مۇھەببەت قاسم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پېنسىيونېرى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكت-شېۋىلىرىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئىزدىنىش مەقسىتىدە، بۇ ماقالىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت-شېۋىلىرىدە ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى ئۈستىدە نۇرغۇن مىساللار ئارقىلىق سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى.

摘要: 本文用大量事例对《突厥语大词典》和现代维语及其方言土语中的一些语音现象进行了比较研究，以求从来源方面证实现代维语及其方言土语中的一些语音变化现象。

Abstract: This thesis refers numbers of examples from "Compendium of the Turkic Dialects", and compares to modern Uyghur language and its particular dialects to prove the existence of phonetic changes in modern Uyghur language.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: F127

قىمىز (1-474)، ئوڭ (1-57)، سول (3-184)، ئون (1-68)، مىڭ (3-492)، ئەمدى (1-169)، بۇرۇن (1-518)، پىچىم (1-513)، ئورۇم (1-102)، ئۈچۈن (1-104) دېگەندەك.

يۇقىرىقىدەك سۆزلەردىن باشقا، لۇغەتتىكى 7 مىڭ ئەتراپىدىكى سۆزلەردىن مەنبەسى ھازىرقىغا ئاساسەن ئوخشاش، بىراق فونېتىكىلىق شەكلى ئازدۇر-كۆپتۇر پەرقلىنىدىغان سۆزلەردىن بىرەر مىڭچە چىقتى.

مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر تىلدا، تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە بولىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى ھەممە تىلدا، شۇنىڭدەك مەلۇم بىر تىلنىڭ ھەممە تەرەققىيات دەۋرلىرىدە ئوخشاش بولۇپمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا بولغان بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى باشقا تىللاردا بولۇشى ناتايىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە مەۋجۇت

بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشغارىيىنىڭ بىزگە يېزىپ قالدۇرغان يىرىك ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپلا ئېلىندى) سۆزلەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، ئالدى بىلەن ھېس قىلغىنىمىز شۇ بولدىكى، تىلىمىزدىكى خېلى بىر قىسىم سۆزلەر مەيلى مەنە جەھەتتە بولسۇن، ياكى فونېتىكىلىق شەكىل جەھەتتە بولسۇن شۇ زاماندىن ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىۋاتقان. بۇنداق سۆزلەر پېشىلدىن بىرەر يۈزچە كۆرۈلدى، مەسىلەن: كۆرۈش (1-479)، سىنالدى (2-176)، سۆكۈش (1-478)، ئۇناتتى (1-288)، ئۇلاندى (1-274)، ئۇپراتتى (1-345)، ئۇقۇلدى (1-266)، يىرتىلدى (3-144) دېگەندەك؛ تۇرغۇن سۆزلەردىن تۆت، بەش يۈزچە بارلىقى بىلىندى. مەسىلەن: ئوت (1-48)، ئۈزۈم (1-103)، ئۈزۈمە (1-175)، قىش (1-433)، قار (3-203)، تۇمان (1-540)، ئاتا (1-117)، ئانا (1-125)، تۈز (1-426)، ياخشى (3-41)، يامان (3-37)، * بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مۇھەببەت قاسم (1947-يىلى تۇغۇلغان)، پروفېسسور، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېشىلار قاتارلىق ئۈستىدە خەنزۇ-ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلدا ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى.

دىۋاندىكى مەنىسى ئاساسەن ھازىرقىغا ئوخشاش، فونېتىكىلىق شەكىلدە ئازدۇر-كۆپتۇر پەرق بولغان سۆزلەرنى مەخسۇس تەكشۈرۈپ چىقىپ شۇنداق خۇلاسگە كەلدۇقكى، ھازىرقى زامانغىچە تەرەققىي قىلىپ كېلىش جەريانىدا دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركتىكى نۇرغۇن سۆزلەردە تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى، قوشۇلۇپ قېلىشى، چۈشۈپ قېلىشى، نۆۋەتلىشىشى ۋە ئورۇن ئالمىشىشى دېگەندەك تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى كۆرۈلگەن، شۇنىڭدەك بۇ ھادىسىلەر ھەم سوزۇق تاۋۇش، ھەم ئۈرۈك تاۋۇشلاردا ئۇچرايدۇ. تۆۋەندە بىز دىۋاندىكى مىساللار ئارقىلىق مۇشۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىشلەر

سىنگارمونىزم قائىدىسىگە بويسۇنمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى تۈپەيلىدىن تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

بولغان بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى ھازىرقى دەۋردە بولۇشىمۇ ناتايىن، دېگەندەك. بىز ئۆزىمىز قۇرغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئېلېكترونلۇق لۇغىتىگە نەزەر سالدىغان بولساق، ئەينى زاماندا تىلىمىزدا مەۋجۇت بولغان نۇرغۇن تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى ھېس قىلىۋالالايمىز، شۇنىڭدەك شۇ زامانلاردىكى نۇرغۇن سۆزلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خېلى دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكىنىمۇ ھېس قىلىۋالالايمىز.

بىز ئۇشبۇ ماقالىمىزدە، دىۋاندىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ بەزى دىيالېكت-شېۋىلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، تىلىمىزدىكى

سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى، ئاجىزلىشىشى، قوشۇلۇپ قېلىشى، چۈشۈپ قېلىشى ۋە نۆۋەتلىشىشى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى
(1) دىۋاندا تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ

دىۋاندىكى ئورنى	ھازىرقى شەكلى	دىۋاندىكى شەكلى
1/13	ئوقۇتى	ئوقىتى
1/472	بوغۇز(كېكىردەك)	بوغاز
1/513	بوغۇم(بارماق بوغۇمى)	بوغم
3/231	بويۇن	بويىن
1/459	بۇلۇت	بۇلت
2/383	بۇلۇتلاندى	بۇلتلاندى
1/492	تويۇق	تويىق
1/531/6	چۈچۈك(ئاتلىق)	سۈچىك
2/497	قورقۇتتى	قورقىتتى
1/620	قولتۇق	قولتىق
1/487	قۇسۇق	قۇسىغ
2/462	يورۇتتى	يورىتتى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى تۈپەيلىدىن، سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە ماسلاشقان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

(2) دىۋاندا بىرىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشمىگەن، ئىككىنچى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشكەن بەزى سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
يىلتۇن	يۇلتۇن	3/48
تەشۈك	تۆشۈك (يېرىق)	1/503
بەدۈك	بۇيۇك (چوڭ)	1/500
تارۇس	تورۇس	1/474
تاشۇدى	توشۇدى	1/536
تامۇر	تومۇر	1/469
تەگۈل	تۈگۈل	1/510
تەمۇر	تۆمۈر	1/468
سەۋتۈردى	سۆيۈردى	2/264
قاتۇن	خوتۇن	1/187
قاشۇق	قوشۇق	1/497
قاغۇن	قوغۇن	1/533
يارۇق	يورۇق	3/17
ئازۇق	ئوزۇق	1/90

ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. لېكىن لوپنۇر قاتارلىق جايلاردا يەنىلا ئاھاڭداشلىقنى ساقلىغان ھالەتتە كۆرۈلگەن. مەسىلەن:

(3) يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، دېۋاندا ئەسلىي تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە ماسلاشقان بەزى سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدا لەۋ

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى	لوپنۇردا
يوغۇن	يوغان	3/37	يوغون
مونچۇق	مونچاق	1/621	مونچوق
قوشۇغ	قوشاق (شىئېر)	1/487	قوشوغ
سۆگۈل	سۆگەل	3/412	سۆگۈل
بوتۇ	بوتا (بوتلاق)	1/163	بوتو
ئوتنۇ	ئوتنە	1/176	ئوتنۇ
ئۇشۇن	ئۇشە	1/106	ئۇشۇن
تۆپۈ	تۆپە	3/298	تۆپۈ
سۆڭۈك	سۆڭەك	3/502	سۆڭۈك
ئوردۇ	ئوردا	1/168	ئوردو

تاۋۇشلار ھازىر لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا تولۇق ياكى قىسمەن نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

(4) دېۋاندا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىرقىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
بەلەك	بۆلەك (سۇۋغات)	1/531
تاۋىش	تاۋۇش	3/226
يانچىق	يانچۇق	2/365
قاچغىن	قاچقۇن	2/4
تاشتىتى	توشۇتتى	1/577
قامىش	قومۇش	1/479

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. مەيلى قېرىنداش تىللارغا

(2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى مەسىلىسى

(1) دىۋاندىكى بىرىنچى بوغۇمى «ئا/ئە»
 تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆزلەردە ھازىرقى
 زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئا/ئە» ئاجىزلىشىپ «ئى»
 تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ، لېكىن لوپنۇر ۋە باشقا بەزى
 جايلاردا «ئا/ئە» ئاجىزلاشتۇرۇلماي دىۋاندىكىگە
 ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق سۆزلەردىن
 پىئىللارمۇ بار، تۇرغۇن سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

سېلىشتۇرۇپ ياكى دىۋاندىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
 ئاجىزلىشىشى ئەڭ كۆپ ھەم قانۇنىيەتلىك كۆرۈلىدىغان
 مەسىلە. بىراق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى
 دىيالېكت-شېۋىلىرىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى
 ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئىزچىل ئەمەس، بەلكى قەدىمكى
 ئاجىزلاشمىغان شەكلىنى ساقلاپ قالغان.

دېۋاندىكى شەكلى	ھازىرقى شەكلى	دېۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ئاتىز	ئېتىز	1/76	ئاتىز(لوپنۇر)
ئەشگەك-ئەشپەك	ئېشەك	1/150, 1/154	ئەشەك(كۇچا)
بالىق	بېلىق	1/491	بالىق(لوپنۇر)
تەرى	تېرە	3/305	تارى(لوپنۇر)
ياغى	يېغى	3/503	ياغى(لوپنۇر)
سارىغ	سېرىق	1/485	سارىغ(لوپنۇر)
قارى	قېرى	3/307	قارى(لوپنۇر)
كەچە	كېچە	3/302	كەچە(لوپنۇر)
تەزەك	تېزەك	1/502	تەزەك(كۇچا، قەشقەر)
تەزەكلەدى	تېزەكلەدى	3/465	تەزەكلەدى(كۇچا، قەشقەر)
تەكە	تېكە	3/316	تاكا(مەكىت)
چەچەك	چېچەك	2/170	چەچەك(كۇچا)
چەچەكلىك	چېچەكلىك	1/660	چەچەكلىك(كۇچا)
كەپەز	كېۋەز	1/386	كەپەز(قەشقەر)
كەپەك	كېپەك	1/507	كەپەك(كۇچا)
كەرەك	كېرەك	1/508	كەرەك(قەشقەر)
كەرەكلىگ	كېرەكلىك	1/661	كەرەكلىك(قەشقەر)
يارىم	يېرىم	3/23	يارتا(تۇرپان)

(2) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى
 بوغۇمىدىكى «ئا/ئە» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
 تىلىدا «ئى»غا ئاجىزلاشقان، بىراق بۇ خىل سۆزلەردىمۇ
 لوپنۇردا دىۋاندىكى ئەسلىنى ساقلىغان. مەسىلەن:

(2) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى
 بوغۇمىدىكى «ئا/ئە» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى	لوپنۇردا
قانادى	قاندى	3/373	قانادى
باشلادى	باشلىدى	3/398	باشلادى
باغلادى	باغلىدى	3/398	باغلادى
تاشلادى	تاشلىدى	2/502	تاشلادى
سۆزلەدى	سۆزلىدى	3/406	سۆزلەدى
ياشادى	ياشدى	3/119	ياشادى

(3) دىۋاندا بىرىنچى بوغۇمى «ئە/ئا» كېيىنكى
 بوغۇمى «ئى» بولغان سۆزلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
 تىلىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە/ئا» تاۋۇشى
 «ئى»غا ئاجىزلاشماي «ئى»غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

(3) دىۋاندا بىرىنچى بوغۇمى «ئە/ئا» كېيىنكى
 بوغۇمى «ئى» بولغان سۆزلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر

دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى شەكلى
1/662	پىلىكلىك	بەلىكلىك
1/447	چىۋىش	چەبىش
1/501	پىلىك(چىراغ پىلىكى)	بەلىك

كەرىپىچ	كەرىپىچ (خىش)	1/244
يەرلىدى	يىرىلدى	3/104
تەگىڭ	تەيىن	1/638
يارىق	يىرىق	3/18
ئەلىك	ئىلىك	1/98
قايا	قىيا	3/232

(4) لېكىن دىۋاندا يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئى» تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەكسىچە كېڭەيتىلىپ «ئا/ئە» ئوقۇلماقتا، ئەندى ئاتۇش قاتارلىق بەزى جايلاردا بولسا دىۋاندىكىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى	ئاتۇشتا
يىر	يەر	3/194	يىر
بېز	بەز	3/169	بېز
كېڭ	كەڭ	3/489	كېڭ
بېش	بەش	3/172	بېش
سېن	سەن	3/190	سېن
بېل	بەل	3/182	بېل
يېتتى	يەتتە	3/33	يېتتى

(5) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ئى» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئا/ئە» گە نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ، لېكىن لوپنۇر قاتارلىق بەزى جايلاردا دىۋاندىكىدەك ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
قوزى	قوزا	3/309	قوزى (قاغىلىق پاخپۇ)
قوشنى	قوشنا	1/566	قوشنى (خوتەن)
قامچى	قامچا	1/544	قامچى (لوپنۇر)
قىچى	قىچا	3/327	قىچى (لوپنۇر، كەلپىن)
چوۋلى	چويلا	3/599	چۈلۈ/چولۇ (لوپنۇر)
يالىڭ	يالاڭ (يالىڭاچ)	3/509	يىلىڭ (نۇرپان)
كەركى	كەكە	1/560	كەكى (خوتەن، لوپنۇر، قاغىلىق)
كىرىپى	كىرىپە	1/542	كىرۋى (كەلپىن)
تەرى	تېرە	3/305	تارى (لوپنۇر)
چۈمەلى	چۈمۈلە	1/584	چىمەلى (لوپنۇر)

خۇددى دىۋاندىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى جايلارىدا، بولۇپمۇ لوپنۇردا سۆز كەينىدە «ئى» مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئىجارە	ئىجارى	خوتەن، لوپنۇر
دۆشە	دۈشى	كەلپىن
يۈگەي	يۈگىي	قومۇل
ئۆگەي	ئۆگىي	قومۇل
سۈپۈرگە	سۈپىگى	كەلپىن
تۈلكە	تۈلكى	قاغىلىق پاخپۇ
تەخسە	تاخسى	لوپنۇر

تارازا	توروزى	ئاتۇش
پالتا	پالدى	كەلپىن، خوتەن
ئارام	ئارم	قاغىلىق پاختۇ
مانتا	مانتى	كەلپىن
بوسۇغا	بوسىغى	كەلپىن
ئارغامچا	ئاغامچى	ئاتۇش، لوپنۇر

(6) دېۋاندا بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى تىل تىل ئارقا-سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
سىلىك	سلىق	1/506
تىزىك	تىزىق(قاتار، سەپ)	1/502
چىبىك	چىۋىق(ھۆل چىۋىق)	1/ 494
تەزىك	تاجىك	1/503
چۆزۈلدى	سوزۇلدى	2/186
پىچەكلەدى	پىچاقلىدى	3/ 464
پىچەك	پىچاق	1/ 499
يىرەق	يىراق	3/36
بەيرەم	بايرام	3/242

بۇ خىل سۆز تەركىبىدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئوقۇلىدىغان ھادىسە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئۆمۈر	خومۇر	لوپنۇر
قەرز	قارز	لوپنۇر
دەرەخ	داراخ	لوپنۇر، تۇرپان، قومۇل
ئەخمەق	ئاخماق	تۇرپان
تەخەي	تاخار	تۇرپان
تەخسە	تاخسا	تۇرپان، قومۇل
دۆۋە	دۇگا	تۇرپان، لوپنۇر
سۆك	سوك	خوتەن
مۇشۇك	مۇشۇك	خوتەن
جۈپ	جۈپ	خوتەن
چۆچە	چوچا	كەلپىن
چۆچۈ-	چوچۇ-	قەشقەر
دۆك	دوك	قەشقەر
كۈمىستە	كۇمۇتا	قەشقەر
قەغەز	قاغاز	قومۇل، تۇرپان
قەلەي	قالاي	قومۇل ئەللىك
ھەيدە-	ھايدا-	قومۇل، تۇرپان

(3) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دېۋاندىكى بەزى سۆزلەردە بەزى سوزۇق تاۋۇشلار، ھەتتا بوغۇملار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	چۈشۈپ قالغان تاۋۇش	دېۋاندىكى ئورنى
قازىدى	قازدى(كولىدى)	ئى	3/360

1/635	ئى	قۇمچاق	قامچاق
3/183	ئى	يالغۇز	يالغۇس
3/244	ئى	توقماق	توقماق
3/240	ئى	يورغا	يورغا
3/239	ئى، ي	تورغاي	تورغا
3/305	ئە	تۆر (ئۆينىڭ تۆرى)	تۆرە
1/585	پى	چىقان	چىپقان
2/439	ئى	قايتتى (ياندى)	قازىتتى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى يەرلىك شېۋىلىرىدىمۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	چۈشۈپ قالغان تاۋۇش	شېۋە نامى
تاماك	تەمكە	ئا	قومۇل
سەھەر	سە	ئا	خوتەن، فەشقەر
سانچى -	سانش -	ئى	تۇرپان
يانچى -	يانش -	ئى	تۇرپان
شالداما	شالدام	ئا	لوپنۇر
بوسۇغا	بوسۇق	ئا	خوتەن
پاسكىنا	پاسكىن	ئا	قومۇل
زۇۋۇلا	زۇگۇل	ئا	قومۇل، تۇرپان
پارا	پار	ئا	قومۇل
توخۇ	توخ	ئۇ	گۇما
ئوقۇ -	ئوق -	ئۇ	گۇما
چىنە	چىن	ئە	قومۇل، يوپۇرغا
نەشە	نەش	ئە	يوپۇرغا
سوغۇق	سوق	غا	تۇرپان، قومۇل

4) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى دىۋاندىكى بەزى سۆزلەردە ئەسلىي يوق سوزۇق دىۋاندىكى شەكلىدە قوشۇلۇپ قالغان، مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	قوشۇلغان تاۋۇش	دىۋاندىكى ئورنى
يۈگرۈك	يۈگۈرۈك	ئۇ	3/60
قاچرۇشى	قاچۇرۇشتى	ئۇ	2/314
قاتلىش	قېتىلىش	ئى	1/601
يالدۇق	يالتىراق	ئى	3/587
يالدردى	يالتىرىدى	ئى	3/593
ئونۇنچ	ئونىنچى	ئى	1/180
ئىككىنچ	ئىككىنچى	ئى	1/178
ئۈچۈنچ	ئۈچىنچى	ئى	1/178
ئالۇچ	ئالۇچا	ئا	1/194

يىغىنچاقلىغاندا، دىۋاندىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ھازىرقى ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، مۇنداق گەۋدىلىك ئىككى ئوخشىماسلىقنى ھېس قىلىۋالالايمىز:

(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دىۋاندا

بولۇپ قېلىشى؛ دېۋاندىكى سۆزلەردە ئەسلىي بار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھازىر باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىپ كېتىشى قاتارلىق ھادىسىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دېۋاندىن گەۋدىلىك پەرقلىنىپ تۇرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى.

(3) سۆزلەردە بەزى سوزۇق تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياكى قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرى ھەر ئىككى دەۋردە ۋە يەرلىك شېۋىلەردە مەۋجۇت ھادىسىلەردۇر.

ئاز كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى يەرلىك شېۋىلىرى (لوپنۇر دىيالېكتى، كۇچا شېۋىسى قاتارلىقلار) دىمۇ ئاجىزلاشماسلىق خۇسۇسىيىتى ساقلانغان ياكى قىسمەن ساقلانغان. لېكىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ كۆپ ساندىكى يەرلىك شېۋىلىرىدە سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئومۇميۈزلۈك كۆرۈلىدۇ، بەزى جايلاردا (تۇرپان) بۇ ھادىسىنىڭ كۆرۈلۈش دەرىجىسى تېخىمۇ ئېغىر.

(2) دېۋاندىكى ئەسلىي لەۋ ئاھاڭداشلىقىغا بويىنىدىغان بەزى سۆزلەرنىڭ ھازىر بويىنىۋاتىدىغان

2. ئۈزۈك تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىشلەر

1) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى
 (1) دېۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «ر» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقىغا سېلىشتۇرغاندا، دېۋاندىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى ئاساسەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، ئورۇن ئالماشتۇرۇشى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى شەكلى
1/447	مۇچ(قارمۇچ)	مۇرچ
1/128	ئامۇت	ئارمۇت
/4551	بۆك	بۆرك
/3333	بۇقۇسا	بۇقۇرسى
1/454	بەك(چىڭ)	بەرك
1/478	تۈگمەن	تەگىرمەن
3/320	چىلە(ھۆل تېزەكلەر)	چىلەر
1/683	سامساق	سارمۇساق
1/683	سامساق	سامۇرساق

شېۋىلىرىدە دېۋاندىكىدەك «ر» ساقلانغان ھالەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ر» چۈشۈپ قالىدىغان بەزى سۆزلەر، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى

شېۋىلەردە	دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى شەكلى
تاراق(تۇرپان، قومۇل)	1 /611	تاغاق	تارغاق
تۆرت(لوپنۇر)	1/445	تۆت	تۆرت
تەرس(قومۇل)	1/453	تەس(قىيىن)	تەرس
قارلىغاچ(تۇرپان، قومۇل، لوپنۇر)	1/682	قارلىغاچ(ئېغىزدا: قالغاچ)	قارلىغاچ
كەركە(قومۇل)	1/560	كەكە	كەركى
ئوراق(تۇرپان)	1/161	ئوغاق(ئېغىزدا)	ئورغاق

«س» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ

(2) دېۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار

قالغان، لېكىن تۇرپان شېۋىسىدە ئەينەن ساقلانغان. مەسىلەن:

دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	دېۋاندىكى شەكلى
2/427	ئۈستى	سۈزدى	سۈسدى
2/136	ئۈسۈشتى	سۈزۈشتى	سۈسۈشتى
1/615	ئۇسقاق	سۇزغاق	سۇسغاق
2/330	بېسىقتى، بېسىلدى	بېسىقتى	باسسىقتى

(3) دېۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «غ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى شەكلى
3/419	يالدى	يالغادى
3/242, 1/250	قايسىق قېيىق	قاينغۇق
1/613	تاماق	تامغاق
3/36	ياڭاق	ياغاق

لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ساقلانغان. مەسىلەن: دېۋاندىكىگە ئوخشاش سۆز تەركىبىدە «غ» تاۋۇشى

شېۋە نامى	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	ئەدەبىي تىلدا
قومۇل، تۇرپان	ياڭغاق	ياڭاق
تۇرپان	ماڭغا	ماڭا
تۇرپان	ساڭغا	ساڭا
تۇرپان	ياللاڭغاج	ياللاڭچ
تۇرپان	قىپ يالاڭغاج	قىپ يالاڭچ
تۇرپان	ياللاڭغىداق	ياللاڭئاياغ
قومۇل، تۇرپان	قىغىغىراق	قىغىراق
خوتەن	تامغاق	تاماق

(4) دېۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ي» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ي» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى شەكلى
3/518	ئىنچىكە	يىنچىكە
3/328	تاغا	تاغاي
3/80	ئاز- (ئازدى، بېگىلىشتى)	ياز-
3/35	ئىپار	يىپار
3/21	ئىتتىك	يىتتىك
3/16	ئىللىق	يىلىغ
3/424	ئىملىدى (ئىما قىلدى)	يىملەدى
3/38	ئۈنچە	يىنچو ⁽¹⁾
3/22	ئۈزۈك	يۈزۈك

بۇ خىل سۆز بېشىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالدىغان ئەھۋال شېۋىلەردە روشەن ئىپادىلىنىدۇ مەسلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
يىلان	يىلان	3/35	ئىلان (تۇرپان)
يىتۈردى	يىتتۈردى	3/90	ئۈتتۈردى (تۇرپان)
يىقىلدى	يىقىلدى	3/110	ئىخىلدى (كەلپىن)
يىلىك	يىلىك	1/98	ئىلىك (تۇرپان)
يۈز	يۈز	3/194	ئۈز (تۇرپان)
يىك	يىك	3/196	ئىك (لوپنۇر)
يىل	يىل	3/4	ئىل (لوپنۇر)
يۈرەك	يۈرەك	3/22	ئۈرەك (لوپنۇر)
يىراق	يىراق	3/36	ئىراق (لوپنۇر)
يىغلادى	يىغلىدى	3/422	ئىلغادى (لوپنۇر)
يىلدىز	يىلتىز	3/53	ئىلتىز (لوپنۇر)

(5) دېۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «ۋ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
كەۋشەدى	كۆشىدى (يۇمشىدى)	3/392
قاۋرۇلدى	قورۇلدى	2/340
سۇۋغاردى	سۇغاردى	269/2
تاۋۇشغان	توشقان	3/457
سۇۋ	سۇ	3/178
ئوۋشاتتى	ئۈشتۈدى	1/347
ئەۋرۈلدى	ئۆرۈلدى	1/330

(6) دېۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «گ، چ، ك» تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
بۆگ	دۆ (ئۆمۈچۈك، ئاقسۇدا: بۆ)	3/180
كۈرگەك	كۈرەك	2/422
چىنچۈ	ئۈنچە	3/39
قازغۇق	قوزۇق	3/522

(2) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى سۆز بېشىغا ياكى سۆز تەركىبىگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر (1) «ي» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. دېۋاندا بىر قىسىم سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
ئىك	يىك	1/115
ئىن	يىن	1/69

1/63	يەر	ئېر
1/319	يىغلاشتى	ئىغلاشتى
1/182	يىرىك	ئىرىك
1/377	يىغلىدى	ئىغلادى
1/138 ، 1/96	يىرىك	ئىرىك-ئىرىك
1/378	يىگلىدى	ئىگلىدى
3/239	تورغاى	تورغا
1/505	سۈيدۈك	سۈدۈك
1/490	بۇيرۇق	بىرۇق

تۇرپان، قومۇل، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىمۇ بېشىدا «ي» تاۋۇشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن: نۇرغۇن سۆزلەردە خۇددى دىۋاندىكىگە ئوخشاش سۆز

شېۋە نامى	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	ئەدەبىي تىلىدا
تۇرپان	ئىن	يىن
تۇرپان	ئىلىپىز	يىلىپىز
تۇرپان	ئىلمان	يىلمان
تۇرپان	ئۈسۈپ	يۈسۈپ (ئادەم ئىسمى)
تۇرپان	ئىپەك	يىپەك
لوپنۇر	ئىپ	يىپ
لوپنۇر	ئىلغادى	يىغلىدى

(2) «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. سۆزلەرنىڭ بېشىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۈزۈك دىۋاندىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىر قىسىم تاۋۇش «ھ» كۆپىيىپ قالغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلىدا	دىۋاندىكى شەكلى
1/232	ھاردى	ئاردى
1/301	ھارغۇزدى	ئارغۇردى
1/285	ھۇۋلاتتى	ئۇلىتتى
1/67	ھۆل	ئۆل
1/107	ھۆپۈپ	ئۆپۈپ
1/53	ھىق	ئىق
1/163	ھىنگان (ھىنگان تۆگە)	ئىنگەن
1/48	ھوپ - ھوپ (ئىملىق)	ئوپ - ئوپ

لېكىن سۆز بېشىدا «ھ» كۆرۈلمەيدىغان بەزى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم يەرلىك شېۋىلىرىدە دىۋاندىكىگە ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شېۋىلەردە	دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلىدا	دىۋاندىكى شەكلى
ئۆل (خوتەن، كەلپىن)	1/67	ھۆل	ئۆل
ئال (لوپنۇر)	3/223	ھال	ئال

ئارى	ھەرە	1/118	ئارە (لوپنۇر)
ئىنگەن	ھىڭگان	1/163	ئىنگەن (كەلپىن)

ئەكسىچە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئىلدام	ھالدام	قەشقەر، ئاتۇش
ئابدۇللا	ھابدۇللا	قەشقەر، ئاتۇش
ئەلەپ	ھەلەپ	قەشقەر، ئاتۇش
ئوسما	ھوسما	تۇرپان
ئەجەب	ھەجەب	تۇرپان
ئۆمۈر	ھومۈر	قەشقەر

(3) «غ» ياكى «گ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. دېۋاندىكى تەركىبىدە دىماغ تاۋۇشى بولغان بىر قىسىم سۆزلەردە ھازىر «غ» ياكى «گ» قوشۇلۇپ قالغان. لېكىن تۇرپان شېۋىسىدە بولسا دېۋاندىكى ئەسلىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	دېۋاندىكى ئورنى
مۇڭۇز	مۇڭگۈز	مۇڭۇز	3/497
قىڭىر	قىڭىغىر	قىڭىر	3/496
قوڭۇز	قوڭغۇز	قوڭۇز	3/497
تۇڭۇز يىلى	تۇڭگۇز	تۇڭۇز	1/451

(4) قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشى. دېۋاندىكى سۆزلەردە قوشما ئۈزۈك تاۋۇش ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. بىراق دېۋاندىكى ئەسلىي قوشما ئۈزۈك تاۋۇش كۆرۈلمەيدىغان نۇرغۇن سۆزلەردە ھازىر قوشما ئۈزۈك تاۋۇش كۆرۈلگەن. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
ئاچىغ	ئاچچىق	1/86
ئىكى	ئىككى	1/177
ئۇشاق	ئۇشاق	1/91
پىشىق	پىشىق	1/491
توقۇز	توققۇز	3/175
سەكىز	سەككىز	1/473
قاتىغ	قاتتىق	1/485
كاكۇك	كاككۇك	2/418
نەچە	نەچچە	3/303
يىتىگ	ئىتتىك	1/499

(5) دېۋاندىكى بەزى سۆزلەردە ئەسلىي يوق بولغان بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇلۇپ قالغان. مەسىلەن:

دېۋاندىكى شەكلى	ھازىرقى ئوقۇلۇشى	قوشۇلغان تاۋۇش	دېۋاندىكى ئورنى
تەمرەگۈ	تەمرەتكە	ت	1/639
تۈ	تۈك(بەدەندىكى تۈك)	ك	3/287
كەسلەنچۈ	كەسلەنچۈك	ك	3/334
چىڭلەك	چىڭگىلەك	گى	3/ 523
قىياق-قىياق	قايماق	م	3/40, 3/228
چىچالاق	چىمچىلاق	م	1/ 634
سۈدى	سۈندى	ن	3/341
ياشۇ	يوشۇرۇن	ن	3/39

(3) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كەلگەن «ب» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «پ» غا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

(1) «ب» تاۋۇشىنىڭ باشقا تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى. (a) دېۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى ئورنى
ئايپاك	ئايپاك	1/158
باقا	پاقا	3/312
باقلان	پاقلان	1/578
بالدۇ	پالتا	1/545
بوق	پوق	3/178
بوقۇق	پوقاق	2/416
بۇرچاق	پۇرچاق	1/609
بۇردى	پۇردى (پۇرقۇردى)	2/11
بۇر-	پۇر-	2/6
بۇركۇردى	پۇركىدى	2/241
بەلك	پىلك	1/501

بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ھازىرغىچە مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
پات-	بات-	قومۇل، قەشقەر
باتتۇر-	پاتتۇر-	قومۇل، قەشقەر
پۇرا	-پۇرا-	قەشقەر، خوتەن، مەكىت، ئاتۇش
پۇراق	بۇراق	قەشقەر، خوتەن، مەكىت، ئاتۇش

(b) دېۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ب» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئاجىزلىشىپ «ۋ» غا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى شەكلى
1/477	چىۋىش	چەبىش
2/292	تەۋرەتتى (ئېتىلدى)	تەبەرەتتى
1/473	قوۋۇز	قۇبۇز
1/494	چىۋىق	چىبىق

(c) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن «ب» ئۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن: تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «م» غا

دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى شەكلى
2/24/3	مۆكتى (يوشۇرۇندى)	بۆكىدى
3/169	مۇز	بۇز
1/609	مۇزلۇق (مۇزخانا)	بۇزلۇق
1/441	مەن	بەن
3/484	مۆك (كالاڭپاي)	بۆك
1/582	موزاي	بۇزاغۇ

بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

شېۋە نامى	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	ئەدەبىي تىلدا
لوپنۇر	موغماق	بوغماق
لوپنۇر	موي	بوي
لوپنۇر	مويۇن	بويۇن
قومۇل	سەنەم / مەنە	بىلەن
لوپنۇر	مۇرۇت	بۇرۇت
لوپنۇر	مۇرۇن	بۇرۇن
لوپنۇر	مۇلۇت	بۇلۇت
تۇرپان، قومۇل	ئامدان	ئوبدان
تۇرپان	يۇمدان	يۇبدان
لوپنۇر	شەملەم	شەبنەم
قومۇل	شەمنەم	شەبنەم
لوپنۇر	مەچمۇر	مەجبۇر

(2) «پ» تاۋۇشىنىڭ ئۆۋەتلىشىشى. دىۋاندىكى بەزى سۆزلەردىكى «پ» تاۋۇشى ھازىر ئاجىزلىشىپ «ۋ» غا

دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى شەكلى
1/624	كۆۋرۈك	كۆپرۈك
1/507	كۆپۈك (ئېغىزدا: كۆۋۈك)	كۆپۈك

قايۇغ	قوۋۇق (ئىشك)	1/485
كەپەز	كېۋەز	1/386

بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
تاپا-تەنە	تاۋا-تەنە	لوپنۇر
تاپان	تاۋان	لوپنۇر، تۇرپان
چۇپۇر	چۇۋۇر	لوپنۇر
سوپۇن	ساۋۇن	لوپنۇر
توپا	توۋا	كەلپىن
توپاق	توۋاق	كەلپىن
تۆپە	تۆۋە	كەلپىن
كەلپىن	كەلۋىن	كەلپىن
قۇلۇپ	قۇلۇى	كەلپىن
كىرىپە	كىرۋى-كىۋە	كەلپىن
كۆرىپە	كۆۋە	كەلپىن
چاپاق	چاۋاق	تۇرپان
تاپىلا-	تاۋىلا-	قومۇل، كەلپىن
قاپارتقۇ	قاۋارتقۇ	قومۇل، لوپنۇر
قاياق	قاۋاق	لوپنۇر، قومۇل، تۇرپان
كۆيۈك	كۆۋۈك، كۆيۈك	قومۇل، لوپنۇر، تۇرپان
كېپەك	كېۋەك	قومۇل، تۇرپان
يىلپىز	يىلۋىز، ئىلۋىز	قومۇل

(3) «د» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى (a) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەردىكى «د» تاۋۇشى ھازىر «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
دەۋە	تۈگە	3/311
يىلدىز	يىلتىز	3/53
يانداق	يانتاق	3/59
يالىدرادى	يالىتىردى	3/593
قىلدىرۇق	قىلتىرىق	3/569
دىك	تىك	1/436
ئاند	ئانت	1/60
كەند	كەنت	1/447

(b) دىۋاندا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن نەزەرگە ئېلىنمىغان. مەسىلەن، پېئىل تومۇرى مەيلىي جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بولسۇن ياكى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان

بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان شەخس، مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ ھەممىسى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار بولۇپ، جاراڭلىق، جاراڭسىزغا جاراڭسىز» دېگەن قائىدىگە ئەمەل قىلىنمىغان. مەسىلەن:

دۇۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دۇۋاندىكى ئورنى
قورقدى	قورقتى	3/573
ئۆچدى	ئۆچتى	1/222
ئۇچدى	ئۇچتى	1/221
پىشىدى	پىشتى (پىشىلدۇردى)	2/15
تاپدى	تاپتى	2/10
يۇمئۇردى	يۇمئۇردى	3/132
بىلتۇردى	بىلدۇردى (ئۆگەتتى)	2/249
كۆمتۇردى	كۆمدۇردى	2/281

(c) دۇۋاندا بەزى سۆزلەردىكى «د» تاۋۇشى ھازىر «ي» غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دۇۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دۇۋاندىكى ئورنى
بەدۈك	بۈيۈك، چوڭ	1/500
كېدىن	كېپىن	1/269
ياداڭ	ياياڭ (پىيادە)	3/35
قاداش	قاياش (قېرىنداش)	1/524
قۇدرۇق	قۇيرۇق	1/616
قادغۇ	قاغۇ	3/403
ئۇد	ئۇي	1/62

(4) «ر» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دۇۋاندا بەزى سۆزلەردىكى «ر» تاۋۇشى ھازىر «ت» ياكى «ل/ي»

دۇۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	نۆۋەتلەشكەن	دۇۋاندىكى ئورنى
چەكۈرگە	چېكەتكە	ر<ت	1/ 637
يارپۇز	يالپۇز	ر<ل	3/52
كىرىت	كىلىت، ئاچقۇچ	ر<ل	1/463
قاراردى	قارايدى	ر<ي	2/101
قارارتتى	قارايتتى	ر<ي	3/586

(5) «ڭ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دۇۋاندا بەزى سۆزلەردىكى «ڭ» تاۋۇشى ھازىر «ن» ياكى «غ» غا

دۇۋاندا	ئەدەبىي تىلدا	نۆۋەتلەشكەن	دۇۋاندىكى ئورنى
تەرىڭ	تەرىن، چوڭقۇر	ڭ<ن	3/505
تەگىڭ	تەيىن	ڭ<ن	1/638

3/522	ك < ن	تىرناق	تىرناق
3/499	ك < ن	سۇنۇق	سۇنۇق
3/183	ك < غ	يالىغۇز	يالىغۇس

(6) «ذ»^[2] تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. (a) دىۋاندا بەزى سۆزلەردىكى تىل ئۇچى چىش ئارىلىقى، جاراڭلىق، سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش «ذ» ھازىر كۆپىنچە «ي» غا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى شەكلى
1/88	ئاياق	ئازاق
1/310	ئايىرى-	ئازىرى-
1/129	ئايغىر	ئازغىر
1/86	ئېيىق	ئازىغ
3/167	بوي	بوذ
3/355	بويىدى	بوذۇدى
1/630	بايرام	بەذرەم
1/126	بۈيۈك	بەدۈك
3/596	توي-	تو ذ
1/533	چايان	چاذان
1/554	قايغۇ	قا ذغۇ
2/439	قايتتى (ياندى)	قازىتتى
2/100	قايرىدى	قازىردى
1/496	قېيىق	قازىق
3/597	قويىدى (تاشلىدى)	قوزتى
1/617, 1/667	قۇيرۇق	قۇذرۇق - قۇدرۇق
2/32	كېيىن	كېدىن
3/598	كېيىدى	كەدىتى
3/589	يايدى	ياذتى

(b) دىۋاندا يەنە بەزى سۆزلەردىكى «ذ» تاۋۇشى ھازىر بەزىدە «گ»، بەزى سۆزلەردە «ز» ۋە بەزىدە «ت» غا، ۋە مەسىلەن:

دىۋاندىكى ئورنى	نۆۋەتلىشكەن تاۋۇش	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى شەكلى
1/76	ذ < گ	ئېگىز	ئەدىز
1/474	ذ < گ	كىگىز	كىدىز
1/118	ذ < گ	ئىگە	ئىدى
1/485	ذ < د	قۇدۇق	قۇدۇغ
3/421	ذ < د	ھىدىلىدى (يۇرىدى)	يىذلادى
1/154	ذ < ز	ئەزگۈل (ياخشى)	ئەدگۈ
1/569	ذ < ز	بېزەكلىك	بەدىزلىك
3/598	ذ < ت	كۈتتى	كۈتتى

(7) «س» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «س» تاۋۇشى ھازىر «ج» ياكى «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن مەكىت، خوتەن قاتارلىق بەزى جايلاردا دىۋاندىكىدەك ئەينەن ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ساچ	چاچ	1/421	ساچ
سىچدى	چىچتى	2/4	سىچتى
سىچقاق	چىچقاق	1/615	سىچقاق
سىچقان	چاشقان	570/1	ساچقان
سۈچىك	چۈچۈك، تاتلىق	1/531	سۈچۈك
سۈچۈشى	چۈچۈكلەشتى، چۈچۈدى	2/122	سۈچۈدى

(8) «ت» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. (a) دىۋاندا بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ياكى سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدىكى «ت» تاۋۇشى ھازىر «د» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
تەنە	دانە	3/58
تات	دات	2/410
تەگىز	دېگىز	3/497
تەم	دەم(تەرەك)	1/439
تاغلاىدى	داغلىدى(تامغىلىدى)	3/402
تىرىك	دىرىك(ئىملىق سۆز)	3/505
تەگ	دەك/تەك	2/25
چاتىر	چېدىر	1/528

(b) دىۋاندا يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ت» تاۋۇشى ھازىر «ج» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن قومۇل، لوپنۇر، ئاقسۇ قارىتال ۋە مەكىت قاتارلىق جايلاردا يەنىلا دىۋاندىكىدەك ئەينەن ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
تۈش	چۈش	3/173	تۈش
تىش	چىش	3/173	تىش
تۈشۈرگۈ	چۈشۈرگە	1/637	تۈشۈرگە
تىشى	چىشى(جىنىس)	3/310	تىشى
تىشلەدى	چىشلىدى	3/402	تىشلىدى
تۈش-	چۈش-	2/16	تۈش

بۇ جايلاردا تۆۋەندىكى سۆزلەردىمۇ «ج/ت» نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
چۈشەك	تۈشاق	قومۇل

چۈشە -	تۈشە -	قومۇل
چۈشە -	تۇشا -	مەكت
چۈشكۈر -	تۈشكۈر -	قومۇل

(9) «ج» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ج» تاۋۇشى ھازىرمۇ ئەينەن ساقلانغان، بىراق بەزى سۆزلەردىكى «ج» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلىمىزدا ياكى بەزى جايلاردا «ج» تاۋۇشىغا

نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن بەزى جايلاردا بۇ سۆزلەر دىۋاندىكىدەك ئەينەن ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ئونىچ	ئونىچى	1/180	ئونىچى (قەشقەر، خوتەن)
ئىككىنچ	ئىككىنچى	1/178	ئىككىنچى (قەشقەر خوتەن)،
تىنچىدى	تىنچىدى	3/376	تىنچىدى (قەشقەر)
قورقۇنچ	قورقۇنچ	3/527	قورقۇنچ (قەشقەر)
مونچۇق	مونچاق	1/621	مونچاق (قەشقەر)
يانچىق	يانچۇق	2/365	يانچۇق (قەشقەر)
يىنچۇ	ئۈنچە	3/38	ئىنجى (قەشقەر)
سانچىلدى	سانچىلدى	2/334	سانچىلدى (تۇرپان)
سانچىدى	سانچىدى (يەڭدى)	3/572	سانشى (تۇرپان)
قانچىق	قانچۇق	1/621	قانچۇق (تۇرپان)
تۇنچۇقتى	تۇنچۇقتى	2/329	تۇنچۇقتى (تۇرپان)

(10) «غ» ۋە «گ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. (a) دىۋاندا نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدە «غ» ياكى «گ» تاۋۇشى كەلگەن، بۇ ھادىسە شۇ زاماننىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا بۇنداق سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى «غ» ۋە «گ» تاۋۇشى

خېلى كۆپ ئەھۋالدا «ق» ياكى «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، لوپنۇر، ھەتتا كەلپىن قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل ھادىسە دىۋاندىكىدەك ساقلانغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	دىۋاندىكى ئورنى
ئۇرۇغ	ئۇرۇق	ئۇرۇغ (خوتەن، لوپنۇر، قەشقەر)	1/87
پىشىغ	پىشىق	پىشىغ (خوتەن، گۇما)	1/482
تاتلىغ	تاتلىق	تاتلىغ (ئاتۇش، خوتەن)	1/63
سارىغ	سېسىق	سىسىغ (خوتەن)	1/605
سارىغ	سېرىق	سېپىغ (خوتەن، كەلپىن)	1/485
قاتىغ	قاتتىق	قاتتىغ (خوتەن)	1/485
قوشۇغ	قوشاق (شىئېر)	قوشاغ (ئاتۇش)	1/487
قويۇغ	قويۇق	قوياغ (كەلپىن)	3/227
قۇرۇغ	قۇرۇق (بوش)	قۇرۇغ (ئاتۇش)	1/486
ياتىغ	ياتاق (ياتىدىغان جاي)	ياتاغ (خوتەن)	3/13
ياماغ	ياماق	ياماغ (خوتەن)	3/35

3/63	يايلاغ (خوتەن، گۇما)	يايلاق	يايلاغ
1/125	كېچىگ (خوتەن)	كېچىك	كېچۈك
1/502	تىيىگ (خوتەن)	تىرىك	تىرىگ
1/506	سۈزۈگ (قەشقەر)	سۈزۈك	سۈزۈگ
2/225	تەگ/تەگ (خوتەن)	تەك/دەك	تەگ
1/499	ئىتتىگ (خوتەن)	ئىتتىك	پىتىگ
1/583	دىيەگ (خوتەن)	تىرەك	تىرەگۈ

«غ» ياكى «گ» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر يۇقىرىقى جايلاردىن باشقا يەنە گۇما، كەلپىن، قاغلىق قاتارلىق جايلاردىمۇ خېلى كۆپ تېپىلىدۇ. مەسىلەن:

شېۋە نامى	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	ئەدەبىي تىلدا
لوپنۇر	ئاشىغ	ئاشىق
لوپنۇر	ئوچوغ	ئوچاق
لوپنۇر	ئورغوغ	ئورغاق
ئاتۇش	تۇماغ	تۇماق
ئاتۇش	ئاتاغ	ئاتاق
خوتەن	ئوڭلاغ	ئوڭلۇق
ئاتۇش، خوتەن	ئاچچىغ	ئاچچىق
خوتەن، ئاتۇش	چىراغ	چىراق
خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش	ئانداق	ئانداق
خوتەن، گۇما، كەلپىن، ئاتۇش	ئىسىغ	ئىسىق
خوتەن، قەشقەر، كەلپىن، قاغلىق	شۇنداغ	شۇنداق
خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش	قانداغ	قانداق
كەلپىن، لوپنۇر، خوتەن	ئەللىگ	ئەللىك
خوتەن، كەلپىن	يىيىگ	يىرىك
خوتەن، قەشقەر، كەلپىن	ئۈلەگ	ئۈلۈك
خوتەن، كەلپىن	پىنىگ	پىنىك

(b) دېۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم بېشىدا كەلگەن «غ» تاۋۇشى، ھازىر «ق» تاۋۇشىغا

دېۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دېۋاندىكى شەكلى
1/570	تۇتقۇن (ئەسىر)	تۇتغۇن
1/555	قاشقا (مالنىڭ قاشقىسى)	قاشقا
1/594	قىسقاچ	قىسقاچ
1/594	قۇشقاچ	قۇشقاچ
570/1	چاشقان	سىچقان
1/615	چىچقاق	سىچقاق

(c) دىۋاندا يەنە بەزى سۆزلەردىكى «غ» تاۋۇشى ھازىر «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن تۇرپاندا سۆز تەركىبىگە «ك» تاۋۇشى قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	دىۋاندىكى ئورنى
ياغاقلىغ	ياڭاقلىق	ياڭاقلىق	3/67
ياغاق	ياڭاق	ياڭاق	3/36

(11) «ق» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندا بەزى سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ق» تاۋۇشى ھازىر «غ/خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
قۇلاج	غۇلاج	1/465
تۇرقۇن	تۇرغۇن	1/573
قىرقۇي	قۇرغۇي	3/332
قىرقىز	قىرغىز	1/598
قاراڭقۇ	قاراڭغۇ	3/299
قاز	غاز	3/204
قاتۇن	خوتۇن	1/187

(12) دىۋانغا سېلىشتۇرغاندا، ئەدەبىي تىلىمىزدا يەنە تۆۋەندىكىدەك نۆۋەتلىشىشلەرمۇ كۆرۈلۈۋاتىدۇ:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	نۆۋەتلەشكەن	دىۋاندىكى ئورنى
سەۋتۈردى	سۆيدۈردى	ۋكى	2/264
ئەۋ	ئۆي	ۋكى	1/52
سۇۋۇق	سۇيۇق	ۋكى	3/225
چوۋلى	چويلا	ۋكى	3/599
تەۋەي-دەۋەي	تۆگە	ۋگ	3/467
قاچاق	قاچاق(كىر)	چق	2/415
چالاڭ	يالاڭ	چكى	3/507
سارغاردى	سارغايىدى	ركى	2/267
ئالتىن	ئاستىن	سكىل	1/147
يافۇز	ياۋۇز(يامان)	فكۋ	3/11
چەكىك	چېكىك	ككت	2/146
يىگنە	يىڭنە	گك	3/45
يىگدە	جىگدە	يكج	3/39
يالغۇز	يالغۇز	ككغ	3/523

ئالماشتۇرۇلۇپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ، بۇنداق سۆزلەر كۆپ بولمىسىمۇ، يەنىلا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ. مەسىلەن:

(4) تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى دىۋاندا بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۈزۈك ياكى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن

دېۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	ئورۇن ئالماشقان	دېۋاندىكى ئورنى
قوڭراغۇ	قوڭغۇراق	را+غۇ+غۇ+را	3/528
قۇملاق	قۇلماق	م+ل+ل+م	1/620
بۇيۇردى	بۇيۇردى	ئۇ+ر+ر+ئۇ	3/257
چۆمچە	چۆمۈچ	ئۇ+چ+چ+ئە	1/544
تەترۇ	تەتۈر	ر+ئۇ+ئۇ+ر	1/548
تەرى	تېرە	ئە+ئى+ئى+ئە	3/305
چامغۇر	چامغۇر	غ+م+م+غ	1/597
ساغۇ	سوغا	ئا+ئۇ+ئۇ+ئا	3/311
ئاغۇ	ئوغا	ئا+ئۇ+ئۇ+ئا	1/121
ئەچكۈ	ئۆچكە	ئە+ئۇ+ئۇ+ئە	1/170
ياغمۇر	يامغۇر	غ+م+م+غ	3/50
قارغىلاچ	قارلىغاچ	غ+ل+ل+غ	1/682
تىلكۈ	تۈلكە	ئى+ئۇ+ئۇ+ئە	1/559
ئاۋيا	ئاياۋا(بېھى)	ۋ+ي+ي+ۋ	1/154

ئىزاھاتلار

[1] بۇ سۆز دېۋاندا ئىككى خىل شەكىلدە، يەنى «يىنچۇ» ۋە «چىنچۇ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.
[2] «د» تاۋۇشى چىش ئارىلىقى، جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [Δ] قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1، 2، 3- قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، مەھمۇد قاشغەرىي، 1984-يىلى.
2. «〈突厥语词典〉语言研究» 赵明鸣著，中央民族大学出版社，2001年.
3. «〈突厥语词典〉研究论文集»، 校仲彝主编，新疆人民出版社，2006年.
4. مىرسۇلتان ئوسمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989-يىلى نەشرى.
5. فۇ ماۋجى، ھاشىم قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر تەلەپپۇزى ئۈستىدە تەتقىقات»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1997-يىلى، خەنزۇچە نەشرى.
6. قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى، 1997-يىلى نەشرى.
7. مۇھەببەت قاسم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت-شېۋە سۆزلىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى.
8. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى نەشرى.
9. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» ۋە «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» قاتارلىق ژۇرناللاردىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلئىلىم ئابدۇرېھىم

ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى توغرىسىدا* مەۋلۇدە ئەكرەم

(شىنجاڭ سۆزچىلىق - سۆز ئېلىپكىتىر مەكتىپى، ئۈرۈمچى. 830013)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقلىق تەرەپلىرى ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ، شۇنداقلا تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ بۇ ئىككى تىلدىكى مىقدار سۆزلەرنى توغرا ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ياخشى ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

摘要: 本文根据汉语和维吾尔语中的量词的定义和分类，然后讲汉语量词的语法特点，在第三阶段讲维吾尔语量词的定义和分类；维吾尔语量词从不同的角度进行分类，如：从量词的构成来看，有单纯量词、派生量词和复合量词。从量词的来源看，有固有量词和外来词借词……等，然后讲维吾尔语量词的语法特点，在第三阶段讲汉语量词的异同点。每一个相同点和差异用句子来说明。

Abstract: First of all, this thesis introduces definition and classification of Chinese measure words. Chinese measure words can be divided into: content quantifier, verbal measure words and compound measure words. Secondly, grammar features of Chinese measure words are also introduced. Thirdly, definition and classification of Uyghur measure words are presented. Differs from Chinese measure words, the Uyghur measure words classify in different way, such as: simple and derived quantifier, compound quantifier, inherent and borrowed quantifier...etc. Grammar features of Uyghur measure words are also followed. Finally, author compares Uyghur and Chinese measure words by analyzing their similarities and differences with examples.

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

H04: كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

قوشۇۋېلىشى دەل بۇنىڭ تىپىك مىسالدۇر. تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىق بىرقانچە تەرەپلەردىن تەھلىل قىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتسەن.

تىل ئۆگەنگۈچىلەر ئۆگىنىۋاتقان تىلدا سۆزلىگەندە ھەمىشە ئانا تىلىدىكى ئادەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، سۆزلەرنى خاتا ئىشلىتىپ قويۇشتەك ھالەت مەۋجۇت. خەنزۇچە ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنى توغرا، دەل جايىغا ئىشلىتەلمەسلىكى، ئۇيغۇرچە ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ھەممىلا سۆزگە مىقدار سۆزلەرنى

1. خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

ئۇ يەنە خاس مىقدارلار ۋە كۆچمە مىقدارلار دەپ بۆلۈنىدۇ. خاس مىقدارلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ: ئۆلچەم بىرلىكلىرى. مەسىلەن: 两、亩、米. گەۋدە بىرلىكلىرى، مەسىلەن: 个、位、件. توپلام بىرلىكلىرى: مەسىلەن: 双、对、帮. ئېنىقسىز بىرلىكلەر،

(1) مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى
خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر چوڭ جەھەتتىن شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. شەيئى مىقدارلىرى - ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار بولۇپ،

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 3-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: مەۋلۇدە ئەكرەم (1968-يىلى 2-ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەسىلەن: 些、点.

بىلەن بىرگە سان - مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، ھەلت ياكى تۇلۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: 一个人、看一次.

(2) خەنزۇ تىلىدىكى بىر قىسىم مىقدار سۆزلەرنى

تەكرارلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: 一个个、条条、朵朵、阵阵.

(3) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر ساناق سان

(一) بىلەن بىرىكىپ، سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ.

ئىككى خىل تەكرارلىنىش شەكلى بار.

مەسىلەن: 一排一排，一桶一桶，一道一道.

(4) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر

تەكرارلانغاندىن كېيىن، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋە ئىگە

بولۇپ كېلىپ، ئادەتتە ھەر بىر (每一)، نۇرغۇن (许多)

دېگەن خەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: يوللارنىڭ

ھەممىسى رىمغا تۇتاشقان. 条条大道通罗马.

ھەر بىرىمىسى ياراملىق 个个都是好样的. خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار

سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ

«كۆپ» (多) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

代代相传，道道伤痕.

كۆچمە مىقدارلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئىسمىدىن كۆچكەن مىقدارلار، مەسىلەن:

头、口、杯、桶. پېئىلىدىن كۆچكەن مىقدارلار،

مەسىلەن: 挑柴 - 挑水、捆 - 挑水. ھەرىكەت

مىقدارلىرى - ھەرىكەت بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار

سۆزلەر بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا خاس مىقدارلار ۋە كۆچمە

مىقدارلار دەپ بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن:

遍、下、趟、回、次. قاتارلىقلار خاس مىقدارلارغا

كىرسە، 踢一脚、摸一摸、看一看. قاتارلىقلارنىڭ

ئاخىرىدىكىسى كۆچمە مىقدارلارغا كىرىدۇ.

خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر مۇتلەق بىر خەتلىك

بولسىمۇ، لېكىن 1950-يىللاردىن بۇيان، بىر قىسىم

قوشما مىقدار سۆزلەر شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇلار

ھېلىھەم ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن: 架次、吨公里、人次.

(2) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق

ئالاھىدىلىكى

(1) مىقدار سۆزلەر سانلارنىڭ كەينىدە كېلىپ، سانلار

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

(1) مەنىسى ۋە تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مىقدار سۆزلەر كېلىش مەنبەسىگە

قاراپ خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدارلار؛ مەنىسى ۋە

بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە

ھەرىكەت مىقدارلىرى؛ شەيئى مىقدارلىرى مەنىسىگە

قاراپ ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى دېگەن

ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدارلار. خاس ياكى

ئاساسەن مىقدار رولىدا كېلىدىغان سۆزلەر خاس

مىقدارغا كىرىدۇ. مەسىلەن: سەر، جىڭ، توننا، پۇڭ،

نەپەر، دانە، چىمدىم، يۇتۇم، قېتىم، نۆۋەت.

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەرنى ۋە

ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار مىقدار ۋەزىپىسىدە

كېلىشى مۇمكىن. ئىسىملار مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەندە،

ئۆزىنىڭ ئىسمىغا خاس خۇسۇسىيەتنى يوقىتىپ،

مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ. شۇڭا،

مۇشۇنداق مىقدار ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىملارنى كۆچمە

مىقدار دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن: بىر ئېغىز ئۆي، بىر

چېلەك سۇ، بىر ھارۋا بېدە، بىر چىنە ئاش.

(2) شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى.

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىنىڭ ھېسابلاش

بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرىغا

كىرىدۇ. مەسىلەن: بىر قۇر كىيىم، بىر ماشىنا كۆمۈر.

پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش

بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ھەرىكەت مىقدارلىرىغا

كىرىدۇ. مەسىلەن: بىر يىل ئوقۇماق، ئىككى قېتىم بارماق.

(3) ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى.

ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى

بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ساناق مىقدارلىرىغا كىرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ساناشقا بولىدىغان نۇرغۇن شەيئىلەرنىڭ

سانىنى بىۋاسىتە سان بىلەنلا ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

مەسىلەن: بىر تاغ، تۆت ماشىنا، سەككىز تۈگە. ساناشقا

بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى ۋە ساناشقا

بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا

ئۆلچەمدىكى ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار

ئۆلچەم مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: بىر چېلەك سۇ، بىر

قاپ سويۇن پاراشوكى، بىر قۇتتا ھاراق.

(2) گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

(1) ئۇيغۇر تىلىدىكى سان-مىقدار بىرىكمىلىرىگە سانلارنىڭ مۆلچەر سان قوشۇمچىسىنى قوشقاندا سانلارنىڭ ئاخىرىدىكى قوشۇمچە مىقدارنىڭ كەينىگە يۆتكىلىدۇ. مەسىلەن: ئون مو يەر - ئون مودەك يەر؛ ئون كوي پۇل - ئون كويچە پۇل.

(2) بىر قىسىم مىقدارلار «-لاپ، -لەپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىدۇ ۋە ھالەت سۈپىتىدە پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، پېئىل

3. خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى

مەسىلەن: بىر چىشلەم - بىر چىشلەمدىن يېيىش
(吃一口一口地) -

(5) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، ھالەت، تولۇقلىغۇچى بولىدۇ. ئالاھىدە تىل شارائىتىدا جۈملىدە ئىگىمۇ بولالايدۇ. مەسىلەن: 10 يۈەنگە 2 جۈپ (十元两双)، ئىككى 10 يۈەن (两件十元).

(6) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلەكلىرى بولالايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدىغانلىرى ئەڭ كۆپ. بۇ نۇقتا ئىككى تىلدا ئاساسەن ئوخشاش.

(7) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى ئەگەر تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. مەسىلەن:

有时，我们与其他街道的孩子们比试一番。

بەزى ۋاقىتتا باشقا مەھەللىلىك بالىلار بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ئوينىيىتتۇق.

我在水里扑腾着沉浮了两次，才挣扎着出了。

ئۆزۈمنى ئوڭشىۋالغۇچە ئىككى-ئۈچ قېتىم سۇغا چۆكۈپ كېتىپ، ئاران چىقىۋالدىم.

我休息了一会，就干起了活儿。

مەن بىر ئاز ھاردۇقۇمنى ئېلىۋېلىپلا ئىشقا كىرىشىپ كەتتىم. 1- ۋە 3-مىسالدا، خەنزۇ تىلىدىكى تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن مىقدار سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىدە ماس كېلىدىغان شەكلى يوق. 2-مىسالدىكى

خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەردىن ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) تەكرارلىنىش شەكلى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ تەكرارلانغاندا ئىپادىلەيدىغان مەنىسى خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ تەكرارلانغاندا ۋە ساناق سان (-) بىلەن بىرىكىپ مىقدار سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلغاندىكى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: يول-يول قورۇقلار (道道皱纹，一道道皱纹，一道一道的皱纹)

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن ئىسىمنى سۈپەتلەپ، ئىسىمنى مۇرەككەپ سان مەنىسىگە ئىگە قىلىدۇ. تەكرارلانغاندىن كېيىن جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، لېكىن ئىگە بولالمايدۇ. ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئادەتتە ساننىڭ كۆپلۈكى ھەم «ھەر بىر» (每一) نىمۇ بىلدۈرىدۇ.

(3) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن، ھالىتىدە ئۆزگىرىش بولمىغاندا، پەقەت ئاز ساندىكىسى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئادەتتە خەۋەر بولۇپ كېلەلمەيدۇ. مەسىلەن: 一笔一笔地写 (دانه-دانه يازماق)

(4) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن ھالىتىدە ئۆزگىرىش بولغاندا، مىقدار سۆزنىڭ ئاخىرىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، جۈملىدە ئادەتتە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق ئىبارلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە*

تۇرغۇنجان ئىسلام

(قازاماي شەھەرلىك رادىيو-تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، قازاماي. 834000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر ئۆزىگە خاس تۇراقلىق ئىبارلەر، فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر، ئىدىيىوملار بولىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق سۆز-ئىبارلەرنىڭ مەزمۇنى مول، ئىنچىم، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ. ماقالىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى باش، كۆز، قۇلاق، قول-پۇت، يۈرەك، ئېغىز ۋە بۇرۇن قاتارلىق ئادەم تېنىدىكى قىسمەن ئەزالارنى مەزمۇن قىلغان ئىدىيىوملارنىڭ تىل پىسخىكىسى ۋە تىل تەپەككۈر ئۇسۇلى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ئۇنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە چوڭقۇر مەزمۇنىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ مۇھىملىقى ئېچىپ بېرىلدى.

摘要: 各民族都有独特的关于人体及器官的成语，固定词组，短语，谚语等习惯用语，维吾尔语里关于人体及器官的熟语，成语，短语，固定词组，谚语等的内容非常丰富，抽象，简便，动人，及其吸引他人的注意；本文通过维吾尔语中的关于人体及器官的熟语，成语，固定词组，短语，习惯用语等来解释它丰富的文化内涵及特征。

Abstract: It is well known that most of the languages contain specific idioms, expressions, phrases and proverbs that borrowed from proper nouns of human body or organs. This is also true in Uyghur language. By using those abstract and meaningful, handy and impressive expressions, one can easily attract some attentions. This paper analyzes and points out some characteristics of human body idioms, expressions, phrases and proverbs in Uyghur language.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207

بىرىكمىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق قۇرۇلمىلىق مۇناسىۋەتكە ۋە مۇكەممەل چوڭقۇر مەنىگە ئىگە جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلما ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن كۈچلۈك مىللىي ئۆرپ - ئادەت تۈسىگە ئىگە. بۇ خىل مۇقىم قۇرۇلما شەكلى ھەرگىزمۇ بىرەر كىشىنىڭ سۈبېكتىپ ئارزۇسىغا بوي - سۇنماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تىل كوللېكتىپىنىڭ

ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر ئۆزىگە خاس تۇراقلىق سۆز-ئىبارلەر، فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر، ئىدىيىوملار بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق ئىبارلەرنىڭ مەزمۇنى مول، ئىنچىم، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، مەنىسى چوڭقۇر، كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر باشقا فىرازىيولوگىيەلىك

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 4-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: تۇرغۇنجان ئىسلام (1970 - يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، كاندىدات ئالىي تەرجىمان، تەرجىمە ۋە مۇخبىرلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تەسىرلىك، جانلىق بولىدۇ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. بۇ ماقالىدە ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىنىڭ نامىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيىمىلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ مول مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى چۈشەندۈرۈپ بېرىلىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ تىلىدا ئىپادىلەنگەن سۆز-ئىبارىلەرنى يەنە بىر مىللەتنىڭ تىلىدا ئىپادىلەشتە شۇ مىللەتنىڭ تىل پىسخىكىسى ۋە تەپەككۈر ئۇسۇلىنى چۈشىنىپ، شۇ تىلنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت خۇسۇسىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئەسلىي مەنىسىگە سادىق بولغان ھالدا جانلىق ۋە توغرا چۈشىنىش ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭلاشقا ئىدىيىمىلارنىڭ ئىپادىلەش شەكلى ۋە ئۇنىڭدىكى كۆچمە مەنىلەرنى توغرا ئىگىلەشكە دىققەت قىلىش لازىم.

1. باشقا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

چۈشىنىش لازىم. باشقا ئىش كەلمەك (遭到不幸)، بېشىدا سۈيى بار (精神失常)، بېشىدا ئوت كۆيمەك (遭到难题). بۇنىڭدىن باشقا يەنە «مۇھىم، تايانچ، ئەڭ يۇقىرى» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: باش ۋەزىپە (首要任务)، باش كونسۇل (总领事)، باش مۇدىر (总经理)، باش جىنايەتچى (首犯)، باش باھار (立春).

2. كۆزگە دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

بېرىدۇ. «كۆز» دىن قۇرۇلغان ئىدىيىمىلار، مەسىلەن: كۆز تىرىكلىكىدە (健在时)، كۆز تۇمار (护身符)، كۆز تەگمەك (中邪)، كۆز يورۇماق (分娩)، كۆز تىكەمەك (盯着)، ئوخشاشلا بۇنداق ئىدىيىمىلارنىڭ ئۆز مەنىسىنى ئىپادىلەشكە دىققەت قىلىش كېرەك. مەسىلەن: كۆزى ئېچىلماق، كۆزى ئوچۇق (有知识的) دېگەن ئىدىيىم بىلەن «كۆزى ئېچىلماق» (大开眼界) دېگەن ئىدىيىمىنىڭ مەنىسىدە پەرق بار.

«كۆزدىن يوقالماق»، «كۆزدىن يوقالدى»، «كۆزدىن يوقاتماق» دېگەن ئىدىيىمىلارنى «消失، 无影，无踪» دەپ تەرجىمە قىلىش لازىم. كۆزى

تىل ئالاقىسى داۋامىدا بىردەك ئېتىراپ قىلىنىپ، قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن مۇقىملىشىدۇ. ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر تەركىبىنى ۋە قۇرۇلمىسىنى ھەر كىم ئۆز ئالدىغا خالىغانچە ئۆزگەرتىدىغان بولسا ئۇ كىشىلەرگە ناتونۇش، چۈشەنمەك تەس بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئالاقىدىكى رولىنى يوقىتىدۇ.

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئادەم تېنىنىڭ ھەر قايسى ئەزالىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش سۆز-ئىبارىلىرى بولىدۇ ھەمدە بۇ سۆز-ئىبارىلەر يەنە بىر تەرەپتىن بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم تېنىنىڭ بىر قىسمى ۋە ئەزالىرىغا دائىر سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيىمىلار ئىنتايىن ئوبرازلىق، تەسىرلىك ھەم ئىخچام بولۇپ، ئۇنى قوللانغاندا تىل

ئۇيغۇر تىلىدا «باش» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئادەت سۆزلىرى (ئىدىيىمىلار) ئۆزگىچە مەدەنىيەت پۇرىقىغا ئىگە، شۇڭا تەرجىمە ئەمەلىيىتىدە بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: بېشىنى ئېلىپ كەتمەك (远走高飞)، باش كۆتۈرمەك (翻身)، باش تارتماق (拒绝)، باشتىن كەچۈرمەك (经历过)، بېشىغا كىيمەك (大声吵闹).

بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكى ئىدىيىمىلارنى توغرا

كۆز جانلىقلارنىڭ كۆرۈش ئەزاسى بولۇپ، ئۇ قەلبىنىڭ دېرىزىسىدۇر. كۆزگە دائىر سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيىمىلارنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىپادىلەش كۈچى كۈچلۈك، ئوبرازلىق. ئۇيغۇر تىلىدىكى «كۆز» مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيىمىلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئىخچام، ئاڭلاشقا يېقىملىق بولۇپ، خۇددى كىشىنى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تولغان قىياپىتىنى كۆرگەندەك ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ.

كۆز ئەڭ ئالدى بىلەن «ھاياتلىق، تەن» قاتارلىقلارغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئادەم تېنىدىكى ئەزالار ئىچىدە كۆزنىڭ مۇھىم ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ

ئوچۇق كەتمەك 白白浪费 دېگەننى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، 舍怒而死، ياكى 舍怒而去 دېسەك ئۆز مەنىسى چىقىدۇ. «كۆز

ئوبىناتماق» دېگەننى ئىچىمىز ياكى 暗送秋波 دەپ ئېلىش لازىم. «كۆزىگە توپا چاچماق» دېگەننى 峭害 دەپ ئالساق جايىغا چۈشىدۇ.

3. قۇلاققا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

قۇلاق ئادەملەرنىڭ ئۇچۇرغا ئېرىشىشىنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسىدۇر. قۇلاق ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل پىسخولوگىيەسىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. مەسىلەن: قۇلاققا تۇتماق (牢记)، قۇلاققا يەتمەك (获悉)، قۇلاق سالماق (听从)، ئۇزۇن قۇلاق (消息灵通)، يەنە «قۇلاق موللىسى» دېگەن سۆزنى سەلبىي جەھەتتىن ئالغاندا 一知半解، 不知其所

دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. 自学成才 دەپ تەرجىمە قىلىنسا «قۇلاق موللىسى» دېگەن ئىدىيىمىنىڭ ھەقىقىي مەنىسى چىقمايدۇ، شۇنداقلا «قۇلاقنى يېمەك»، «قۇلاقنى ئاغرىتماق» دېگەن ئىدىيىمىلارنىڭ مەنىسى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن 听得心烦 دەپسەك كۇپايە.

4. قولغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئادەملەر قولى ئارقىلىق تەبىئەتنى ئۆزگەرتىدۇ، ئۇنىڭدىن تۇرمۇشىغا كېرەكلىك نەرسىلەرگە ئېرىشىدۇ. قولمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل پىسخىكىسىدا مۇئەييەن ئورۇننى تۇتىدىغان، ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىدىيىمىلارنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن: قولى گۈل (手巧)، قولمۇ كۆكسۈمدە (恭候听命)، قولى

ئوچۇق (慷慨)، قولى قىسقا (不宽裕)، قول ئۇچىدا ئىش قىلىش (不认真)، يەنە «قولى ئېغىر»، «قولى يېنىك» دېگەندەك ئىدىيىمىلار، «قول بەرمەك» دېگەن ئىدىيىمىز «许诺»، «追随» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ، «قول بېرىشمەك» دېگەن ئىدىيىمىز «结拜» دېيىلىۋاتىدۇ.

5. پۇتقا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئۇيغۇر مىللىتىدە پۇتنى مىسال قىلىدىغان ئادەتلەر بار ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئىدىيە ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەنىلىك ۋە ئىخچام ئىپادىلەپ بېرىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۆز ئايىغىدىن ئۆركۈمەك (自惊自诧)، ئايىغى چىقماق (会走路)، ئايىغى يېنىك (勤快)، ئايىغى ياراشماق (带来幸运)، ئېغىر ئايىغ (怀孕的).

6. يۈرەككە دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

رەئىس ئەزا ھېسابلىنىدىغان ئەزالارنىڭ بىرى يۈرەك ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم. يۈرەك دېگەن ئاتالغۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل پىسخىكىسىدىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا ئىگە. مەسىلەن: ئوت يۈرەك (勇敢的)، شىر يۈرەك (胆大)، توخۇ يۈرەك (胆小鬼).

تاش يۈرەك (心狠)، يۈرەكى سۇ بولماق (胆战心惊)، يەنە «قاپ يۈرەك» - "大胆"، «يۈرەكى ئويناپ كەتمەك» - "心花怒放"، «يۈرەكى يېرىلغان» - "心胆俱裂" قاتارلىقلار.

7. بۇرۇنغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

بۇرۇن ئادەم ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋاناتنىڭ پۇراش سېزىمى ئەزاسى، شۇڭلاشقا سۆزلەردە كۆپرەك مىسالغا ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «بۇرۇن» دىن قۇرۇلغان ئىدىيىمىلار ئانچە كۆپ ئەمەس، ئەمما

ئىنتايىن مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن: بۇرۇندىن بۇلاق بولماق (摆布)، بۇرۇندىن يېتىلىمەك (吃不了兜着走)، بۇرۇندىن چۆلۈك ئۆتكۈزۈمەك (穿鼻栓)، بۇرۇنغا سۇ

كىرمەك (吃了亏)، بۇرنىغا يېمەك (吃了苦).

8. ئېغىزغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

دېيىلىدۇ. شاش كالىنىڭ بۇرنىغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق بويسۇندۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنى باشقىلارنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچراشقا مىسال قىلساق ئىنتايىن جايىغا چۈشىدۇ. يەنە مەسىلەن: «قولغا كەلسەك «قولۇم كۆكسۈمدە» دېگەن ئىدىيىمىنىڭ مەنىسى «خىزمىتىڭىزگە تەييارمەن» دېگەن مەنىدە كەلسە، «ئاغىزغا بىلىم سېلىش» -- «بىلىم ئۆگىتىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇلاق موللىسى» دېگەن ئىدىيىم سەلبىي جەھەتتىن ئېيتقاندا سىستېمىلىق بىلىم ئالمىغان، باشقىلاردىن ئاڭلىۋالغان يېرىم-يارتا بىلىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن "自学成才" دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئۇ خەنزۇ تىلىدا "一知半解" دېيىلىدۇ. تىل مەدەنىيەتنىڭ يۈكلىمىسى بولۇپ، مەدەنىيەت تىلغا چوڭقۇر مەنا ئاتا قىلغان. ئىدىيىمىلارغا چوڭقۇر قاتلاملىق مىللىي مەدەنىيەت تەركىبلىرى يوشۇرۇنغان. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتقا ئەھمىيەت بېرىش، تەرجىمە جەريانىدىكى ھەر ئىككى تىلنىڭ مەدەنىيەت خاسلىقىنى توغرا ئىگىلەپ، تەرجىمىنىڭ دەلىلىكى ۋە ئىخچاملىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئېغىز جانلىقلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەزاسى بولۇپلا قالماستىن يەنە تاۋۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىدىيەسىنى ئىپادىلەيدىغان بىردىنبىر ئەزادۇر. ئۇيغۇر تىلىدا ئېغىزنى مىسال قىلغان ئىدىيىمىلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئىنتايىن ئىخچام ھەم ئوبرازلىق. مەسىلەن: ئاغىز قۇلىقىغا يەتمەك (眉开眼笑)، ئاغىزغا سېرىق سۇ كەلمەك (盘涎三尺)، ئېغىز-بۇرۇن يالاشماق (狼狽为奸)، ئاغىزى چىڭ (守口如瓶)، ئاغىزى بوش (信口开河)، ئېغىز ئاچماق (开口，开斋)، ئاغىزغا بىلىم سالماق (传授知识).

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جۇغراپىيەلىك مۇھىت دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىككە باپ كەلگەنلىكتىن، ئۇزاق مۇددەتلىك تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئىگە، ئۆزىگە خاس دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان. مەسىلەن: «بېشىدا ياڭاق چاقماق»، «قولى گۈل»، «توخۇ يۈرەك»، «بۇرنىغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈش» ۋە «ئاغىزدا شەھەر ئېلىش» قاتارلىق ئىدىيىمىلار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يەنە قورقۇنچاقلار ئۇيغۇر تىلىدا «توخۇ يۈرەك» دېيىلسە، قازاق تىلىدا «توشقان يۈرەك» دېيىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا «چاشقان يۈرەك» - "鼠胆"

پايدىلانمىلار

1. ئۆمەر داۋۇت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى رەڭ سۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1999-يىللىق 1-سانى.
2. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1992-يىللىق 1-سانى.
3. غەيۇر: «تەرجىمىدىكى مىللىي بۇراقنىڭ ئىپادىلىنىشى ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1998-يىللىق 3-سانى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىكىم ياسىن

قومۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان*

ئىسپات قاسم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: قومۇل مۇقاملىرى — ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى بولۇپ، ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتى غەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق. ھازىر ساقلىنىۋاتقان قومۇل مۇقاملىرى 12 مۇقام، 19 چۈشۈرگە، 271 ناخشىلىق مۇزىكا. ھەر بىر مۇقام چۈشۈرگە (شۆبە) ۋە ناخشىلىق مۇزىكىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپقان، مۇقام خېلى ئۇزۇن مۇقەددىمىدىن باشلىنىپ، قومۇل غىجىكى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، مۇقەددىمىنى بىرلا مۇقامچى ئېيتىدۇ، ئۇنىڭ داۋامى نۇرغۇن ناخشىلىق مۇزىكىلاردىن تەركىپ تاپىدۇ، بۇ بىر يۈرۈشلەشكەن مىللىي ناخشا. مۇزىكا. بۇ ماقالىدە، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى، ئورۇنلىنىشى ئالاھىدىلىكى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نامى ۋە تېكىست جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ۋارىيانتلىرىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى، قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 哈密木卡姆是维吾尔木卡姆的古代的主体，哈密木卡姆是维吾尔木卡姆文化中的无价之宝。现存的哈密木卡姆唱词共 12 套、19 分章、271 支歌曲。每套木卡姆均由散板序曲和歌曲两部分组成，开始是一首较长的散板序曲，由哈密艾捷克伴奏，一人领唱，接着由若干首歌曲组成，这是一种民族套曲。本文简要论述哈密木卡姆由伊州乐作为基础而发展、哈密木卡姆的历史、分布与演奏特点、哈密木卡姆的名称特点与唱词特点以及各版本的基本特点。

Abstract: Kumul Muqam is the body part of Uyghur ancient Muqam series. It is well known as the "Pearl of Great Price" in Uyghur Muqam culture. The present Kumul Muqam can be divided into 12 albums, 19 sections and 271 songs. Each album contains overture section and song section. The overture begins at first, by one leader singer accompany with Kumul Ejiki (musical instrument), then, several sections of songs and music will be followed to complete the album. This paper briefly introduces the developing progress of Kumul Muqam as it is Eli-music based nature, the history of Kumul Muqam, its separation, performance features, naming features, singing features and common features of its various versions.

A ماتېرىيال بەلگىسى:

G45 كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

1. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخى

كۈنى «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» دەپ ئېلان قىلىندى^[1].
قومۇل ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخىمۇ ئۆزىنى ئۆستۈرگەن قەدىمكى تۇپراق بىلەن تەقدىرداش. قومۇل تەڭرى تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى تاغ

قومۇل — ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى فولكلور مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەڭ قەدىمكى مۇزىكا — ئۇسسۇل سەنئىتىنى بەرپا قىلغان جايلارنىڭ بىرى. قومۇل مۇقاملىرىمۇ دولان مۇقاملىرىغا ئوخشاشلا ئۇزۇن تارىخقا، تارقىلىش، ئورۇنلىنىش، تېكىست ھەم نام ئالاھىدىلىكىگە ئىگە يەرلىك مۇقاملارنىڭ بىرى. قومۇل مۇقاملىرى 2006-يىلى 6-ئاينىڭ 13-

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 2-ئاينىڭ 5-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئىسپات قاسم (1962-يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ئوقۇتقۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇيغۇرغول چوڭ كۈيى بولۇپ، بۇ كۈيىلەر «لىك ئۇيغۇرغول»، «نۆمۈر نىقابلىق ئۇيغۇرغول»، «قىزىقارلىق بەش بوۋاي ئۇيغۇرغول ئويۇنى»، «شۈۋېي ئۇيغۇرغول ئويۇنى»، «ئاشپۇزۇل ئۇيغۇرغول ئويۇنى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى تاڭ سۇلالىسى، بەش دەۋر، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۈزۈكسىز راۋاجلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە جەنۇبىي جۇڭگو رايونىدا كەڭ تارقالغان.^[3]

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ تىياتىرلىرىدىكى مۇھىم بىر كۈي بولۇپ قالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇدەينىڭ «مەرۋايىت قولۋاقتى (珍珠船) دېگەن ئەسىرىدە «قەدىمدە تۆت كۈي (ئاھاڭ) بارىدى، لېكىن ھازىرقى ناخشىلاردا شىمال ۋە جەنۇب كۈيىلا ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن، ئۇلار ئۇيغۇرغول كۈيى، لياڭجۇ كۈيى، گەنجۇ كۈيى، ۋېيجۇ كۈيى قاتارلىقلار ئەسلىدە غەربىي دىيار كۈيلىرى ئىدى. شىمال كۈيلىرى چىن دەۋرىگە كەلگەندە ئاستا-ئاستا يوقاپ كەتتى، لېكىن شىمالنىڭ يەن بەگلىكى كۈيلىرىدىن غەربىي دىيار كۈيلىرىنىڭ ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.^[4]

1900-يىلى دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيىدىكى كىتابلار ئىچىدىن «دۇنخۇاڭ نوتىلىرى» نىڭ 25 تىپىلىدى. مۇشۇ 25 كۈي ئىچىدە ئۇيغۇرغول نەغمىسىنىڭ «گۈزەل ئۇيغۇرغول» ۋە «ئۇيغۇرغول» دېگەن ئىككى كۈيى بايقالدى.^[5]

يۇقىرىقى بايانلاردىن ئۇيغۇرغول نەغمىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپلا قالماي، سەنئەت جەھەتتىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قومۇلغا كىرىشى بىلەن، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى خۇددى غوزەك يېرىپ چىققان كېپىنەكتەك قومۇل مۇقاملىرى بولۇپ ئۆزگەردى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، قومۇل ئون ئىككى مۇقامى، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرىنىڭ يۈرۈشلەشكەن ئاھاڭلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، مەزمۇن جەھەتتىن باشقىچە تۈس ئېلىپ

ئېتەكلىرى ۋە يايلاقلاردا، زور مىقتاردا قەدىمكى ئۇسسۇل ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان قىياتاش رەسىملىرى بايقالدى، بۇ قومۇلنىڭ باشلانغۇچ مەدەنىيەت سەنئىتىنىڭ قەدىمكى ئالاھىدىلىكى. 1997-يىلى قومۇل شەھىرىنىڭ تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقىدىن ئىككى تۆشۈكلۈك بىر چور (چالغۇ) تېپىلدى، مۇتەخەسسسلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە بۇ چور شاڭجۇ دەۋرىگە تەۋە چور ئىكەن. 2005-يىلى ئاراتۈرك بەلچىر قەبرىستانلىقىدىن يەنە بىر تۆت تۆشۈكلۈك ساپال چور تېپىلدى، مۇتەخەسسسلەر بۇ چورنىڭ تارىخىنى 2500-3000 يىلغىچە دەپ بېكىتتى. بۇ ئىككى چالغۇ قومۇل مۇزىكا تارىخىنىڭ ئىنتايىن ئۇزۇنلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھازىرقى قومۇل مۇقاملىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماھادۇر مۇقامى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرغول نەغمىسىنىڭ داۋامى ۋە بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتىكى راۋاجى. ماھادۇر مۇقامى «چوڭ نەغمە» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھازىرمۇ قومۇل مۇقاملىرىدا «مۇقدۇر مۇقامى» دېگەن بىر مۇقام بار.^[2] ئۇيغۇرغول نەغمىسى قەدىمكى ئۇيغۇرغولنىڭ نامىدىن كېلىپ (قومۇلنىڭ قەدىمكى نامى) چىققان بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئەگىشىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كەڭ تارقىلىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ چوڭ نەغمىلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن، شۇنداقلا تاڭ، سۇڭ شېئىرلىرى ۋە يۈەن سۇلالىسى غەزەللىرى قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرغول نەغمىلىرىدە يەتتە خىل كۈي (ئاھاڭ) بولغانلىقى مەلۇم. بۇ كۈيىلەر چوڭ كۈيىلەردىن تەرەققىي قىلىپ كۆپ خىل يەككە كۈيىلەرگە بۆلۈنگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كۈي-ئاھاڭلار پۈتۈلگەن كىتابتا 49 كۈي پۈتۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ 48-كۈي «لىك ئۇيغۇرغول كۈيى» ئىكەن. «ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تىياتىر سەنئىتىگەمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. ئىككى سۇڭ دەۋرىدىكى 103 ئوردا كۈيىنىڭ 5

كۈيى، جاڭ بوۋاڭ غەربىي دىيارغا بېرىپ، شىنجاڭ دېگەن جايدا ئۆزىنىڭ كۈيلىرىنى يەرلىكلەرگە ئۆگەتكەن، يەرلىكلەردىن ماھادۇر كۈيىنى ئۆگەنگەن»، دەپ خاتىرىلەنگەن. خەن ۋۇدى زامانىسىدا كۈي ئۇستازى لى يەننىيەن چوڭ قوشۇن بىلەن بىللە قومۇلغا كېلىپ، يەرلىك خەلق بىلەن ئارىلىشىش جەريانىدا، ماھادۇر مۇقامىنىڭ سېھرىي كۈچى ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ماھادۇر» كۈيى ئاساسىدا «قورۇلدىن چىقىش»، «قورۇلدىن كىرىش» قاتارلىق 28 ھەربىي كۈي ئۆزلەشتۈرۈپ، چاڭئەنگە قايتقان. تارىختا مۇشۇ جەريانغا نىسبەتەن مۇنداق بىر ھەقىقىي خاتىرە بار: «لى يەننىيەن ماھادۇر كۈيىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولىدۇ، ئۇ ماھادۇر كۈيىگە ئاساسلىنىپ، 28 كۈي ئىشلەپ، ئۇنى ھەربىي ئوركىستېرغا سەپلىگەن»^[7].

(2) تاڭ دەۋرىدىكى ئۇنغول نەغمىسى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شىلياڭنىڭ باسقاق بېگى گەي جىايۇن ئۇنغول نەغمىسىنى تاڭ شۈەنزۇڭغا ھەدىيە قىلغان، بۇ چاغدا، قومۇلنىڭ دەسلەپكى «ئاراتۇرك» دېگەن نامى «ئۇنغول»غا ئۆزگەرتىلگەن، ئۇنىڭ نەغمىلىرىمۇ «ئۇنغول كۈيى» ياكى «ئۇنغول چوڭ كۈيى» دەپ ئاتالغان. «كۈيىنامە» نىڭ 79 - جىلىدا «ئۇنغول نەغمىسىنى غەربىي يۇرت باسقاق بېگى گەي جىايۇن ئوردىغا ھەدىيە قىلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مارۋىلىنىڭ «كېشەنتۇڭكاۋ» دېگەن ئەسىرىدە «غەربىي يۇرت باسقاق بېگى گەي جىايۇن ئوردىغا ھەدىيە قىلغان ئۇنغول نەغمىسى بېيىتىڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمە نەغمىسىنىڭ بىر تۈرى» دەپ خاتىرىلەنگەن. تاڭ شۈەنزۇڭ دەۋرىدە ئۇنغول نەغمىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن مەخسۇس ئوردا سەنئەتكارلىرىنى تەشكىللىگەن، مەشھۇر ئوردا سەنئەت تەزكىرىسىدە: «ئوردا سەنئەتكارلىرى پەقەت «ئۇنغول نەغمىسى»، «بەش كۈن» نەغمىسىنى تاڭ شۈەنزۇڭغا ھەر كۈنى قايتا-قايتا ئورۇنلاپ بېرىدۇ، ناۋادا خاننىڭ ئويۇنى كۆرۈشكە ۋاقتى يەتمىسە، ئاندىن باشقا ئوردا ئەھلىگە كۆرۈش پۇرسىتى بولىدۇ»، دەپ خاتىرىلەنگەن، قايتا

تولۇق ئەرەبچە تۈسكە كىردى. ئۇنغول نەغمىلىرى ئۆزىنىڭ قايغۇلۇق. مۇڭلۇق ھالىتىنى يوقىتىپ، بىردىنلا قىزغىن، ساددا، قايناق، جانلىق ئۇسلۇبقا كىردى، بۇ، ئۇنغول نەغمىلىرىنىڭ مۇھىم ئۆزگىرىش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر قەدىمكى ئۇنغول نەغمىسىنى بۇددا دىنى ئويغاتتى ۋە بۇددا دىنىنىڭ سىنىقىنى قوبۇل قىلدى دېسەك، بۇ قېتىم ئىسلام دىنى ئۇنغول نەغمىلىرىگە يېڭى ئۆزگىرىش ۋە چۈشەنچىلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇڭا قومۇل مۇقاملىرى ئۇنغول نەغمىلىرىنىڭ داۋامى ۋە يېڭى يۈرۈشى ھېسابلىنىدۇ. قومۇل مۇقاملىرىنى شادىيانە داپ ۋە راۋاب ساداسى ئىچىدە بىر خىل يېپيېڭى مىللىي مۇزىكا قىياپىتى بىلەن تارىخ قوينىغا كىرىپ كەلدى دېيىشكە بولىدۇ.

(1) خەن دەۋرىدىكى ماھادۇر كۈيى

ماھادۇر دېگەن نامدىكى «ماھا» سۆزى ئەسلى سانسكرىت تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ سۆز سانسكرىتچىدا كۆپ ئۇچرايدىكەن، مەنىسى «چوڭ» دېگەننى بىلدۈرىدىكەن. «دۇر» كۈيى (ئاھاڭ) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىككى سۆز چوڭ كۈيى يەنى يۈرۈشلەشكەن كۈيلەردىن تەركىب تاپقان دېگەن مەنىدە ئىكەن. مەملىكىتىمىزنىڭ 24 تارىخىدا ھازىرقى شىنجاڭ قومۇلدىكى ماھادۇر چوڭ كۈيىنىڭ نامى خاتىرىلەنگەن.^[6]

غەربىي خەن دەۋرىدە خەن ۋۇدىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ماھادۇر كۈيىنىڭ تەرقىقى قىلىشىغا ئەۋزەل شارائىتلارنى ئېلىپ كەلدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرى 138 - يىلى، جاڭ چيەن خەن ۋۇدىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە كېلىدۇ، جاڭ چيەن بىر «دۇر» دېگەن كىچىك بەگلىككە كەلگەندە كىشىلەرنىڭ ئىسقىرتىش ۋە ئىككى تال مۇڭگۈز ئارقىلىق مۇزىكا ئورۇنلىغانلىقىنى كۆرگەن ھەمدە غەربىي دىيارنىڭ داڭلىق كۈيى ماھادۇر كۈيىنى ئاڭلىغان، شۇنداقلا مۇشۇنداق چېلىش ئۇسۇلىنى ۋە غەربىي دىيارنىڭ داڭلىق ماھادۇر كۈيىنى قوبۇل قىلىپ چاڭئەنگە ئېلىپ كەتكەن. «جىننامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە: «كالا مۇڭگۈزى بىلەن ئورۇنلىنىدىغىنى غەربىي دىياردىكى قەبىلىلەرنىڭ

غەزىلىنى ئاڭلىدىم» دېگەن شېئىرىدا «قەدەھ كۆتۈرۈپ ئېيتسام غەزەل، دېگەن ناخشا» ئۇيغۇرغول كۈيى، نىڭ ئۈچىنچى چۈشۈرگىسى» دەپ يېزىلغان. جىڭ ۋۇيۈن ئېيتقان بۇ غەزەل شۈبھىسىزكى، «ئۇيغۇرغول كۈيىنىڭ بىرىنچى چۈشۈرگىسىدۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن.

شۇ دەۋردە ئۇيغۇرغول نەغمىسى يۈرۈشلەشكەن چوڭ تىپتىكى سىستېمىلىق مۇزىكا قامۇسى بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۇ ئۇيغۇرغول چوڭ كۈيى دەپ ئاتالغان، ئۇ شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كۈيلىرىگە، غەربتە بولسا ئىدىقۇت كۈيلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى دۆلىتىمىز مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان. دۆلىتىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇرغول يۈرۈشلۈك كۈيلىرىدەك بېشىدىن شۇنچە كۆپ ئىسسىق - سوغۇقلارنى ئۆتكۈزۈشمۇ يەنىلا داۋاملىق تەرەققىي قىلغان ھالەت ئاز ئۇچرايدۇ.

3) قومۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدىكى قومۇل مۇقاملىرى

قومۇل ئۇيغۇر ۋاڭلىقى «قومۇل ۋاڭلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قومۇل ۋاڭلىرى قومۇل مۇقاملىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن. ھەر قېتىمقى قۇربان ھېيت، روزا ھېيت، نورۇز بايراملىرىدا، ئوردا ئىچىدىكى توي-تۆكۈن، سۈننەت توپلاردا ۋە ھەرخىل يىغىلىشلاردا چوڭ تىپتىكى ئوردا مۇقام ئورۇنلاش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ تۇرغان، ئوردا مۇقام ئورۇنلاش پائالىيىتى ھەشەمەتلىك بولۇپلا قالماي، ئىنتايىن قائىدىلىك ۋە تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈلگەن. ئوردا مۇقام كۆرىكىگە ئوردىنىڭ كەسپىي مۇقامچىلىرى قاتناشقاندىن سىرت يەنە قومۇل بەش شەھەر ئون ئىككى تاغدىنمۇ^[9] مۇقامچىلار قاتناشتۇرۇلغان. بۇ كۆرۈنكە قاتناشقانلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندا 1000دىن ئېشىپ كېتىدىكەن. مۇقام ئورۇنلاشتا ئاساسلىق ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن مۇقامچىلار ئۆزىنىڭ مۇقام ئورۇنلاشتىكى ماھارىتىنى كۆرسىتىدىكەن. مەسىلەن، بۇنداق پائالىيەتلەردە مۇقام ئېيتىش، بېيىت ئېيتىش، (چاي تۇنۇش بېيىتى، شاراب تۇنۇش بېيىتى، پوتا ئۇسسۇلى بېيىتى، كۆك بېيىتى،

پىششىقلاشقان ئۇيغۇرغول نەغمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ئوردا ئىچىگە كەڭ تارقالغاندىن باشقا پەيتەخت چاڭئەننىڭ ھەر بىر كوچىسى، ھەر بەزمىخانىسى، ھەر بىر چايخانا ۋە مەيخانىلىرىغا كەڭ تارقالغان.

كىلاسسىك ئەسەرلەردە: «ئۇيغۇرغول كۈيى تاڭ سۇلالىسى يەنيۇ (ھازىرقى بېيجىڭ) بۈيۈك كۈيىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بۇ كۈي چالغۇ كۈيى، ناخشىلىق كۈي، ئۇسسۇللۇق كۈيدىن تەركىب تاپقان» دەپ خاتىرىلەنگەن. سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ جونىڭ «ياقا يۇرت خاتىرىسى» دە: «تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ تىيەنبوۋ يىللىرى (ئاخىرقى يىللىرى) دا مەلۇم بىر كۈي قايسى يۇرتقا تەۋە بولسا شۇ كۈيىنىڭ نامىغا شۇ يۇرتنىڭ نامىنى قوشۇپ ئېيتىش ئادەتكە ئايلانغان. ئالايلىق، لياڭجۇ كۈيى، ئۇيغۇرغول كۈيى، گەنجۇ كۈيى قاتارلىقلار، بۇنىڭ بىلەن، يۇرت نامى كۈي نامى بىلەن ئەلگە كەڭ تارقالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرغول كۈيى بەش مۇقەددىمە ۋە بەش تارماقتىن تەركىب تاپقان. «كۈيىنامە» دە: «ئۇيغۇرغول كۈيىنىڭ تېكىستى بىرىنچى غەزەلدىن بەشىنچى غەزەلگىچە بەش قېتىم تەكرار خاتىرىلەنگەن، بىرىنچى تارماقتىن بەشىنچى تارماققىچە بەش قېتىم تەكرار خاتىرىلەنگەن، بۇ تېكىستلەرنىڭ ھەر بىر مىراسى بەش ياكى يەتتە سۆزدىن تەركىب تاپقان، بۇ تېكىستلەرنىڭ بىر قىسمىنى شۇ دەۋردىكى شائىرلار يازغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

گو موچيەن تۈزگەن «كۈيىنامە» دە «ئۇيغۇرغول كۈيىنىڭ بەش مۇقەددىمىسى ۋە بەش تارمىقى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ياكى شېننىڭ «شېئەن غەزەللىرى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە، «تاڭ دەۋرىدىكى كۈي - نەغمىلەرنىڭ تېكىستىنى شۇ دەۋردىكى مەشھۇر شائىرلار يازغان، ھاپىزلار بۇ غەزەللەرنى كۈيگە سېلىپ ئېيتىۋەرگەن شۇڭا، غەزەللەرنىڭ تېكىستى بىلەن ئاھاڭدا پەرق بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇرغول نەغمىسىنىڭ «بىرىنچى غەزەل» نىڭ تېكىستىنى تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىر ۋاڭ ۋېي يازغان^[8].

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى شائىر چېن تاۋ يازغان «غەربىي سىچۈەندە جىڭ ۋۇيۈننىڭ

تېكىستىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە، بولۇپمۇ خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان بىرقاتار تەدبىرلەرنى قوللانغان. مەسىلەن، 20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى قومۇلنىڭ 9-ئەۋلاد ۋاڭى شاھ مەخسۇت يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرىشىتخاننىڭ مۇقام رەتلەش ۋە توپلاش توغرىسىدىكى ئىشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، بىر قىسىم كىشىلەرنى تەشكىللەپ، قومۇل مۇقاملىرىنى رەتلەگەن. قومۇلنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يەنى نوم، قوراي، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، قارا دۆۋە، تۆۋەنتۇر قاتارلىق جايلاردىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر خەلق سەنئەتكارلىرى مۇشۇ قېتىمقى مۇقام رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلغان؛ نەچچە ئەۋلاد قومۇل ۋاڭلىرى خەلق سەنئەتكارلىرىغا مۇقامچىلار يېرى، سۇنچى يېرى، داپچى يېرى دېگەندەك تېرىلغۇ يەرلەرنى مەخسۇس ئاجرىتىپ بېرىپ، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. شۇڭا، قومۇل مۇقاملىرى قومۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدە كۆلەملەشكەن ۋە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

ئېيتىشىش... (ئۇسسۇل ئەمگەك ئۇسسۇلى، نازىركوم، بەش قەدەم ئۇسسۇلى، سەنەم، چاققاچۇمبۇرچاق ئۇسسۇلى، جۈپ قەدەم ئۇسسۇلى، چىنە ئۇسسۇلى، چاق ئۇسسۇلى، پىرە ئۇسسۇلى، شىرە ئۇسسۇلى، پوتا ئۇسسۇلى، قارا چىراغ ئۇسسۇلى...) ئويناش، ئاممىۋى ئويۇن (دوراش ئويۇنى، ھويلا مەشرىپى ئويۇنى، پۇراپ تېپىش ئويۇنى، بوۋاي ئويۇنى، سەۋزە باش بىلەن چامغۇر پۇت ئويۇنى...)، ھايۋانلارنى دوراش ئويۇنلىرى (ئات ئۇسسۇلى، تۆگە ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، بۈركۈت ئۇسسۇلى، ئالۋاستى ئۇسسۇلى، بۈرگەم ئۇسسۇلى...) قاتارلىقلار ئورۇنلانغان. مۇقامچىلار ئويۇن كۆرسىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كۆرسەتكەن ماھارىتىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىگە قاراپ ئوخشىمىغان دەرىجىدە تارتۇقلانغان. قومۇل ۋاڭلىرى تۇرمۇشتا ناخشا، قوشاق، بېيىتلەردىن ھۇزۇرلىنىپ كەلگەن. ئۇلار قوشاقچى، بېيىتچىلارنى بولۇپمۇ مۇقامچىلارنى ئەتىۋارلاپ كەلگەن. قومۇل ۋاڭلىرى ھەر نۆۋەت بېيجىڭغا بارغاندا مۇقامچىلار ئۇلارغا ھەمراھ بولغان. قومۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلار قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئورۇنلىنىشىغا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماي، مۇقام

2. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى

مۇقاملىرىنى ئورۇنلاش جەھەتتە ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقلىنىدىغان مۇقام يۈرۈشلىرى (ۋارىيانت) پەيدا بولدى. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قومۇل مۇقاملىرى ئاساسەن قومۇل شەھىرى ۋە ئاراتۈرك ناھىيەسىگە تارقالغان. تۆۋەندە قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قومۇل شەھىرى ۋە ئاراتۈرك ناھىيەسىگە تارقىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەندۈرىمىز. 1) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قومۇل شەھىرىگە تارقىلىشى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى قومۇل مۇقاملىرى ئاساسەن قومۇل شەھىرى، شەھەر ئىچى يېزىسى، پالۋانتۇر، راھەتباغ، قارا دۆۋە، تاشۋېلىق، تەڭرىتاغ، غەربىي تاغ يېزىسى، ئاستانە

قومۇل مۇقاملىرى ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولغاچقا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجادىيىتىنى ئاساس قىلىدۇ، ئاساسلىق ئاغزاكىي شەكىلدە تارقالغان، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى، خەلقنىڭ ئىدىيەسى، ئارزۇ-ئىستەكلىرى ۋە گۈزەللىك قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قومۇل -- بوستانلىق مەدەنىيىتى بىلەن تاغلىق رايون مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىرلەشكەن رايون. بۇ خىل تۇرمۇش شەكلى بولۇپمۇ قومۇل ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك شارائىت ۋە تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن تەمىن ئەتتى. دەل مۇشۇنداق مۇھىت قومۇل ئۇيغۇرلىرىدا ئوخشاش بىر مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتىنى يېتىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قومۇل

«يۈسۈپ-ئەھمەت»، «سەنەم»، «خارابىگمەن»، «پارىيار»، «سەنەۋەر» قاتارلىقلار يەرلىك ناخشىلار بار بولۇپ، قومۇلدا خېلى نامى بار ناخشىلاردۇر.

(3) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۈرۈشى. قومۇل شەھىرىدىكى ھەرقايسى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ بىر يۈرۈشى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۈرۈشى بولۇپ، ئاساسلىق قومۇل شەھىرىنىڭ غەربىي تاغ يېزىسى، ئاقتاش يېزىسى، دەرۋازىلىق يېزىسى، تاشۋېلىق يېزىسى، باغداش، خوتۇنتام، ئېدىر، قوراي، تۆمۈرتى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بۇ يۈرۈشى نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ۋە تاغلىق رايوننىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك مۇھىتىدا تەدرىجىي يۈرۈشلەشكەن. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۈرۈشىنىڭ ئوردا يۈرۈشىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، مۇقام ئورۇنلىغاندا 1-2 ئەر مۇقامچى قومۇل غېجىكى بىلەن مۇقام ئورۇنلايدۇ، باشقا مۇقامچىلار ئاساسەن ئايال مۇقامچىلار بولۇپ، ئۇلار داپ چېلىپ مۇقام ئورۇنلايدۇ. قومۇل تاغلىق رايون كەنتلىرى شەھەرگە يىراق، قاتناش قولايىسىز بولغاچقا، بۇ مۇقام يۈرۈشىنىڭ كۈي، مۇقام تېكىستى، ئۇسسۇللىرى قەدىمكى ئۇسسۇبىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن، پوتا ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، ئات ئۇسسۇلى، تۆگە ئۇسسۇلى؛ قىنقاس بېيىتلىرى، چاي تۇتۇش بېيىتلىرى، شاراب تۇتۇش بېيىتلىرى، پوتا بېيىتلىرىدە رىقابەت كەسكىن ۋە ئىنتايىن قىزىقارلىق بولىدۇ. يەنە بىر پەرقى شۇكى، بۇ يۈرۈشنىڭ كۈي رېتىمى سەل ئاستا بولىدۇ، مۇقام تېكىستىنىڭ ئاخىرى سەل سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۈرۈشىنىڭ مۇقام تېكىستى، ئورۇنلاش ماھارىتى، ئۇسسۇل ئوينىغاندىكى بەدەن ھالىتى، سوزۇندىكىلەرنىڭ جۆر بولۇشى جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئالاھىدە يۈرۈشى ۋە كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۈرۈشىنىڭ مۇقام تېكىستى ئاساسەن قومۇلدىكى گۈزەل تاغ-دەريالار، بىپايان يايلاقلارنى مەدھىيەلەش، تۇرمۇش-ئۆرپ ئادەت ۋە تاغلىق رايوندا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى

بازىرى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. قومۇل مۇقاملىرى تارقىلىشى، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئورۇنلاش ئۇسلۇبىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئوردا يۈرۈشى، تاغ يۈرۈشى، قاراتال يۈرۈشى ۋە قەدىمكى بەش شەھەر يۈرۈشىدىن ئىبارەت تۆت يۈرۈشكە بۆلۈنىدۇ.

(1) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئوردا يۈرۈشى. قومۇل شەھىرى دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان قومۇل مۇقامى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئوردا يۈرۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ مۇقام ئاساسەن قومۇل شەھىرىنىڭ غەربىي ئۆستەڭ رايونى، شەھەر ئىچى يېزىسى، پالۋانتۇر يېزىسى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. بۇ مۇقامنىڭ ئوردا يۈرۈشى دەپ ئاتىلىشكى ئاساسلىق سەۋەب، بۇ مۇقام قومۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدىكى قومۇل ئوردا مۇقامىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئورۇنلاش تەرتىپى ۋە تېكىست جەھەتتە خېلى ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى بۇ مۇقام خېلى تەرتىپلىك ئورۇنلىنىدۇ. مۇقام تېكىستىمۇ خېلى تولۇق. مۇقام قومۇل غېجىكى، غېجەك، قومۇل راۋابى، راۋاب، تەمبۇر، ساتار، قالۇن، دۇتار، داپ، سۇناي قاتارلىق چالغۇلار بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. بۇ مۇقام ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزىكىسىنىڭ ئىگىلىگەن نىسپىتى يۇقىرى بولۇش، ئايال مۇقامچىلار ئاز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقا مۇقاملاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا قومۇل مۇقاملىرىنى بىرنەچچە قېتىم رەتلەش ۋە ئۈنگە ئېلىش خىزمىتىدە ئوردا يۈرۈشى ئاساس قىلىندى.

(2) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قاراتال يۈرۈشى. قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزىسى، بوغاز يېزىسى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان قومۇل مۇقامى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قاراتال يۈرۈشى ھېسابلىنىدۇ. قومۇل مۇقامىنىڭ قاراتال يۈرۈشى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بۇ يۈرۈشىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوردا يۈرۈشىگە ئوخشاش تەرتىپلىك ھەم خېلى كۆپ چالغۇ بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، لېكىن قاراتال يۈرۈشى ئۆزىنىڭ نەغمىسى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قاراتال يۈرۈشىنىڭ تېكىست مەزمۇنى، نەغمىسى، ئورۇنلاش ئۇسۇلى جەھەتتە قومۇل مۇقاملىرىنىڭ باشقا يۈرۈشلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «زېمىن»،

نازىركوم، چاققاچۇمبۇرچاق ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، شىرە ئۇسسۇلى قاتارلىق ئۇسسۇللارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، شۇنداقلا تاماشىبىنلارنىڭ دەم-مۇدەم كۈلكە سادالىرى ئىچىدە سەنەمنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ.

قەدىمكى بەش شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەجەزى ئوچۇق، ناخشا-ئۇسسۇلغا ماھىر بولغاچقا، ئەركىن ۋە رەڭدار تۇرمۇشنى مەدھىيەلەيدىغان ۋە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان بىر يۈرۈش ناخشا-مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان. قومۇل قەدىمكى بەش شەھەر يۈرۈشى ئون ئۈچ يۈرۈش كۈي 146 ناخشا-مۇزىكىدىن تەركىب تاپقان: بۇنىڭ ئىچىدە، «يار ساچمەن» تۆت ناخشا، «يارىيار» 14 ناخشا، «ئەي ناۋا» 22 ناخشا، «نازىركوم» 19 ناخشا، «ھاي-ھاي ئۆلەن» 9 ناخشا، «خاراڭمەن» 7 ناخشا، «دەردىڭگە داڭا» 19 ناخشا، «ئاللا يارەي» 12 ناخشا، «سايىلاردا ھەمراھىڭ بولاي» 17 ناخشا، «يەللى» بىر ناخشا، «سەنەم» 1 ناخشا، «ئورما ناخشىسى» 10 ناخشا، «ئاللا يارىم» 11 ناخشا. بۇ 13 يۈرۈش كۈيىنىڭ ناخشا تېكىستى مۇھەببەت قوشاقلىرى، خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرەتى، خۇشاللىقى، ئىناقلىق ۋە جۇدالىقنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلاردۇر. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى بەش شەھەر يۈرۈشى ئەمەلىيەتتە قومۇل قەدىمكى بەش شەھەر خەلقىنىڭ توي-تۆكۈن، ھېيت-بايرام ۋە مەشرەپ قاتارلىق ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرى، شۇنداقلا يەرلىك خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت، دىنىي ئېتىقادىنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئىپادىلىنىشى^[10].

بايان قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (4) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى بەش شەھەر يۈرۈشى. قومۇل شەھىرىنىڭ قارا دۆۋە ئەتراپىغا تارقالغان قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بىر يۈرۈشى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بەش شەھەر يۈرۈشى ھېسابلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قومۇل ۋاڭلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلىرىدە، قارا دۆۋە ئەتراپىغا تۇرپان، توقسۇن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن كۆچمەنلەر كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇرپانلىقلارنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئۆز يۇرتىنىڭ مۇزىكا، ناخشا-ئۇسسۇللىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن، ئۇزۇن يىللىق ئەمگەك ۋە تۇرمۇش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئەل نەغمىلىرى قومۇل ئەلنەغمە ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، قومۇل مۇقامىنىڭ بۈگۈنكى قومۇل بەش شەھەر يۈرۈشىنى شەكىللەندۈرگەن.

قومۇل مۇقامىنىڭ بەش شەھەر يۈرۈشىنى ئورۇنلاشتا نەغمە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان نەغمە، قومۇل مۇقامىنىڭ باشقا رايونلاردىكى كىلاسسىك مۇزىكا سەنئىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ شەكىللەنگەن خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە يۈرۈشلەشكەن بىر خىل كۈيدۇر. بۇ مۇقامنى ئورۇنلاشتا باشقا مۇقاملاردىكىدەك كۆپ خىل چالغۇ تەلەپ قىلىنمايدۇ پەقەت داپ بىلەنلا ئورۇنلىنىدۇ. ئۇسسۇلمۇ مۇقامنىڭ ئۇدارىغا قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. داپ توققۇز چېكىت ئۇدارى بويىچە چېلىنىپ، سەنەمنى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرىدۇ. مۇزىكىنىڭ رىتىمىمۇ ئاستا-ئاستا تېزلىشىدۇ. بۇ چاغدا ئۇسسۇلچى خۇددى قۇيۇندەك پىرقىرايدۇ، ئۇنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدە

3. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە نام ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىيەسى، تارىخى، پەزىلىتى، گۈزەللىك قارىشى، مەدەنىيىتى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىق ئىدىئولوگىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قومۇل مۇقاملىرى تارىخ ئەنئەنە تەربىيەسىدىكى مۇھىم ۋاسىتە. قومۇل مۇقاملىرى بىر خىل ئاساسلىق كۆڭۈل ئېچىش تىپىدىكى پائالىيەت شەكلى، قومۇل مۇقاملىرى كۆپ خىل ئىلىم تەتقىق قىلىنىدىغان ماتېرىيال

1) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى
قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى - بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولغان قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت سىستېمىسى ۋە ئەمەلىي تۇرمۇش جەريانىدا ئوينىغان رولىنى كۆرسىتىدۇ.
قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى قومۇل

(3) يالغۇز تۇيۇن مۇقامى. «يالغۇز تۇيۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ يەر نامىدىن كەلگەن بولۇپ، قومۇل شەھىرىنىڭ شۈبىتە يېزىسىدا «يالغۇز تۇيۇن» دېگەن بىر جاي (مەنىسى يالغۇز ئىبادەتخانا) بار، بۇرۇن بۇ يەردە بىر تۇيۇن دىنى ئىبادەتخانا خارابىسى بار ئىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىسلام دىنى تارقاتقۇچى ئابدۇللا خەيرۇللا ئەكبەر (نۇر ئاخۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىشى ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ يالغۇز تۇيۇن ئەتراپىغا كەلگەندە، شۇ يەرلىك بۇددا دىنى مۇخلىسلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان، ئابدۇللا بۇ توقۇنۇشتا ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنى يالغۇز تۇيۇن ئەتراپىدىكى بىر تاغقا دەپنە قىلغان. 17-ئەسىردە قومۇل بېگى مۇھەممەت جۇڭغارلارنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆمەر باتۇر باشچىلىقىدىكى 66 ئاتلىق لەشكەرنى يالغۇز تۇيۇندا جۇڭغارلارنى توسۇپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتىدۇ، ئۇلار بۇ يەردە بىر مەيدان قانلىق كۈرەش قىلىدۇ. ئۆمەر باتۇرنىڭ قوشۇنىدىكىلەر ئۇرۇشتا قازا قىلىدۇ. ئۆمەر باتۇر ئۆزى يالغۇز جۇڭغار لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە غەيرىتى بىلەن ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاخىرى جۇڭغار لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى كۆنچەكنى ئۆلتۈرىدۇ. كىشىلەر ئۆمەر باتۇرنىڭ ئىش-ئىزلىرىنى ئەسلىش ئۈچۈن شۇ ئەتراپتىكى تاغنى «ئۆمەر باتۇر تېغى» دەپ ئاتىغان، ئۇنىڭغا ئاتاپ «ئۆمەر باتۇر» دېگەن داستاننى توقۇغان. ھازىر ئېيتىلىۋاتقان يالغۇز تۇيۇن مۇقامى «ئۆمەر باتۇر» داستانىنىڭ داۋامىدۇر.

(4) ھەزرەت مۇقامى. ھەزرەت «ئالىيلىرى، جانابلىرى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ مۇقام قومۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلارغا مەدھىيە ئوقۇش ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان.

(5) خۇپتى مۇقامى. «خۇپتى» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «سەزمەك، ھېس قىلماق» دېگەن مەنىدە. خېلى كۆپ مۇقامچىلار بۇ مۇقامنى خەلپەتنىڭ پەندى-نەسەپتى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان دەپ قارايدۇ.

(6) جانىكام مۇقامى. «جانىكام» ئەسلىدە «جانىكام» بولۇپ، مەنىسى «جاننىڭ ئىگىسى ئاللا» دېگەن مەنىدە.

مەنبەسى. قومۇل مۇقاملىرى سەنئەتنىڭ، ھېسسىياتىنىڭ، قەدىر-قىممەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ مەنبەسى بولۇپلا قالماي، بەلكى تارىخنىڭ، جەمئىيەتنىڭ، مىللەتنىڭ ۋە ئەنئەنەتنىڭ مەنبەسى، ئۇ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستىدە 69 كىشى ئىسمى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ بەزىلىرى قەھرىمانلارنىڭ ئىسمى، بەزىلىرى مەشھۇر زاتلارنىڭ ئىسمى، بەزىلىرى ئەمەل ناملىرى ئىكەن؛ ئۇندىن باشقا يەنە يەر-جاي نامىدىن 61، ھايات ۋە قۇش نامىدىن 60، ۋەقە ۋە تەبىئىي ھادىسە نامىدىن 67، ئۆسۈملۈك نامىدىن 79، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى نامىدىن 62، قۇرۇلۇش نامىدىن 45، كىيىم-كېچەك نامىدىن 40، ئەمەل نامىدىن 21، زىبۇ-زىننەت نامىدىن 20، غىزا نامىدىن 25، ئېتىقادقا دائىر سۆزدىن 21، ھەربىي قورال-ياراققا دائىر سۆزدىن 9 بار. مۇقام تېكىستىدە يەنە تەۋەلىكى ئېنىق بولمىغان نۇرغۇن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا قومۇل مۇقاملىرى تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ^[1].

2) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نام ئالاھىدىلىكى

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نامى ئون ئىككى مۇقامنىڭ نامى، قومۇل ئۇيغۇر شېۋىسى، قومۇلدىكى بەزى يەر ناملىرى، قومۇل ئۇيغۇر فولكلورىدىكى قىسمەن ناملار ۋە كۆي ناملىرى بىلەن ئاتالغان، بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئىچىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) چوڭدۇر مۇقامى. چوڭدۇر مۇقامنىڭ يەنە بىر نامى «يۈردۈم ئالەمنى مۇقامى» بولۇپ، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بىرىنچى مۇقامى، «چوڭ مۇقام»، «باش مۇقام» دېگەن مەنىدە.

(2) ئۇلۇغدۇر مۇقامى. ئۇلۇغدۇر مۇقامى «مۇقەددەس مۇقام» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «ھاي-ھاي ئۆلەن مۇقامى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىز-يىگىت تويىدا، قىز كۆچۈرگەندە ۋە يۈز ئاچقۇ قىلغاندا قىز-ئوغۇل تەرەپ قىز-يىگىتنى ماختاپ ئۆزئارا بېيىت ئېيتىشىدۇ ھەم مۇشۇ مۇقامنى ئېيتىدۇ.

زامانىدىكى جاپالىق تۇرمۇش - كەچمىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، «سەن مېنى بەك ئازابلىدىڭ» دېگەن مەنىدە.

(12) سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامى. سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامىنىڭ مۇزىكىسى خۇددى بۇلبۇل سايرىغاندەك كىشىنى ھاياجانغا سالدى، قەدىمكى نامى «سايراڭ بۇلبۇل»، «سايرا، مېنىڭ بۇلبۇلۇم» دېگەن مەنىدە.

بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز قومۇل مۇقاملىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامغا تېخىمۇ يېقىنلىشىش ئۈچۈن قومۇل مۇقاملىرىنىڭ يەرلىك ناملىرىدىن ۋاز كېچىپ، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ يەرلىك ناملىرىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتى، مېنىڭچە مۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، قومۇل مۇقاملىرى دولان مۇقاملىرىغا ئوخشاش يەرلىك مۇقام بولغاچقا، ئۇنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ نامايان قىلىش ئۈچۈن ئۇنى يەرلىك ئەسلىي نامى بىلەن ئاتىغىنىمىز تۈزۈك.

(7) دەردىڭگە داگا (داۋا) مۇقامى. «دەردىڭگە داگا» دېگەن سۆز «كۆڭۈل ئازابىنى يەڭگىلەشتۈش، تۈگىتىش» دېگەن مەنىدە.

(8) دەردىلىۋا مۇقامى. «دەردىلىۋا مۇقامى» ئىككى يېرىم باغ مۇقامى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «دەردىلىۋا» دېگەن سۆز، «كۆڭۈل ئازابى بار» دېگەن مەنىدە.

(9) كىچىك دەردى يامان مۇقامى. «كىچىك دەردى يامان مۇقامى»، «خەلق قەھرىمانى ئىسلام بېگىمنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى ئەسلەش ئۈچۈن ئىجاد قىلىنغان مۇقام»، «سەن مېنى تولمۇ ئازابلىدىڭ» دېگەن مەنىدە.

(10) سەھەرلىك مۇقامى. سەھەرلىك مۇقامى، ئادەتتە مۇقام كەچتە ئېيتىلىشقا باشلىغان بولسا، كېچىچە ئېيتىلىپ ئەتىسى سەھەردە ۋاقتىدا 10 - مۇقامغا نۆۋەت كېلىدۇ، بۇ مۇقام سەھەر ۋاقتىدا ئېيتىلغاچقا، «سەھەرلىك مۇقام» دەپ نام قويۇلغان، «سەھەر ناخشىسى» دېگەن مەنىدە.

(11) چوڭ دەردى يامان مۇقامى. چوڭ دەردى يامان مۇقامىنىڭ مەزمۇنى قومۇل خەلقىنىڭ قەدىمكى

4. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستى

تەرقىيات جەريانىدا تېكىستلەر ئالماشتۇرۇلغان، تولۇقلانغان، قىسقارغان، ئۇنتۇلغان، ئۆزىگە خاس تارىخىي قاتلام ھاسىل قىلغان.

قومۇل مۇقاملىرى تېكىست جەھەتتە تارىخنىڭ تاللىشى ۋە شاللىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا يورۇقلۇقنى، چىنلىقنى، گۈزۈللىكنى، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى كۈيلەيدىغان قوشاقلار بىلەن ئۆزىنى بېزىگەن.

قومۇل مۇقاملىرى قەدىمكى ئىشغول نەغمىسى ئاساسىدا، بىخ سۈرۈپ، يىلتىز تارتىپ ھەم باشقا مىللەت مۇزىكىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تېخىمۇ بېيىغان ۋە مۇكەممەللەشكەن. قومۇل مۇقاملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا مۇقاملىرى بىلەن مەيلى مۇزىكا قۇرۇلمىسى، مەيلى ئورۇنلىنىشى، مەيلى مۇقام تېكىستى قاتارلىق جەھەتلەردە بولسۇن خېلى زور پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ھازىر ساقلىنىۋاتقان قومۇل مۇقاملىرى 12 مۇقام،

ناخشا. ئۇسسۇلنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۈپ ئەنئەنىۋى فولكلور ئالاھىدىلىكى بولۇپ، مۇزىكا - ناخشا، نەزم (شېئىر) نىڭ بىر پۈتۈنلۈكى مۇشۇ ئەنئەنىۋى فولكلور ئالاھىدىلىكىدىن كېلىپ چىققان. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ مۇقام، چۈشۈرگىلىرى ناخشا - مۇزىكا بىلەن ياكى ناخشا - مۇزىكا - ئۇسسۇل بىلەن داۋاملىشىدۇ. دېمەك، قومۇل مۇقاملىرى شېئىرىي تېكىستلىك، چوڭ ھەجىمدىكى مۇزىكىلىق مۇجەسسەم، تېكىستلىك خۇسۇسىيەت قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بىر ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى.

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلەشكەن، ناخشىلىق مۇزىكا مۇجەسسەمى بولۇشى ئۇنىڭ غايەت زور ئەۋزەللىكى بولۇپ، ئۇ مۇقامنىڭ خەلق بىلەن بىللە ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. مۇقام تېكىستلىرى ئۆزگىرىشچان تارىخنىڭ تاللاش تەسىرىگە، مۇھىتنىڭ تەقەززاسىغا، خەلقنىڭ قوبۇل قىلىش ئېھتىياجىغا قاراپ راۋاجلانغان. تارىخىي

ئۈچىنچى يالغۇز تۇيۇن مۇقامى. يالغۇز تۇيۇن مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشا، ئۇنىڭ بەشى تارىخىي ناخشا، بەشى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى داستان، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 18 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، ئون ئۈچى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى.

تۆتىنچى ھەزرەت مۇقامى. ھەزرەت مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 12 ناخشا، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، يەتتىسى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، سەككىزى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى تۇرمۇش ناخشىسى.

بەشىنچى خۇپتى مۇقامى. خۇپتى مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 22 ناخشا، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، 11 مۇھەببەت ناخشىسى، تۆتى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، ئۈچى تۇرمۇش ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا. بىرى سودىغا دائىر ناخشا. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 15 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، 9 مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى.

ئالتىنچى جانىكەم مۇقامى. جانىكەم مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 11 ناخشا، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، 4 مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى ئارزۇ-ئىستەك ناخشىسى. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 15 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، 5 مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى لاپ ئۇرۇش ناخشىسى، بەشى ئەمگەك ناخشىسى. يەتتىنچى دەردىگە داگا مۇقامى. دەردىگە داگا مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشا، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي داستان، ئالتىسى

19 تارماق، 271 ناخشىلىق مۇزىكا. ھەر بىر مۇقام تارماق ۋە ناخشىلىق مۇزىكىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. مۇقام خېلى ئۇزۇن مۇقەددىمىدىن باشلىنىپ، قومۇل غېجىكى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، مۇقەددىمىنى بىرلا مۇقامچى ئېيتىدۇ، ئۇنىڭ داۋامى نۇرغۇن ناخشىلىق مۇزىكىلاردىن تەركىب تاپىدۇ، چۈشۈرگە بىلەن ناخشىلىق مۇزىكىلارنىڭ مەرغۇلى ۋە مەخسۇس مۇزىكا بىلەن ئورۇنلىنىدىغان قىسمى بولمايدۇ. بۇ بىر يۈرۈشلەشكەن خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ باشتا ئېيتىلىدىغان بىر مۇقەددىمىسى بار بولۇپ، ئادەتتىكى ئۇلاپ ئېيتىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئورۇنلىنىشى ئەركىن بولىدۇ، ئورۇنلىغۇچىلارنىڭ سانى مۇقىم بولمايدۇ، ئورۇنلىغۇچى شارائىتقا قاراپ بېيىت ۋە قوشاقلارنى قوشۇپ ئېيتىشىمۇ بولىدۇ.

ھازىر قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ناخشا تېكىستى 1994-يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى — قومۇل مۇقاملىرى» دىكى 12 مۇقام 19 تارماق، 258 ناخشىلىق مۇزىكا ئاساس قىلىنىۋاتىدۇ. مۇشۇ ئاساستا قومۇل مۇقاملىرىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك مۇقام ۋارىسى ئەسەت مۇختار ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان 13 ناخشىمۇ مۇقام تېكىستىگە كىرگۈزۈلدى^[12]. تۆۋەندە ھەر بىر مۇقام ئۆز ئىچىگە ئالغان چۈشۈرگە ۋە ناخشىلارنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى چوڭدۇر مۇقامى. چوڭدۇر مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 18 ناخشىلىق مۇزىكىدىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، 12 مۇھەببەت ناخشىسى، ئۈچى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، توققۇزى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى ئەمگەك ناخشىسى.

ئىككىنچى ئۇلۇغدۇر مۇقامى (ھاي-ھاي ئۆلەن مۇقامى). ئۇلۇغدۇر مۇقامى 12 ناخشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئىككىسى تارىخىي ناخشا، تۆتى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى توي ناخشىسى، ئىككىسى قاينغۇ-ھەسرەت ناخشىسى.

تۇرمۇش ناخشىسى، ئىككىسى قاينۇ-ھەسرەت ناخشىسى، ئىككىسى تارىخىي داستان، بىرى تىجارەتكە دائىر ناخشا^[13].

دېمەك، قومۇل مۇقاملىرى^[14] ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە بېيىت-قوشاقلرى، كۈيلىرى، كىلاسسىك شەكىللىرى، ئالاھىدىلىكلىرى، بەدىئىي قۇرۇلمىسى، تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى جەھەتتە ئاجايىپ قىممەتلىك بايلىق. قومۇل مۇقاملىرى ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ئىۋرغول نەغمىلىرى ئاساسىدا راۋاجلانغان، يۈرۈشلەشكەن مىللىي مۇزىكا. ئۇ ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل بىر گەۋدە قىلىنغان ئاغزاكى ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق يۈرۈشلەشكەن. ئۇنىڭغا قومۇل خەلقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، ئەنئەنىسى، پىسخىكىسى، خۇشاللىقى، قاينۇسى، مۇھەببىتى، نەپرىتى يۇغۇرۇلغان شۇڭا، قومۇل مۇقاملىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتىنى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى تەشۋىق قىلىش، ئۇنىڭدىكى دۇردانىلەرنى قېزىپ چىقىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىشنى كېڭەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم.

يۇقىرىدا قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىياتى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ھەر قايسى يۈرۈشلىرى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى، نام جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە مۇقام تېكىستى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنى قومۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇماتقا ئىگە قىلىدىم دەپ قارايمەن، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى، ئېستېتىك قىممىتى، مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكى، مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق مەزمۇنلاردا داۋاملىق ئىزدىنىپ ئوقۇرمەنلەرنى قومۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا مەلۇماتلارغا تەپسىلىي خەۋەردار قىلىش تېخىمۇ مۇھىم دەپ قارايمەن.

مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى ئەمگەك ناخشىسى، ئىككىسى قاينۇ-ھەسرەت ناخشىسى، ئۈچى مەدەنىيە ناخشىسى. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 13 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۈچى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى قاينۇ-ھەسرەت ناخشىسى، سەككىزى ئەمگەك ناخشىسى.

سەككىزىنچى دەردىلىۋا مۇقامى. دەردىلىۋا مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشا، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، تۆتى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى تۇرمۇش ناخشىسى، تۆتى قاينۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى تارىخىي داستان. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 16 ناخشا، ئۇنىڭ تۆتى تارىخىي ناخشا، يەتتىسى مۇھەببەت ناخشىسى، تۆتى قاينۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى ئەمگەك ناخشىسى.

توققۇزىنچى كىچىك دەردى يامان مۇقامى. كىچىك دەردى يامان مۇقامى 11 ناخشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، ئىككىسى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى تۇرمۇش ناخشىسى، بىرى قاينۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى تارىخىي داستان، بىرى زارلىنىش ناخشىسى

ئونىنچى سەھەرلىك مۇقامى. سەھەرلىك مۇقامى 11 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، ئۈچى مۇھەببەت ناخشىسى، ئۈچى تۇرمۇش ناخشىسى، ئىككىسى مەدەنىيە ناخشىسى.

ئون بىرىنچى چوڭ دەردى يامان مۇقامى. چوڭ دەردى يامان مۇقامى 16 ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، ئالتىسى مۇھەببەت ناخشىسى، ئۈچى تۇرمۇش ناخشىسى، ئىككىسى ئازاب-ئوقۇبەت ناخشىسى، ئىككىسى داستان، بىرى تىجارەتكە دائىر ناخشا.

ئون ئىككىنچى سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامى. سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامى 12 ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، ئىككىسى مۇھەببەت ناخشىسى، ئۈچى

ئىزاھلار

[1] قومۇل مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش مەركىزى «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 155 - بەت.

[2] بەگمەت يۈسۈپ: «قومۇل مۇقاملىرى ھەققىدە»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 39 - بەت.

- [3] [4] [5] قومۇل مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش مەركىزى «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009-يىلى 9-ئاي نەشرى، 11-بەت.
- [6] [7] [8] يۇقىرىقى ئەسەر 12-13-بەتلەر.
- [9] بەش شەھەر-سۇمغاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە، 12-تاغ - تال تېغى، باغداش، خوتۇنتام، تۆمۈرتى، ئېدىر، قوراي، ئاراتۇرك، باي، نوم، ئاداق، تۈركۆل، نېرىنكىر.
- [10] [11] [12] [13] «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009-يىلى 9-ئاي نەشرى، 22، 23، 34، 41، 42، 50-بەتلەر.
- [14] شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قومۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى - قومۇل مۇقاملىرى»، بېيجىڭ: خەلق مۇزىكا نەشرىياتى، 1994-يىلى نەشرى، مۇقام تېكىستى قىسمى.

پايدىلانمىلار

1. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981-يىلى 1-ئاي نەشرى.
2. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قومۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى - قومۇل مۇقاملىرى»، بېيجىڭ، خەلق مۇزىكا نەشرىياتى، 1994-يىلى نەشرى.
3. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەدەنىيەت نازارىتى، «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى»، ئۈرۈمچى؛ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىلى نەشرى.
4. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996-يىلى نەشرى.
5. جۇ جى «مۇقام»، خاڭجۇ، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىلى نەشرى.
6. جۇ جى «ئۇيغۇر مۇقاملىرى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى.
7. قومۇل شەرقىي تەڭرىتاغ قەدىمكى ئىشغول مەدەنىيەت تەتقىقات ئورنى، «شەرقىي تەڭرىتاغ مەدەنىيەت تەتقىقاتى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى.
8. ئېلى ئىسمايىل «قومۇل نەزمىلىرى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىلى نەشرى.
9. بەگمەت يۈسۈپ «قومۇل مۇقاملىرى ھەققىدە»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىلى نەشرى.
10. «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009-يىلى 9-ئاي نەشرى.
11. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997-يىلى 4-ئاي نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرى توغرىسىدا*

زۇمرەت غايپار

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقى، تارىخىي مەنبەلەردىكى ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىرى ھەققىدىكى بايانلار، ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى، ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى، خەلقنىڭ ئەلنەغمىچىلەرگە قوبۇلدىغان تەلپى قاتارلىق مەسىلىلەر نۇقتىلىق تەھلىل قىلىندۇ.

摘要: 本文着重论述维吾尔族民间艺人在维吾尔族民间文化中所处的重要地位，阐述与分析历史上维吾尔族民间艺人的演变形式，民间艺人的性格特点，民间艺人的创造特点以及广大维吾尔族人们对民间艺人的要求等内容。

Abstract: This thesis mainly introduces the important role of Uyghur folk artists in Uyghur folk culture. In the meantime, analyzes the variation pattern of Uyghur folk artists in history, analyzes their characters, features of their artistic creation and requirements for them from Uyghur society.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: J03

ئۆزى تۇرۇۋاتقان يۇرتنىڭ سەنئىتىنى ئورۇندىدىغان ۋە تارقىتىدىغان سەنئەتكار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ يۇرتنىڭ ئەشۇ خىل ئالاھىدە ئۆرپ-ئادىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبيېكت ھېسابلىنىدۇ.

تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردىن خەلق ئارىسىدىكى ئەلنەغمىچىلەرنىڭ نامىنىڭ ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئاتالمىسىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقىدۇ. خەلق ئارىسىدىكى يەرلىك مۇقام يەنى دولان، قومۇل، تۇرپان، توقسۇن، خوتەن مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەلق قوشاقلىرىنى تېكىست قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، خەلق بۇنى ئۆزىنىڭ يەرلىك ئادىتى بويىچە «ئۆلەڭ ئېيتىش»، «مەشرەپ ئويناش»، «ناخشا ئېيتىش»، «بىرەر پەدە ئېيتىش»، «نەغمە قىلىش»، «غەزەل ئېيتىش»، «غەزەل توۋلاش»، «بېيىت ئېيتىش» دەپ ئاتىسا، ئورۇنلىغۇچىلارنى «بېيىتچى»، «غەزەلچى»، «مۇقامچى»، «ھېپىز»، «ھاپىز»، «قوشاقچى»، «ئېيتقاق»، «سازمەندە»، «نەغمىچى» قاتارلىق سۆزلەر ئارقىلىق

خەلق سەنئەتكارلىرى مەلۇم يۇرتتا ئۆزىگە خاس تۇرمۇشقا ئىگە بولۇپ، شۇ يۇرتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى، بولۇپمۇ سەنئىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، شۇ يۇرتنىڭ ھەرقانداق سەنئەت سورۇنلىرىدىن ئورۇن ئالغان، ئۆزىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىكى بىلەن شۇ يۇرت كىشىلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپقا ئېرىشكەن كىشىلەر دۇر. خەلق سەنئەتكارلىرى ئۆزلىرى ياشىغان يۇرت سەنئىتىنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇچىسى ۋە ئورۇنلىغۇچىسى بولۇپ، ئۇلار مەلۇم سەنئەت شەكلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا بۇخىل ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزى ۋارىسلىق قىلغان سەنئەت شەكلىنى تارقىتىپلا قالماستىن، بەلكى شۇ جاينىڭ ئۆرپ-ئادەت شەكلىنى تونۇشتۇرىدىغان، ئۆز يۇرتىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىدۇ^[1].

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 12-ئاينىڭ 8-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

本论文是国家教育部人文社会科学研究规划基金项目《维吾尔族民间说唱艺人调查研究》(项目批准号: 10YJA751117) 阶段性成果。

作者: 祖木拉提·哈帕尔(1972--), 女, 西北民族大学民族学与社会学学院 2012 级博士生, 新疆师范大学历史与民族学学院副教授。

ئىپادىلىگەن.

يەنە «ھېپىز» (ھاپىز) لاردىن باشقا «بېيتىچى» دېگەن ناممۇ بار بولۇپ (بۈكشىلەر ئەر ياكى ئايال بولسىمۇ بولىدۇ) «ھېپىز» (ھاپىز) لار قوشاقلارنى، بېيتلارنى ئاھاڭسىز ھالدا مەرىكىلەردە يادقا ئوقۇپ بېرىلەيدىغان ياكى شۇ سورۇننىڭ كەيپىياتىغا ئاساسەن قوشاق توقىيالايدىغان ھازىر جاۋاب كىشىلەردۇر. قومۇلدا ئايال بېيتىچىلارنىڭ سانى كۆپرەك بولۇپ، بۇنداق بولۇشنى شۇجاينىڭ يەرلىك توي-نۆكۈن، ئۆرپ-ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە دولانلىقلاردا «غەزەلچى»، «قوشاقچى»، «سازەندە»، «نەغمىچى»، «غەزەل ئېيتىش»، «غەزەل توۋلاش» دېگەن سۆزلەر كۆپ كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ قوشاقلار خەلقنىڭ يەرلىك مۇقاملىرىغا تېكىست بولغانلىقى سەۋەبلىك ياشانغانلار تاكى ھازىرغىچە «باياۋان توۋلاش»، ئورۇنلىغۇچىلارنى «باياۋانچىلار» دەپ ئاتايدىغان كەلمەكتە [2].

1. تارىخىي مەنبەلەردىكى ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىرى ھەققىدىكى بايانلار

ناخشا پىرى پرچەنگى ھەققىدىكى ئەپسانە ئۇچرايدۇ. «قەدىمكى زاماندا بىر ناخشىچىلارنىڭ پىرى بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ ئىسمى پرچەنگى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى ئىنسانىيەتكە ناخشا ئېيتىپ، ساز چېلىپ، نەغمە قىلىپ بېرىشكە ئاتىغانىكەن. پرچەنگى ئۆز ناخشىسى ئارقىلىق ئادەملەرنى ئىنتايىن خۇشال قىلغانلىقى ئۈچۈن، خۇدا ئۇنىڭغا چەكسىز ئۆمۈر بەخش ئېيتتۇ. بىر كۈنى پرچەنگى قەبرىستانلىقتا ئولتۇرسا، نەدىندۇر داد-پەرياد ئاڭلىنىپتۇ، بىر ھازا دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ، بۇ گۆردىكى ئۆلۈكلەرنىڭ ئازاب پەرىشتىلىرىنىڭ دەھشەتلىك قىيىناشلىرىغا چىدىيالماي چىقارغان داد-پەرياد ساداسى ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ يېتىپتۇ. ئۆلۈكلەرنىڭ بۇ خىلدىكى نالە - پەريادلىرى پرچەنگىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىپتۇ، بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇ ئاستا-ئاستا ناخشا ئېيتىشقا باشلاپتۇ، ناخشا بىلەن تەڭ داد-پەريادلار بىردىنبىلا جىمىپ قاپتۇ، چۈنكى ئازاب پەرىشتىلىرى ناخشا ئېيتقان يەردە تۇرالمايدىكەن. شۇڭا، ئۇلار پرچەنگىنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلىغان ھامان بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. گۆردىكى ئۆلۈكلەر پەرىشتىلەرنىڭ

قومۇلنىڭ باغداش، قالغايىتى، ئاقتاش قاتارلىق تاغلىق يېزىلىرىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش جەريانىدا، خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ «ئۆلەڭ ئېيتىش»، «بېيت ئېيتىش»، «ناخشا ئېيتىش»، «نەغمە قىلىش»، «بېيتىچى»، «ھېپىز» (ھاپىز)، «ئېيتقاق» سۆزلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. بىز «ھېپىز» (ھاپىز) دىن قوشاق ئېيتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگىنىمىزدە، بىر ئىككى كۈپلىت قوشاق ئېيتىپلا «يەنىلا نەغمە قىلايلى، ئۆلەڭ ئېيتساق ئېسىمىزگە كېلىدۇ» دېيىشىپ، سازلىرىنى چېلىشىپ، شۇ ئېيتقانچە نەچچە سائەتلەپ، ھەتتا تاڭ ئاتقۇزۇۋەتكەن ۋاقىتلارمۇ بولدى. بىز بۇنىڭدىن «ھېپىز» (ھاپىز) لارنىڭ مەخسۇس خەلق ئاھاڭلىرىنى ئېيتىدىغان، قوشاقلارنى توقۇيدىغان ھەم ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا يەتكۈزىدىغان كىشىلەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپتۇ. قومۇلدا

ئەلنەغمىچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئېيتقان ناخشا-قوشاقلرى توغرىسىدا «دوۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بىرقانچە سۆز ئۇچرايدۇ: يراغۇ yiragu چالغۇچى، سازەندە، ناخشىچى [3]، يىر yir ئىر - جىر، ناخشا كۈي [4]، يىر yir ئىر - جىر، ناخشا، كۈي. ال يىر يىرلادى، ئۇ ئىر ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى. بۇسۆز كۆپۈنچە ناخشىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ [5]، كۈك kug كۈي ئاھاڭ، ار كۈكلەندى، er kuglendi ئادەم كۈيلىدى يەنى ناخشا ئېيتتى [6]، ككلادى kugledi كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى. ار ككلادى ئادەم كۈيلىدى يەنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ناخشا ئېيتتى [7]. يۇقىرىقى سۆزلەردىن بىز «يىر» نىڭ ناخشا، كۈي نىڭ ئاھاڭ ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا بۇ يىرلارنىڭ يەنىلا قوشاق ئىكەنلىكىنى، مەخسۇس يىر ئېيتىدىغان «يىراغۇ» يەنى ناخشىچىلارنىڭ قوشاقلارنى خىلمۇ خىل ئاھاڭلارغا سېلىپ ئېيتىدىغانلىقىنى ھەمدە قەدىمكى ۋاقىتلاردا ئەلنەغمىچىلەرنىڭ خەلق ئىچىدە تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكىنى ۋە مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5-6-ئەسىرلەردە يارىتىلغان

ئەھۋالىغا ئاساسەن «سەنئەت دىنىدىن كېلىپ چىققان» دېگەن قاراشنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ئىپتىدائىي دىنىي ئىتىقاد ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ تۇپرىقى» دەپ شەرھلىگەن^[9]. شۇ سەۋەبتىن، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى بىلەن شامانلار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئەڭ دەسلەپكى خەلق ئەلنەغمىچىلىرى شامان خەلق ئاغزاكى قەھرىمانلىق ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كەلتۈرگۈچىسى، ئۇلار شۇ قەبىلىنىڭ شەجەرىسىنى، رىۋايەتلىرىنى ۋە ئالەم قاراشلىرىنى تولۇق بىلگۈچىدۇر. بۇ ئەلنەغمىچىلەر ئىلاھ ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ يەتكۈزگەن ئەمەلىيەتنى ناخشا قىلىپ ئېيتىدۇ^[10]. ئۇلارنىڭ سۆز بايلىقى ناھايىتى مول، بولۇپمۇ تىپىكلىككە ئىگە ئوخشىتىش ۋە سىمۋوللارنى قوللىنالايدۇ. ئەلنەغمىچىلەر مەيلى ئېپوس ئېيتسۇن ۋە ياكى شامان قەسىدىلىرىنى ئېيتسۇن ئوخشاشلا ئىلاھنىڭ ئۇلارغا بەرگەن ئىلھامى بىلەن قىزغىن كەيپىياتتا ئۇسسۇل، ناخشالىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەلنەغمىچىلەر كۆپىنچە ئەھۋاللاردا شامان ھېسابلىنىدۇ^[11].

تۈركىي خەلقلىرىدىمۇ شامانلىق، پېرىخونلۇق پائالىيىتى خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇ توغرىلىق 11-ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «قام» Kam سۆزىنى «كاھىن» شامان دەپ ئىزاھلايدۇ^[12]. شاماننىڭ شىمالىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا «پېرىخون، باخشى، سېھرىگەر» مەنىسىنى بېرىدىغان شامان ئاتالغۇسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ دەسلەپ ئۇرال، ئالتاي خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغانلىقى مەلۇم. «شامان سۆزى مانجۇ تونگۇس تىلى بولۇپ بەزى ئالىملار سانسىكرىت تىلى دەپ قارايدۇ. قەدىمكى تۈرك تىلى مەنبەلىرىدە ئومۇميۈزلۈك «قام» (گام) دەپ ئاتالغان^[13]. مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا پېرىخونلار «قام» ياكى «كاھىن» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن «قام» سۆزىنىڭ مۇسۇلمان تۈركلەر ئارىسىدا بارا-بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىدىشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسرىدىمۇ قاملارنى تېۋىپلار بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويغان، شۇنداقلا قاملارنىڭ ئىنسانلار ئۈچۈن

ئازابىدىن قۇتۇلۇپ يەر تېگىدىن ئۇنىڭغا بارىكاللا ئېيتىپتۇ ھەمدە پىرچەنگىنىڭ ناخشىسىدىن روھىي ئوزۇق ئېلىپ راھەتلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، پىرچەنگى شاگىرتلىرىنى تىرىك ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە قالدۇرۇپ ئۆزى قەبرىستانمۇ قەبرىستان ئارىلاپ يۈرۈپ ئۆلگەن ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىش بىلەن مەشغۇل بولتۇ. شۇنداق قىلىپ پىرچەنگى لوتماندىنمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپتۇ (تېۋىپلارنىڭ پىرى لوتمان ھېكمى مەڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەن دېگەن رىۋايەت بار). لېكىن ئۆلگەنلەرنى ئازابلانغان بىلەن كۆڭلى ئۆسدىغان ئازاپ پەرىشتىلىرى ئۆزلىرىنى بۇ كەسپتىن مەھرۇم قىلغان پىرچەنگىگە ئۆچلۈك قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن خۇداغا «ئەي خۇدا پىرچەنگىنىڭ جېنىنى ئالمىساڭ بىز سېنىڭ دەرگاھىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ئىبلەسلار قوشۇمىگە قوشۇلۇپ كېتىمىز» دەپ شىكايەت قىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن خۇدا پىرچەنگىنىڭ جېنىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولتۇ^[8].

بۇ ئەپسانىدە تەسۋىرلەنگەن ناخشا پىرى پىرچەنگى ھاياتىنى ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقىغا ئاتىغان ئەپسانىۋى قەھرىمان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا ئەلنەغمىچىلەرنىڭ تۇتقان ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە قەدىمىيلىكىنى كۆرسۈتۈپ بېرىدىغان جانلىق پاكىت بولۇپ، ئۇ ئەڭ دەسلەپكى ئەلنەغمىچى بولۇشى مۇمكىن.

تەتقىقاتلاردىن مەلۇمكى، خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ مەنبەسىنى ئىپتىدائىي ئىتىقاد ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت ساھەسىدىن ئىزدەش، بولۇپمۇ ئەلنەغمىچىلەرنى ئەڭ دەسلەپكى پېرىخونلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلىنغان.

قەدىمكى مەنبەلەردە شامانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى، نەزىر-چىراغ ئۇيۇشتۇرۇپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئىلاھلار ۋە روھلارنى خۇشال قىلىپ، داۋالاش مەقسىتىگە يەتكەنلىكى بايان قىلىنغان. يېقىنقى يىللار مابەينىدە بەزى تەتقىقاتچىلار دۆلىتىمىزدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىي

ۋۇ ئىلاھ ئىرادىسىنى ئىنسانلارغا يەتكۈزۈش، ئالاقە ئورنىتىش ۋە زېمىننى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ ئۇ ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناپ ئىلاھنى خۇشال قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ»^[16] دەپ خاتىرىلەنگەن.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردىن شامانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى، نەزىر-چىراغ ئۇيۇشتۇرۇپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئىلاھلار ۋە روھلارنى خۇشال قىلىپ، داۋالاش مەقسىتىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئىپتىدائىي دىن ئىپتىدائىي سەنئەتنى ئىدىيە روھ بىلەن ھەمدە مەدەنىيەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۆلىما پېرىخوننى يەنى خەلق ناخشىچىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەربىيەلىگەن. بۇ پېرىخونلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر دىنىي داھى ھەمدە قەبىلە باشلىقى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىر تەرەپتىن، ناخشا-ئۇسسۇلغا ماھىر تالانتلىق قوشاقچى ۋە ئەلنەغمىچى بولۇپ، ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ يۇقىرى سەۋىيەلىك زىيالىسى، مەنىۋى مەدەنىيەت تۈۋرۈكى، مائارىپ، ئىلىم-پەن ۋە تېبابەتنى باشقۇرغۇچى بولۇپ، بەزىلىرى پېرى ئويناپ كېسەل داۋالىسا يەنە بەزىلىرى جىنلار بىلەن ئېلىشىپ كىشىلەرگە ئەمىنلىك ئېلىپ كەلگەن.

ئەينى دەۋردە كىشىلەر ئىلاھ بىلەن پېرىخوننىڭ يېقىنلىقىغا ئىشەنگەن. ئىنسان بىلەن ئىلاھ ئوتتۇرىسىدا ۋاسىتىچىلىق قىلىدىغان پېرىخوننىڭ ئالاھىدە ھوقۇقىغا ۋە ئۇنىڭ رولى ئارقىلىق ئىلاھنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. قەبىلە ۋە توپ ئىچىدە ھەرقانداق ئىش مەيلى چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن پالچىلىق، مۇنەججىملىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان. بۇنداق ئىشلاردا پېرىخوندىن مەسلىھەت ئېلىنغان، پېرىخونلار ئىلاھقا ۋاكالىتەن خەلققە مەسلىھەت بەرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، پېرىخونلارنىڭ رولى بولۇپمۇ نەزىر-چىراغلاردا ئالاھىدە بولغان. نەزىر-چىراغ سورۇنى قوشاق-مۇزىكا-ئۇسسۇل بىرلەشكەن ئالاھىدە سورۇن بولغان، بۇنداق سورۇندا پېرىخون بىر تەرەپتىن نەزىر-چىراغقا رىياسەتچىلىك قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن

پايدىلىق كىشىلەر ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەسەرنىڭ 1065-بېيىتىدە، مەيلى تېۋىپ چاقىر ياكى قام كەلتۈر ئۆلۈمگە يۈزلەنگۈچىگە ھەرگىز داۋا، پايدا بەرمەيدۇ. 2002-بېيىتىدە، ئاچكۆزلۈك شۇنداق بىر كېسەللىك، ئۇنىڭغا ھېچ داۋا يوق، ئۇنى بۇدۇنيانىڭ قامانلىرىمۇ داۋالىيالايدۇ، دېيىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا «قۇت-داغۇ بىلىك» تىكى 4361-بېيىتتە، يەنە تېۋىپلاردىن كېيىن ئەپسۇنچىلار (قاملار) تۇرىدۇ، شامال دارىغان، جىن تەگكەن كېسەللەرنى ئۇلار داۋالايدۇ. 4364-بېيىتتە، تېۋىپلار ئەپسۇنچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەيدۇ، ئەپسۇنچىلارمۇ تېۋىپلاردىن يۈز ئۆرۈيدۇ. 4365-بېيىتتە، ئۇ(تېۋىپ) دەيدۇ، دورىنى يېسە كېسەل شىپا تاپىدۇ، بۇ (ئەپسۇنچى، قام) دەيدۇ، تۇمار ئاسسا جىنلار قاچىدۇ^[14] دېيىلگەن.

بۇلاردىن شۇنى خۇلاسەلەشكە بولىدۇكى، «قام» سۆزى «ھېكىم»، «ئۇستا»، «داۋالىغۇچى» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى قەدىمكى دەۋرلەردە شاماننى «قام»، «قامان» دەپ ئاتىغان. ھازىرقى ئۇيغۇرلار «پېرىخون»، «جىنكەش»، «باخشى»، «داخان» سۆزلىرى بىلەن ئاتايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە باخشى سۆزى بىزنىڭ بايانىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا سۆزلەر ئۈستىدە بايان ئېلىپ بارمايمىز.

«باخشى» سۆزى ئۇيغۇرلار رايونىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. تۈركىيە ئالىمى ئابدۇلقادىر ئىبنان قازاق تىلىدىكى «巴克舍» («باخشى») دېگەن سۆز بۇددا دىنىي ئارقىلىق سىرتتىن كىرگەن سۆز بولۇپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان موڭغۇللار «师，导师» («ئۇستاز») مەنىسىدە قوللانغان. تۈركمەنلەردە بۇ سۆز «ساز چېلىپ ناخشا ئېيتقۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «شامان» مانجۇ توڭگۇس تىلىدا «ئەسەبىلەشكەن ئۇسسۇلچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ^[15] دېگەن.

خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ توغرىلىق مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ: تارىخىي ئەسەر «国语·楚语» دە «ئەر پېرىخون (شى) دېيىلىدۇ، ئايال پېرىخون (ۋۇ، دېيىلىدۇ. 在男曰巫，在女曰巫) شى،

بارلىققا كەلدى. جەمئىيەتنى ئىلاھ باشقۇرۇدىغان جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىن ئىنسان باشقۇرۇدىغان ئىدىيە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ پېرىخونلارنىڭ ئورنى بارغانچە تۆۋەنلەشكە، خەلق ئاممىسى بەگ-پادىشاھلارنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلاشقا باشلىدى. پېرىخونلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئىلاھقا يېقىنلىق ھالىتىدىن بارغانچە خەلق بىلەن يېقىنلىشىپ، يېرىم ياكى پۈتۈنلەي خەلق ئەلنەغمىچىلىرىگە ئايلاندى. بەزىلىرى نەزىر-چىراغ رىياسەتچىسى ۋە كېسەل داۋالايدىغان پېرىخون بولدى، يەنە بەزىلىرى ھەم پېرىخون ھەم قوشاقچى بولدى.

ئەمەلىي تەكشۈرۈش داۋامىدا بىز يەكەن دىيارىدىكى بەزى ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ كۈندۈزى ئەلنەغمە سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانسا، كېچىسى پېرىخونلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېسەل داۋالايدىغانلىقىنى ھەمدە ئەلنەغمە سەنئىتى بىلەن پېرىخونلۇقنى چېپىلاشتۇرۇپ قوللانغانلىقىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۈق. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ھەرقايسى دەۋرلەردە ناھايىتى تالانتلىق ئەلنەغمىچىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزغا قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلارنىڭ ناخشا بېيىتلىرىدە ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈمىز. بەزى قوشاقچى، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ نامى قالغان بولسىمۇ نۇرغۇنلىغان خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ نامى ئۇنتۇلۇپ كەتتى. پەقەت ئۇلار ئىجاد قىلغان، خەلق تەرىپىدىن ساقلانغان خەلق سەنئىتى تاھازىرغىچە ساقلنىپ كەلدى.

2. ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى

قورسىقىدا ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان ناخشىسى، سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان سۆزلىرى بار كىشىلەردۇر.

(2) ئۇلار ئەلنەغمىچى، سەنئەتكار بولۇپلا قالماي، يەنە ئاددىي ئەمگەكچى، شۇنداقلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەكىلى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىدە خەلق ئىچىدە باشلامچىلىق رولىنى ئوينىيدۇ. بەزىدە ئۇلارنىڭ رولىنى گېزىت-ژۇرناللارمۇ ئالالمايدۇ. ئۇلار خەلق ئىچىدە ناخشا ئېيتىپ، قوشاق

ناخشا-قوشاق ۋە ئۇسسۇلغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ بۇ خىل سورۇنلارنىڭ ئىزناسىنى ھېلى ھەم كۆرگىلى بولىدۇ. «دولان ئۇسسۇلى» دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئۇ دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھېسسىياتىنى مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بىرى.

بۇ ئۇسسۇلنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مەنىۋى ئاساسى راخمان ئابدۇرېھىم ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا شاماننىزىم» ناملىق ئەسىرىدە «دولان ئۇسسۇلى» نىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرىدىكى ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ غەلبىسىنى تەبرىكلەپ ئوت ئىلاھىغا ئۆز رەھىمىتىنى، تېۋىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن پۈتۈن ئۇرۇق بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان كۆللىكتىپ ھالدىكى دىنىي پائالىيەتلەرگە باغلىنىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى، دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكەت ئوبرازىغا تايىنىپ ئۇنى «ئوۋچىلىق پائالىيىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن سەنئەت» دېگەن يەكۈننى چىقىرىشنىڭ ناھايىتى چولپا يەكۈن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن [17].

بۇ يەردە بىزمۇ بۇنىڭ يىراق ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ ئىزناسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىمىز. بەلكىم ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇرۇن دولان ئۇسسۇلىنىڭ رىياسەتچىسى ۋە ئەلنەغمىچىسى پېرىخون بولۇشى مۇمكىن.

سنىپ ۋە سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدا مۇقەررەر ئۆزگىرىشلەر

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك دېھقان بولۇپ، ئاددىي-ساددا ياشايدىغان كىشىلەر، ئۇلارنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقى كۈچلۈك، ماسلىشىشچانلىقى يۇقىرى، ئۆز مەنپەئەتىنى ئويلىمايدىغان، كۆڭلى-كۆكسى كەڭ، تۇرمۇشنىڭ قېيىنچىلىقلىرىنى ئۆزىگە يۈك قىلىۋالمايدىغان،

ۋارىسلىق قىلىپ ئېيتقان نۇرغۇن ئەسەرلەر نەچچە ئون يىلدىن بېرى قەلەمگە ئېلىنىپ تەتقىق قىلىنىۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ تەتقىق قىلىنىدۇ. ئۇلار بىزگە يەتكۈزگەن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى باشقا پەنلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشۇپ كەلمەكتە.

3. خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى

چىپىلىشىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بۇ تەرەپنى ئاجايىپ ئۈستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مىللىيلىك بىلەن ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى قان بىلەن گۆشتەك ئايرىلماس مۇناسىۋەتكە ئىگە قىلالايدۇ. مەسىلەن، يەكەندىكى ياش قوشاقچى تۇرسۇنجان قاۋۇلنىڭ شىنجاڭدىكى پۈتۈن يەر — جاي ناملىرىنى ئاتاپ توقۇغان 130 كۈپلەپتىن ئارتۇق يۇمۇرستىك تۈسكە ئىگە قوشاقلارنى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ، ئۇ قوشاقلارنى يادقا توختىماي ئېيتسا ئىككى سائەت داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، پېشقەدەم قوشاقچىلاردىن تۇردى ئىسمائىل، قەمىرىدىن كېرىم قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىي قوشاقلارنى ناھايىتى كۆپ^[18]. قوشاقلارنىڭ كۈچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجادىيەت ئۆزگىچىلىكى بۇ قوشاقلارنى ھەم قوشاقچىنى كىشىلەرگە تونۇتقان.

(3) ئازاتلىقتىن كېيىن، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدىغان يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى. ئەلنەغمىچىلەر بۇرۇنقىدەك ئورنى تۆۋەن بولۇش مۇھىتىدىن بارا-بارا قوغداش ئوبيېكتىغا ئايلىنىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداۋاتقان ھازىرقىدەك ئەۋزەل شارائىتتا، ئەلنەغمىچىلەر تېخىمۇ ئېنىۋارغا ئېرىشتى، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى قەدىرلەندى. شۇنداقلا ئۇلارغا يېڭىدىن يېڭى ئىجاد قىلىش ۋە تېخىمۇ ئېچىلىپ سايراشقا پۇرسەت يارىتىلدى. ھەر دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئورۇنلىرى تەدبىر قوللىنىپ، ئەلنەغمىچىلەرنى ۋە نۇرغۇنلىغان خەلق ئاغزاكى ئەسەرلىرىنى خىلمۇ خىل ئۇسۇللار بىلەن قۇتقۇزدى ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرت تەربىيەلىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

توقۇپ، يەتمەكچى بولغان مەقسەتكە ئەڭ بالدۇر يېتىدۇ.

(3) ئۇلار بىر تەرەپتىن، خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىدىن ئىجاد قىلىپ ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى مەدەنىيەتكە تۈرتكە بولىدۇ. ئۇلار

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئومۇملاشتۇرغاندا تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

(1) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىجادىيەت ئېلىپ بارغاندا كوللىكتىپنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن ئۆز تالانتىنى مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ.

ئەمگەكچى خەلق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق ياراتقۇچىلاردۇر، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى خەلقنىڭ پەخرى ۋە خەلقنىڭ ۋەكىلى. ئۇلار خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى تاۋلاپ ھەم پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۆز تالانتىغا مۇجەسسەملەپ، ناھايىتى ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىدۇ. كوللىكتىپ ئىجادىيەت جەريانىدا ئۇلار ھامان باشلامچىلىق رول ئوينايدۇ ھەمدە ئورتاق مەقسەت، ئورتاق ھېسسىيات، ئورتاق ئېھتىياج ئۈچۈن دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، بۇرادەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ بىر ئېغىز بۇ بىر ئېغىزدىن ئىجاد قىلىپ، ناھايىتى ياخشى ئەسەرلەرنى ئورتاق ئىجاد قىلىدۇ.

(2) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىجادىيەت ئېلىپ بارغاندا، مىللىي ئۇسلۇب بىلەن ئىجادىيەت ئۆزگىچىلىكىنى بىرگە جارى قىلدۇرىدۇ.

خەلق ئەلنەغمىچىلىرى كۈچلۈك ئەنئەنىۋى تەربىيەلىنىشكە، شۇنداقلا كۈچلۈك ئىجادىيەت ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇلار ئۇزۇن مەزگىللىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئېقىنىدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىگە ۋە مىللىي ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت ئۆزگىچىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان قوشاقلارنى ۋە ئورۇنلىغان ئويۇنلىرىدا مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئاجايىپ

مەدەنىيەتنىڭ ھەقىقىي توشۇغۇچىسى ئىكەنلىكى ھەقىقىي مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئۆزلىرى تەشكىللىنىپ، نۇرغۇن جايلاردا ئەلنەغمە كۆرەكلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۆز رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇردى ۋە خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتتى. بەزى ئەلنەغمىچىلەر يازما ئەدەبىياتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە يازما ئەدەبىياتنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى جارى قىلدۇرۇپ، يازما ئەدەبىياتنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ بىر قەدەر پىشقان مىللىيلىككە ئىگە ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىقتى، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى خەلق قوشاقچىلىرى بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ.

4. خەلقنىڭ ئەلنەغمىچىلەرگە قويدىغان تەلپى

(3) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى مول ئىجادىيەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇپ، ئورۇنداش ۋە ئەستە تۇتۇش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى، قوشاق ئېيتىپ كېلىۋېتىپ نۇرغۇن يېڭى قوشاقلارنى سورۇنغا قاراپ توقۇپلايدۇ ۋە توختىماي ئېيتىپ كىشىلەرنى ئاغزىغا قارىتىدۇ، كىشىلەرنى زېرىكتۈرمەيدۇ.

(4) كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئۇلارغا مەنىۋى زوق ئاتا قىلالايدۇ. كىشىلەرگە ئۆز قوشاقلارنى ئارقىلىق ھاياتنىڭ ھەقىقىتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خەلقىمىز ئىچىدە خەلق ئەلنەغمىچىلىرىگە قويۇلىدىغان تەلپ ناھايىتى يۇقىرى، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى بۇ تەلپلەرگە لايىقلىشىشىغا ئىرادىلىك كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىدۇ.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ناخشىچى رولىنى بولۇپمۇ مۇقام بېشى ۋە ئاساسىي ناخشىلارنى ئورۇندىغۇچى ناخشىچى - ھاپىزلارنى خەلق ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. ئەڭ ماھىرلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ ئاسان ئەمەس. ئۇلارنى خەلق ئاسرىغاندەك، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى ئاسرىشى ۋە ئۆستۈرۈشى لازىم.

ئەلىشىر نەۋائى «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە ھاپىز ۋە چالغۇچىلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «كۆڭۈل قۇۋۋەتى چالغۇچىدىن، روھ ئوزۇقى خۇش

(4) سىنىپىي جەمئىيەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك ئوخشىماسلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىككى خىل ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر ھاڭ پەيدا بولۇپ، خەلق ئارىسىدىن چىققان نەغمىچىلەرنى تۆۋەن كۆرىدىغان ئەھۋال بار ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، بۇنداق ئەھۋاللار ئاساسەن تۈگىتىلدى. كەسپىي يازغۇچى، شائىرلار يەرلىك ئەلنەغمىچىلەر ئېيتقان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىگە ھەقىقىي جان ئاتا قىلدى ۋە خەلق ئىچىدە بۈيۈك شۆھرەتلەرگە ئېرىشتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى ئىكەنلىكى، خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ مىللەتنىڭ ئەنئەنىسى ۋە

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ئەلنەغمىچىلىرىنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە ياخشى كۆرىدۇ. ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا بىز خەلقنىڭ خەلق قوشاقچىلىرىغا ۋە ئەلنەغمىچىلىرىگە ھەرقايسى جەھەتتىن ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى كۆردۈك، بۇ مەنزىلەر بىزنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. ئۇنداقتا خەلق نېمە ئۈچۈن خەلق قوشاقچىلىرى ۋە ئەلنەغمىچىلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

(1) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى دائىم خەلق بىلەن بىللە، خەلق بىلەن ھەمئەپەس ۋە تەقدىرداش. ئۇلار دائىم ناخشا ئېيتىپ، قوشاق توقۇپ، ساز چېلىپ خەلقنىڭ ئاھۇ-زارىنى قايغۇ-ئازاپ ۋە خۇشاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە خەلقنىڭ ھەقىقىي ۋەكىلى بولالايدۇ.

(2) ئۇلار شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن پىششىق تونۇش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى ساقلىغۇچى ۋە تارقاقچۇسىدۇر. كەڭ خەلق ئاممىسى ئۇلارغا ئەڭ بىلىملىك، ئەڭ ئەقىللىق ئادەملىرى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئىسىل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مانا مۇشۇ كىشىلەر تەرىپىدىن توقۇلىدۇ ۋە ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىدۇ.

ئەھلىنىڭ ياش پەرقىگە ھەمدە مىجاز خاراكىتىرىگە بېقىپ نەغمە قىلىشى كېرەك. «قابۇسنامە» دە «تەڭداشسىز ئۇستاز بولساڭمۇ يىغىن ئەھلىگە نەزەر سال»، «ھەر ۋاقىتنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ غەزەللىرىنى ئوقىغىن، باھاردا كۈزگە، كۈزدە باھارغا، قىشتا يازغا مۇناسىپ غەزەللىرىنى ئوقۇمىغىن»، «مۇزىكىدىن زوقلانغۇچىلار ياشانغۇچىلار بولسا ئۇلارغا ماس كۈيلەرنى كۆپرەك ئوقۇ، ئەگەر ياشلار بولسا يەڭگىل مۇزىكىلارنى ئىجرا قىل»^[23] دېيىلگەندەك، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى يۇقىرىقى نۇقتىلارغا دىققەت قىلسا خەلق ئۇلارنى تېخىمۇ ئارزۇلايدۇ ۋە بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرىدۇ.

قىسقىسى، ئەلنەغمىچىلەر دۆلىتىمىزنىڭ شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ گۆھىرى. ئۇلارغا بولغان توغرا تونۇش ۋە تەتقىقات ئەمدى باشلاندى، بىزنىڭ بۇ جەھەتتە قىلىدىغان ئىشلىرىمىز ناھايىتى كۆپ. گەرچە ئۇلارغا ئورۇن بېرىلگەن بولسىمۇ بۇ يېتىپلىك ئەمەس. ئۇلارنىڭ بىزگە قىلغان ئەمگەكلىرى، كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇلۇغلىشىمىز ۋە پەخىرلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالاھىدە ئېتىۋارلارغا ئېرىشتۈرۈشىمىز، ئامال بار ئۇلار ئېيتقان ئەسەرلەرنى قەلەمگە ئېلىۋېلىشىمىز ۋە ئىستاتىستىكا قىلىشىمىز ھەمدە ئۇلارنىڭ شاگىرت يېتىشتۈرۈشىگە ئالاھىدە شارائىت ھازىرلاپ، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ خەلق سەنئەتكارلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشىغا تەڭ كۈچ چىقىرىشىمىز، تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلالساقلا، ئۇلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى جارى قىلدۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىزدا بەلگىلىك رول ئوينايدۇ.

ئاۋازدىن»، «شاتلىقنى ئاشۇرغۇچى خانەندە، غەمنى كەتكۈزگۈچى سازەندە»^[19]. خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مىجەز-خۇلقىغا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. يەنى خۇشپېئىل، شېرىن سۆز، قوۋناق، پاكىز تەبىئەتلىك بولۇشى، ھەرگىز قوپال، توك قاپاق بولماسلىقى كېرەك، ئۇنداق ئەلنەغمىچىلەرنى خەلق ياخشى كۆرمەيدۇ.

بۇ توغرىلىق «قابۇسنامە» دە «ئەي پەرزەنت ئەگەر ھاپىز بولساڭ، خۇش پېئىل، قوۋناق بول، ھەمىشە ئۆزۈڭنى پاكىز تۇت، سەندىن يېقىملىق ھىد چىقىپ تۇرسۇن، شېرىن سۆز بول، قوپال سۆز قاپىقى سېلىنغان بولما»^[20] دېيىلگەن.

يەنە بىرى، خەلقنىڭ شېئىرىيىتىنى ئېيتىشقا ماھىر بولۇش، خۇش ئاۋاز، ناخشىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىش، سازنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چىلىش، خەلقنىڭ دەد ئەھۋالىغا يارىشا نەغمە قىلىش، ئۆز كەسپىدە ھارماي — تالماي تىرىشىشى كېرەك. جىدەلخور، شۆھرەتپەرەس، مەيخۇمار بولماسلىقى لازىم.

نەۋائى مەھبۇبۇل قۇلۇبتا: «كۆڭۈل قۇۋۋەتى خۇشناۋادىن، روھ قۇۋۋەتى ئاۋازدىن» ھەر بىر مۇغەينى دەرتەنەرەك نەغمە چەكسە، ئۇنىڭ زەخمىكى زەخمىلەنگەن يۈرەككە تەسىرلىك تېگەر»^[21] دېسە، «قابۇسنامە» دە «ھاپىز بولۇپ شېئىر يېزىشقا قولۇڭ كەلسە ئۆز شېئىرلىرىڭنى ئېيتىشقا خىرىس قىلما، چۈنكى ھاپىز خەلق شېئىرىيىتىنى ئېيتقۇچىدۇر»، «ھەر بىر ناخشىنى ئېيتقاندا ۋەزىندىن چەتنەشمە»، «شېئىر ۋە غەزەللەرنى كۈيلەپ يادىلىگىل»، «ھاپىز بولساڭ جىدەلخور بولما»، «مەينى كەم ئىچ» دېيىلگەن^[22].

خەلق ئەلنەغمىچىلىرى پەسىلگە ۋە سورۇن

ئىزاھلار

[1] 黄静华. 《民间艺人研究中的描述、解释和理解》, 民族艺术研究, 2006年2期 21页.

[2] «باياۋان» دېگەن سۆز چۆل-جەزىرە، جاڭگال، بېپايان كەڭرى دالا دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى ئەجدادلىرىمىز ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، ئورمان كېسىش، بوز يەر ئېچىش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى، ھەسرەت - نادامەتلىرى، مۇھەببەت - نەپرەتلىرىنى، تەسىرلىك ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەپ بېيىت قوشاقلانى توقۇغان. ئۇلار سەپەر قىلغاندا يايلاقلاردا ياكى چۆل-باياۋانلاردا يۈرۈپ يالغۇزلۇق، غېرىپلىق ھېس قىلغان چاغلىرىدا ئىچ پۇشۇقنى چىقىرىش ئۈچۈن، ئاشۇ تەسىرلىك قوشاقلارنى ئاھاڭلارغا سېلىپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مۇڭلۇق توۋلاپ، غەزەل قىلىپ ئوقۇغان. بۇ غەزەللەر ئۆزىنىڭ مىللىيلىكى ۋە ھېسسىياتچانلىقى بىلەن ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئېستېتىك زوقىنى قوزغاپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلغان. نەتىجىدە بۇخىل مۇڭلۇق غەزەللەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدا، چۆل

- باياۋانلاردا يۇقىرى ئاۋازدا ئوقۇلغىنىغا ئاساسەن «باياۋاندا توۋلانغان غەزەل»، «غەربىلىق ناخشىسى» ياكى «باياۋان غەزىلى» دېگەن مەزمۇندا «باياۋان» دەپ ئاتالغان.
- [3] [4] [5] [6] [7] [12] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 3 - توم، 46، 194، 2، 180، 411، 215 - بەتلەر.
- [8] ئابلەت ئۆمەر: «ئەدەبىيات نەزەرىيەسى» [M] 1 - قىسىم، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 266، 267، 111 - بەتلەر.
- [9] خۇاڭخۇي كۇن: «يۈننەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن ماقالىلەر توپلىمى» [M]، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى، 23 - 37 - بەتلەر.
- [10] ئىلىئاد: «شامان دىنى» [M]، پارىژ 1951 - يىلى نەشرى، 2 - بەت.
- [11] R. A ستېئېن (فىرانسىيە): «شىزاڭ ئېپوسى ۋە خەلق ئەلنەغمىچىلىرى» [M]، جۇڭگو زاڭزۇشۇناسلىق نەشرىياتى، 2005 - يىلى نەشرى، 356 - بەت.
- [13] ئابدۇلقادىر ئىنان: «تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى شامانىزم» [M]، تۈرك تارىخ جەمئىيىتى نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 19 - بەت (نۇر كچە).
- [14] «قۇتادغۇ بىلىگ» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 242 - 445 - 889 - بەتلەر.
- [15] راخمان ئابدېرېھىم: «ئۇيغۇرلاردا شامانىزم» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى، 3 - بەت.
- [16] ۋۇچاۋ: «جۇڭگو قوشاقلىرى» [M]، جېجياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 19 - بەت.
- [17] راخمان ئابدېرېھىم: «ئۇيغۇرلاردا شامانىزم» [M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى، 25 - بەت.
- [18] ئۇچقۇنقان ئۆمەر: «ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى» [M]، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985 - يىلى، 4 - ئاي نەشرى.
- [19] م. ئەزىمەتوۋ: «ھېكمەتلەر گۈلدەستىسى» [M]، 1982 - يىلى تاشكەنت نەشرى، 99 - بەت.
- [20] «قابۇسنامە» [M]، 1973 - يىلى تاشكەنت نەشرى، 97 - 98 - بەتلەر.
- [21] ئەلىشىر ناۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇب» [M] 13 - توم، 1966 - يىلى تاشكەنت نەشرى، 23 - بەت.
- [22] ئەلىشىر ناۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇب» [M] 13 - توم، 1966 - يىلى تاشكەنت نەشرى، 23 - بەت.
- [23] «قابۇسنامە» [M]، 1973 - يىلى تاشكەنت نەشرى، 97 - 98 - بەتلەر.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نەزەر*

(ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانى ھەققىدە تەتقىقات)

گۈلنار ئۇبۇل، مەرىيەمگۈل تۇرسۇن

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە تەتقىقات قىمىتىگە ئىگە «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنىڭ ئۇيغۇر داستان ئەنئەنىسىدىكى (داستانچىلىقىدىكى) بىر يېڭىلىق ۋە بۆسۈش ئىكەنلىكىنى ئوقۇرمەن نەزەرىيەسى نۇقتىسىدىن مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭىچە پىكىر يولى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

摘要: 艾合买提·孜亚依是 20 世纪维吾尔族著名诗人、学者, 其代表作《热比亚与赛丁》具有多重解读意义。本文以读者理论为视角研究该叙事长诗对维吾尔叙事诗传统的创新与突破, 并由此探讨维吾尔文学研究的新思路。

Abstract: This paper introduces Ahmet Ziyai's master work "Rabiye and Saedin" at first, and discusses the breakthroughs in Uyghur literature from a reader's perspective. Finally, points out the new thoughts in the study of Uyghur Literature.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I106

يوشۇرغان. ئاپتور مەلۇم ئوقۇرمەننىڭ ئۈستىدىكى ھوقۇققا ئىگە، ئۇ ئوقۇرمەنگە ئەسەرنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم ئالاھىدە مەنانى زورلاپ قوبۇل قىلدۇرىدۇ. . . . « دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوقۇش ۋە ئوقۇشقا دىققەت قىلىشى ئارقىلىق بىر خىل ئوقۇش نەزەرىيەسىنى (阅读理论) ئويغاتماقچى بولدى.

ئوقۇرمەن تەتقىقاتى ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا ئۇزۇن مەزگىلدىن بېرى مەۋجۇت بولغان بىر تېما. بۇ نەزەرىيە قوبۇل قىلىنىپ ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئوقۇرمەننىڭ تېكىست شەرھىسىدىكى مۇھىم مەنانى قوبۇل قىلىشى تەكىتلىدى، ئوقۇرمەننىڭ ئارزۇسى يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتىدە ئوينىدىغان تۈرتكىلىك رولى يېڭى تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، بىر - بىرلەپ تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلدى. شۇڭلاشقا ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا، ھەر قانداق بىر يازغۇچىنىڭ كالىسىدا بىر يوشۇرۇن ئوقۇرمەن توپى بار دېيىشكە ھەقلىقىمىز. يازغۇچىنىڭ قەلبىدىمۇ ئوقۇرمەنگە

فىرانسىيە پۈست مودېرنىزم ئەدەبىياتى نەزەرىيەچىسى روللان بارتنى (Roland Barthes, 1915~1980) ئۆزىنىڭ «S/Z» دېگەن ئەسىرىدە «بىز ئادەتتە كىتاب ئوقۇغان ۋاقىتىمىزدا دائىم توختاپ قالغىمىز، بۇ زېرىكىشتىن ئەمەس، ئەكسىچە ئوي - خىيال ۋە ھاياجانلانغانلىقىمىزدىن بولغان، بۇنداق ئەھۋال سىزدىمۇ بولغانمۇ؟» دەپ سورىدۇ. بۇ كىتاب ئوقۇش ھالىتىنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، كىتاب ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆزىگە قويغان سوئالى. روللان بارتنى بۇ ئەسىرىدە ئۆزىدىن نېمىشقا بۇنداق سوئالنى سورىدۇ؟ ئۇ سەۋەبىنى ئىزدەپ: «بىز ئەسىرلەردىن بۇيان ئاپتورلارغا تولمۇ قىزىقتۇق، ئەمما ئوقۇرمەنلەرگە ئازراقمۇ دىققەت قىلمىدۇق. كۆپ ساندىكى تەنقىد نەزەرىيەلىرىدە ھاياجاندىن ئۆزىنى باسالماستىن، سىقىلىش، ئۆزىنى چەكلىمەسلىك دېگەندەك ئامىللار بىلەن ئاپتورنىڭ نېمە ئۈچۈن يازدىغانلىقى كۈچەپ ئىزاھلاندى. . . . ئاپتور ئەسەرنىڭ مەڭگۈلۈك خوجايىنى، ئوقۇرمەنلەر نوقۇل ھالىدىكى پايدىلىنىدىغانلار دەپ قارالدى. ئېنىقكى بۇ سىستېما بىر ھوقۇق دائىرىسىدىكى تېمىنى

* بۇ ماقالە 2012 - يىلى 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: گۈلنار ئۇبۇل (1966 - يىلى 1 - ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، دوكتور. سېلىشتۇرما ئەدەبىيات، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەمەس ۋە ياكى رېئال تۇرمۇشتا مەۋجۇتتۇر ئەمەس، بەلكى بىر خىل ئارىلاشما ئوقۇرمەندۇر. بۇ شۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەنقىدچى سۈپىتىدىكى ئوقۇرمەندۇر.

بارتىنىڭ ئوقۇرمەننى تۈرلەرگە بۆلۈشى ۋە تەبىرىنى فىشىنك غايىۋى ئوقۇرمەن قارىشىغا نىسبەتەن بىر ياخشى چۈشەنچە دېيىشكە بولىدۇ. بارتى ئىستېمالچى ئوقۇرمەن (消费性读者) ۋە ئىجادكار ئوقۇرمەن (生产性读者) دېگەن ئىككى خىل ئوقۇرمەن ئوبرازىنى ئايرىپ چىقتى. ئىستېمالچى ئوقۇرمەن ئەسەرنى ئوقۇش جەريانىدا پۈتۈنلەي تېكىستنىڭ يېتەكلىشىگە تايىنىدۇ، تېكىست تەمىنلىگەن بىرخىل مەنىنىلا چۈشىنىدۇ، پاسسىپ قوبۇل قىلىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. ئىستېمالچى ئوقۇرمەننىڭ ئەسەر ئوقۇشتىكى مەقسىتى غەدىقلىنىش ۋە خۇشاللىق قوغلىشىش ياكى ھاياتلىقنىڭ مەلۇم تەجرىبىسىگە ئېرىشىش. ئۇنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقلىرى ئادەتتە پەقەت «مېنىڭچە بۇ كىتاب يامان ئەمەسكەن» ياكى «مەن ھەرگىزمۇ بۇنداق ئويلىمىغان» دېگەن باھادىنلا ئىبارەت خالاس. ئىجادكار ئوقۇرمەن كۈچلۈك بولغان ئىشتىراك ئېتىكىغا ئىگە بولۇپ، تېكىستتىكى ئېنىق بولغان چۈشىنىشچانلىقنى رەت قىلىدۇ. ئۇ تېكىستنى چۈشەنگىلى بولىدىغان ماتېرىيال دەپ قاراپ، ئۆزىنى ئوقۇش جەريانىدا تېكىستنىڭ كۆپ خىل مەنىسىنى بايان قىلىدىغان باشقا بىر ئىشلەپچىقارغۇچى قىلىدۇ.

كۈللېر «قۇرۇلما شېئىرىيەت ئىلمى» دە «غايىۋى ئوقۇرمەن» دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە دائىرە بەلگىلىگەن. غايىۋى ئوقۇرمەن بىر خىل نەزەرىيەۋى قۇرۇلما بولۇپ، ئەڭ ياخشىسى بۇ قوبۇل قىلىشچان مەركىزىي ئۇقۇمنىڭ مۇجەسسسىمى دەپ قاراش كېرەك. بۇ دائىرە بەلگىلەش غايىۋى ئوقۇرمەننىڭ ئابىستىراكتلىق ۋە قوبۇل قىلىشچانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. بىرىنچىدىن غايىۋى ئوقۇرمەن بىر خىل نەزەرىيەۋى قۇرۇلما بولۇپ، تېكىستنى شەرھەلەيدىغان ئوقۇش قائىدىسىگە ئىگە دەپ قىياس قىلىنىدۇ (ئىقتىدارلىق ئوقۇرمەن)، بۇ بىر يۈرۈش قائىدىگە ئاساسلانغاندا ئاندىن تېكىست قۇرۇلمىسى ۋە ئەھمىيىتىنى

نىسبەتەن ئۈمىد بولىدۇ، بۇ بىر قىياسىي ئوقۇرمەن، دىيالوگلاشقۇچى ئوقۇرمەن بولۇش سۈپىتى بىلەن بىز يەنە ئۇنى «غايىۋى ئوقۇرمەن» (理想读者) دەپمۇ ئاتايمىز. ئوقۇرمەن ئوقۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى بولۇش سۈپىتىدە ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەتقىقات ئوبېيكتى. ئەمەلىيەتتە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئارىسىدىكى پەرق ھەمىشە يەنە بۇ تەتقىقاتنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدۇ. ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنىڭ بىناسىنى قۇرۇش ئۈچۈن تەنقىدچىلەر ھەر خىل ئۇقۇملارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق كۆڭلىدىكى مۇلاھىزە قىلىۋاتقان ئوقۇرمەن ئوبرازىنى چەكلەيدۇ.

فىش (Stanley Fish, 1936) «بىلىملىك ئوقۇرمەن» (有知识的读者) دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويدى. روللان بارتىغا ئوخشاش فىشمۇ «كىتاب ئوقۇش بىر خىل پائالىيەت، سىز قىلىۋاتقان بىر تۈرلۈك ئىش» دەپ تەكىتلىدى. ئۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىلى تەتقىقاتىدا ئوقۇرمەننى ئۇنتۇپ قالغانلىقى ياكى ئوقۇرمەنگە سەل قارىغانلىقىنى ھېس قىلىپ مۇشۇنداق تەكىتلىگەن. ئۇ «ئوقۇرمەن كىم؟» ئېنىقكى، مېنىڭ تەھلىل ئۇسۇلۇمدا ئوقۇرمەن مۇنداق بىر خىل تەپەككۈر ئىقتىدارىغا ئىگە ئادەم، يەنى بىر غايىۋى ياكى غايىۋىلەشكەن ئوقۇرمەن... بۇنداق ئوقۇرمەن بىلىملىك ئوقۇرمەندۇر. ئۇلار تۆۋەندىكى تەلەپلەرگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. بىرىنچى، ئەسەرنىڭ تىلىنى پىششىق بىلىدىغان بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچى، سىممانتىكا بىلىملىرىنى، جۈملىدىن سۆز بىرىكىملىرىنىڭ ماسلىشىش ئېھتىماللىقى، ئىدىيەم، كەسپىي سۆزلەر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا دىيالېكتىك كەسپىي سۆزلەر... قاتارلىق بىلىملەرنى تولۇق ئىگىلىشى كېرەك؛ ئۈچىنچى، ئەدەبىي تالانت بولۇشى زۆرۈر، يەنى بىر ئوقۇرمەن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ئەدەبىيات ئېيتىمىنىڭ (话语) ئالاھىدىلىكىنى جۈملىدىن يەرلىك ئالاھىدىلىكى قويۇق بولغان ماھارەتلەرنى (ئوخشىتىش قاتارلىق ۋاسىتىلەر) بىلىشى، شۇنداقلا ئۇسۇللىرىنى خاسلاشتۇرۇش داۋامىدا مول تەجرىبىلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك». فىشىنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭ بۇ ئوقۇرمەنلىرى ياكى ئابىستىراكت

«ھېكايىدە ھېكايە سۆزلەش» تەك ئەنئەنىۋى بايان شەكلى ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا «ئوخشىمىغان ئادەم ئوخشىمىغان ھېكايە سۆزلەش» تىن ئىبارەت كۆپ ئاۋازلار بىرىككەن خورغا ئايلانغان بولۇپ، ئەنئەنىۋى داستان تېكىستى ئەرەب-پارس ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشلا بولۇپ قالماي، بەلكى يەنە تېخىمۇ مول مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە 20- ئەسىر دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان، شۇنداقلا ئوچۇق، ئىستېرىئولۇق دىيالوگ شەكلىدىكى تېكىستكە ئايلانغان.

ئۇنىڭ ئىچىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىغا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يازغۇچى مەقسەتلىك ھالدا ئوقۇرمەنگە ئۆزىنىڭمۇ ئەسەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. شۇنداقلا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىغا ئوقۇرمەننىڭ تېكىستكە قاتنىشىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشىنىشىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ دەل روللان بارتى قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان ئىشلەپچىقارغۇچى ئوقۇرمەننىڭ ئۇيغۇر داستانلىرىدىكى چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر. بۇ يازغۇچىنىڭ ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى يېڭىلىقى بولۇپ، 20- ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىمىزگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ۋە يېڭىلىق ياراتقانلىقىنىڭ نامايەندىسى. بۇ داستاندا ھەمىشە بىر سەگەك ئوقۇرمەن ئوبرازى بار، شۇنداقلا يازغۇچى ئۆزى بايان داۋامىدا ھەر قاچان ئەسەرگە كىرىدۇ ھەم ئوقۇرمەن بىلەن دىيالوگلىشىدۇ ياكى ئوقۇرمەنگە ئۆزىنىڭ ئەسەرگە دىققەت قىلىشى ۋە ئەسەرنى چۈشىنىشى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ. گەرچە بۇنىڭ ھەممىسى تېكىستتىكى ئوبراز بولسىمۇ، بايان ئېيتىم ماھارىتىگە تەئەللۇق. ئەمما بىز يەنىلا ئۇنى ئەھمەد زىيائىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يېڭى ئوقۇش شەكلىنىڭ مۇلاھىزىسى ۋە ئەسەردىكى يۈرەكلىك بىلەن ئېلىپ بارغان سىنىقى دەپ چۈشەنسەكمۇ بولىدۇ.

ئەھمەد زىيائىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئۇيغۇر داستانلىرى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىسى كۆپىنچە تەتقىقاتچى ئوقۇرمەن نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئىجادىي ئىدىيەسى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ غايىۋى ئوقۇرمەنگە

چۈشىنىمىز. بۇ قائىدە شەخسلەر پەرقىدە مۇستەقىل بولغان بىر خىل قۇرۇلما، بۇ ھەم ئابىستىراكتلىق نەزەرىيە تەتقىقاتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى؛ ئىككىنچىدىن، غايىۋى ئوقۇرمەن قوبۇل قىلغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن تېكىست قۇرۇلمىسىنى قۇرغۇچى ئوقۇرمەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسەر ئوقۇغاندا، ئوقۇرمەننىڭ كالىسى قۇبۇقۇرۇق بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدا ئەسەر قائىدىسىنى ۋە ئېيتىمىنى چۈشىنىدىغان ئىقتىدار ھازىرلانغان، مانا بۇ غايىۋى ئوقۇرمەننىڭ ئوقۇش ئىقتىدارى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقۇش جەريانىدا غايىۋى ئوقۇرمەن پەقەتلا ئېيتىمىدىن ياكى ئاددىي ھالدىكى باياندىن تەركىب تاپقان توقۇلما ھېكايىنى ئاڭلاش بىلەنلا قانائەتلەنمەيدۇ. ئۇ يەنە بارتى كۈتكەن ئىشلەپچىقىرىشچان ئوقۇرمەننىڭ مەلۇم ئامىلىنى ھازىرلىغان بولۇپ، ئوقۇش جەريانىدا يېڭى ئېيتىمنى ياسايدۇ.

ئەھمەد زىيائى (1913-1989) 20- ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى داڭلىق شائىر. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى، بۈگۈنكى ۋە يېڭى دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، 20- ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا شاھىد بولالايدۇ. ئۇنىڭ مول شېئىرىيەت ئۇتۇقلىرى ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىنىڭ شۆھرىتىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ مول تىل ئاساسى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتقا كامىللىقى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. ئەمما ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنمىغانلىقتىن چوڭگو ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئەدەبىي ئانچە چۈشىنىپ كەتمەيدۇ.

ئەرەب-پارس داستانچىلىقىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر كىلاسسىك داستانلىرى «ھېكايىدە ھېكايە سۆزلەش» تەك مۇقىم بايان شەكلىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا داستان تەتقىقاتى مۇشۇ خىل رامكا ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئوقۇرمەن نۇقتىسىدىن تۇرۇپ قېزىش ۋە تەتقىق قىلىش ناھايىتى ئاز بولدى. ئەھمەد زىيائىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدا يازغان «رابىيە- سەئىدىن» داستانىدا ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى

ھەقىقىي سىر ۋە ئەسرايىن چۈشەنمەك؛
ئىككىنچى، ئىشۇق ئىرۇر پاكىزە گەۋھەر،
ئېرىغدۇر ئۇ، ئېرىغ بولماقنى ئىستەر.
ئۈچىنچىسى، ئانا. ئانىمۇ بەرسە گەر پەند،
ئۇنى ئاڭلاش كېرەك ھەر چاغدا پەرزەنت.
تۆتىنچىسى، ئانا - ئانىمۇ بىلسۇن،
بالىسىنىڭ ئارزۇسىنى چۈشەنسۇن.
«رابىيە - سەئىدىن» 426، 427 - بەت.

داستاندا ھەمىشە بايانچى «مەن» بىلەن
«ئوقۇرمەن» نىڭ دىيالوگى ئۇچرايدۇ. بۇ خىل دىيالوگ
گەرچە تېكىستتلا بولغان بولۇپ، يازغۇچىنىڭ ئۆزى
بىلەن ئوقۇش ئوبيېكتى ئارىسىدا ئەمەلىي يۈز بەرگەن
دىيالوگ بولماستىن بەلكى باياننىڭ ئېھتىياجى بىلەن
بولغان دىيالوگ بولغاچقا، بايانشۇناسلىق تەتقىقاتى
دائىرىسىگە تەۋە. ئەمما بىز ئاللىبۇرۇن مۇناسىۋەتلىك
ماقالىلەردە («ئۇيغۇر داستانلىرىدىكى بايانشۇناسلىق»،
«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»،
2009 - يىلى 3 - سان) بايانشۇناسلىق نۇقتىسىدىن
«رابىيە - سەئىدىن» نىڭ بايانچى سالاھىيىتىنى
مۇھاكىمە قىلىپ، ئاپتورنىڭ توقۇپ چىقارغان بىر
قانچە بايان قوبۇللىغۇچىسىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن،
قەلەم، خىيال، ساقى، تۈمەن دەرياسى قاتارلىقلار.
بىرىنچى شەخس بايانچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا
چىققان «مەن» نىڭ ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتى
ئارقىلىق شۇ ۋاقىت، شۇ دەقىقىلەردە يۈز بەرگەن ئىشقا
بولغان پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلىگەن. ھەر بىر
ئىجادىيەتچىنىڭ كۆڭلىدە ئالدىن تەسەۋۋۇر قىلىنغان
ئوقۇرمەن بار بولۇپ، بۇ ئوقۇرمەن مەقسەتسىز،
نىشانسىز يارىتىلغان ئەمەس. يازغۇچىنىڭ كۆڭلىدىكى
بۇ خىيالىي ئوقۇرمەننى بىز يوشۇرۇن ئوقۇرمەن
(潜在读者) دەپ ئاتايمىز. بۇ دەل فىش، بارتى
قاتارلىقلار تەكىتلىگەن «ئىشلەپچىقىرىشچان
ئوقۇرمەن» يەنى يازغۇچى زارىققان ئوقۇرمەن توپىدۇر.
ئاپتور داستاندا يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك
بايان قوبۇللىغۇچىلىرىنى توقۇپ ئوتتۇرىغا
چىقارغاندىن باشقا يەنە «ئوقۇرمەن» ئوبرازىنىمۇ
ياراتقان. بۇ ئوبرازلار داستاندىكى پاسسىپ
ئاڭلىغۇچىلار بىلەن تەڭ ئەمەس، بەلكى ئاپتور بىلەن

بولغان ئۈمىدى ئۈستىگە قۇرۇلغان. ئۇ ئەنئەنىۋى
داستاندىكى باغلانما بايان شەكلىنى بۆسۈپ تاشلاپ،
بايانچى سالاھىيىتىنى ئۈزۈكسىز ئۆزگەرتىپ،
ئوقۇرمەننى جەلپ قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئوقۇش ۋە
چۈشىنىش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەسەر ئۆز ئىچىگە
ئالغان كۆپ خىل مەنىنى قېزىپ چىقىپ داستاندىن
ئىبارەت بۇ قەدىمى زانىرغا يېڭى ھاياتى كۈچ بەخش
ئەتتى.

ماقالىمىزدە غايىۋى ئوقۇرمەن نەزەرىيەسى
نۇقتىسىدىن «رابىيە - سەئىدىن» داستانى تۆۋەندىكى
ئىككى قاتلام بويىچە تەتقىق قىلىنىلدى. بىرى،
تېكىستتىكى ئوقۇرمەنگە قوبۇلغان ئېنىق تەلەپ؛ يەنە
بىرى، نەزەرىيە نۇقتىسىدىن غايىۋى ئوقۇرمەننىڭ ئۇيغۇر
داستان تەتقىقاتىدىكى ئەھمىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىش.
مۇھەببەت داستانى «رابىيە - سەئىدىن» گە
يازغۇچىنىڭ ئۆمۈرلۈك قان تەرى سىڭگەن بولۇپ،
ئەھمەد زىيائى بۇ ئەسىرنى «تەپەككۈر دېڭىزى» دەپ
ئاتىغان. ئەھمەد زىيائى ئوقۇرمەننىڭ ناھايىتى
ئىنچىكىلىك بىلەن ھېس قىلىشىنى شۇنداقلا
ئۇنىڭدىن مەلۇم تەسىراتقا ئىگە بولۇشىنى بەكمۇ ئۈمىد
قىلغان. ئۇ ئەگەر ئوقۇرمەن داستاندىكى مۇھەببەت
ھېكايىسىغىلا دىققەت قىلسا، ئەسەرنى ھەقىقىي
چۈشەنمەيدىغانلىقىنى نەچچە قېتىم تىلغا ئالغان،
شۇڭا دائىم ئوقۇرمەننىڭ ئەسەرگە چۇڭقۇرلاپ
كىرىشىنى، پېرسوناژلارنىڭ مەنىسىنى ۋە يازغۇچىنىڭ
كۆڭلىدىكى چۈشىنىشىنى تەلەپ قىلغان. ئەسەر
ئوقۇرمەننىڭ چۈشىنىشىنى، ئاستا - ئاستا ئۇنىڭدىكى
جەۋھەرلەرنى ئايرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا بۇ
داستاننى ئوقۇغاندا ئۇنىڭدىن بىر قانچە تەرەپتىكى
بىلىمگە ئېرىشىش زۆرۈر. تۆۋەندىكى مىسىرالار دەل
يۇقىرىقى پىكىرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر.

تەلەپ قىلىدۇ پىكىر ئوبدان چۈشەنمەك،
جاۋاھىرلارنى ئايرىپ ياخشى بىلمەك.
شۇڭا، بۇ داستاننى ئوقۇغاندا،
گۈلىستاننى كېزىپ گۈل تاللىغاندا.
بولۇپ قالمايلا ئىشۇق ئەسرايىغا بەند،
ئېلىش لازىم ئۇنىڭدىن بىر نەچچە پەند.
بىرىنچى، ئىشۇق نېمەدۇر؟ ئۇنى بىلمەك،

تەپەككۈر ۋە تىلىدىكى سېھرىي كۈچنى ھېس قىلىپ، بۇ مۇھەببەت ھېكايىسى قانات يايدىغان بوشلۇقنى بايقايدۇ. دە، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ پىكرى ۋە ھېسسىياتىنى قوشۇپ يەنە بىر يېڭى داستاننى يېزىپ چىقىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ئوقۇرمەننىڭ ئۆز داستاندىكى بوشلۇقنى، زىددىيەتنى ياكى مۇۋەپپەقىيەتلىك جايلارنى بايقاپ، بۇ تەرەپلەرگە قارىتا يېڭىچە ئىزاھ بېرىپ، ئۆزگەرتىپ، تولدۇرۇپ، ئەسەرنىڭ ئەھمىيىتى ۋە قىممىتىنى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەدە ئىپادىلەشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئاپتور 50 - بابتىكى «تۈگەنچە» دە مۇنداق يازىدۇ.

نەپىس سەنئەت بىلەن باغلاندى دەستە،
تاماشاسىغا دىل، مەپتۇن ھەۋەستە.
كىشى قىلسا ئەگەر گۈللۈكنى سەيرى،
گۈزەل گۈل تۇرسا ياشناپ غەيرى-غەيرى.
ئەمەس مۇمكىن كىشى بىبەھرە يانماق،
ئەگەردە بولمىسا ئۇ، تاش ۋە توقماق.
بۇرۇن ئەلۋەتتە بىر ھىد-ھىدلار ئاندىن،
كۆزى بىر رەڭنى خاھلار شۇنچە رەڭدىن.

«رابىيە - سەئىدىن» 425-426- بەت.

بۇ يەرمۇ ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ھۈزۈرلىنىشىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تونۇشنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ھۈزۈرلىنىشنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر خىل يۇقىرى دەرىجىدىكى ئېستېتىك پائالىيەت، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قوش يۆنىلىشلىك بولىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىي ئەسەردە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي ھۈزۈرلىنىش بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئاپتور ئەسەرنى «قەلب گۈلزارلىقى» دەپ ئاتايدۇ، بۇ گۈلزارلىققا كەلگەنلەر ئوزۇق قوبۇل قىلالايدۇ دەيدۇ. ئاپتور ھەمىشە ئوقۇرمەنگە تەلەپ قويىدۇ. ئوقۇرمەندىن ئەسەر ئىچىدىن خۇشاللىققا ئېرىشىشنى، يۇقىرى ئۆزلەشنى، ئاپتورنىڭ ئىنچىكە ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا دىققەت قىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ.

ئەھمەد زىيائى «خىيال ئالدىدىكى ئىككى دۇنيا» دېگەن بىرىنچى بابتا ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىجادچانلىقنىڭ جارى قىلىنىشىنى، قەدىمكى رىۋايەت ۋە ھېكايىلەرگە يېڭى

باراۋەر ئورۇندا بولۇپ، ھېكايە ۋە قەلىكى تەرەققىياتىنى ئورتاق مۇھاكىمە قىلىدۇ. شۇڭلاشقا داستاندا مۇنداق مىسرالار ئۇچرايدۇ.

ئېسىدە بەلكى باردۇر قىسسە خاننىڭ،
يۇقىرىقى بابدا بۇ داستاننىڭ.

دەرەخلىققە كىرىپ كەتكەن ئىككى ياش،
ئىشنى ئۇشۇبۇ بايتا قىلىمىز پاش.

«رابىيە - سەئىدىن»، 187- بەت

مەگەر باردۇر ئوقۇغۇچىلار ئېسىدە،
ئوقۇماقچىدى سەئىدىن مەدرىسىدە.

بۇنىڭدىن بەك سۆيۈنۈپ كەتكەن سەئىدىن،
تارالغان بۇ خەۋەر دوستلارغا تېزدىن.

«رابىيە - سەئىدىن»، 64- بەت

يېزىلغان تۇرسا بۇ، ئىشقىي ھېكايە،
نە يەردە بار مۇشۇنداق ئالىي غايە؟!
شۇڭا ئۇ نۇقتىلار تەھلىلىنى ئىستەر،
ئەقىل ئىزاھى ئۈستىدە، شۇنى دەر.

«رابىيە - سەئىدىن» 427-428- بەت

ئاپتور شېئىر ئوقۇش پەقەت مۇنداقلا بىر خىل ئوقۇش پائالىيىتى ئەمەس، بەلكى تەپەككۈر پائالىيىتى دەپ قاراپ، ئوقۇرمەننىڭ ئۆز ئەقىل-پاراسىتىگە تايىنىپ داستاندىكى پىكىرلەرنى بايقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئەھمەد زىيائى ئەگەر ئوقۇرمەن داستاندىكى مۇھەببەت ھېكايىسىنىلا ئوقۇسا، بۇنىڭ ئانچە ئەجەبلەنگۈچىلىكى يوق دەپ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئەسەر بەئەينى بىر تەپەككۈر دېڭىزىغا ئوخشايدىغان بولغاچقا زېھنىنى قويۇپ چۈشىنىشكە ۋە ئايرىشقا مۇھتاج. بەلكىم بەزىلەر مۇز تاغنىڭ سۇ ئۈستىگە لەيلەپ چىققان بىر بۇلۇڭنى كۆرەلمەسە يەنە بەزىلەر دېڭىز ئاستىغا يوشۇرۇنغان مۇز تاغنى كۆرەلمەيدۇ. مانا بۇ ئوقۇرمەنگە قويۇلغان تەلەپ، ئۈمىد. بولۇپمۇ ئوقۇرمەننىڭ ئەسەرنى ئىجادچانلىق بىلەن ئوقۇپ، ئەسەردىكى مۇھەببەت ھېكايىسىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن مەنىلەرنى چۈشىنىپ، ئەسەرگە قارىتا قايتا تەسەۋۋۇر يۈرگۈزۈشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئەھمەد زىيائى 19 - ئەسىردە ئۆتكەن شائىر ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنى ئوقۇغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك زېھنىنى سەرپ قىلىپ، نىزارىنىڭ

بولۇپ، پەقەت پاسسىپ قوبۇل قىلغۇچى ۋە ھۇزۇرلانغۇچى دەپ قارالغانىدى. 15 - ئەسىردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شېئىرىيەت پىرى ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار يازغان داستانلار نوقۇلا مۇھەببەت داستانى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئىدى. ئەمما ئەھمەد زىيائى ئەنئەنە ئۈزۈكسىز ئىزدىنىش ۋە ئىسلاھ قىلىش جەريانىدا شەكىللىنىدۇ، ئۇ ھەم تەرەققىياتقا مۇھتاج دەپ قارىغان. دېمىسىمۇ ئۇيغۇر داستانلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىنى 20 - ئەسىردە تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن چوقۇم ئوقۇرمەننىڭ بۇرۇنقى ئوقۇش ئادىتىنى بۇزۇشتىن قول سېلىپ، بىر خىل يېڭى مۇناسىۋەت قۇرۇپ، ئوقۇش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، يېڭى ئوقۇش شەكلى يارىتىپ، تېخىمۇ كەڭ ئوقۇش بوشلۇقى شەكىللەندۈرۈش، ئوقۇرمەننى ئاكتىپلىق بىلەن يېڭى داستان ئوقۇش مۇھىتىغا باشلاپ كىرىپ، يېڭىدىن بۇ قەدىمكى ژانىرنى تونۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش زۆرۈر. ئۇيغۇر ئىلىم ساھەسىدىكى داڭلىق ئالىم ئەھمەد زىيائى ئوقۇرمەننىڭ ئوقۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ۋە ئىشتىراك دەرىجىسى ئوقۇرمەننىڭ ئېسىل ئەسەرلەرنى تاللاپ چىقالىشىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. ئۇ ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنى تەتقىق قىلغاندا ئاللىبۇرۇن مۇستەقىل قاراشنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ بۇ داستاننىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى بىرىنچىدىن، يازغۇچى جۇڭگولۇق ئۇيغۇر شائىر، ئۇ ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى ھەقىقىي مۇھەببەت ۋە قەسمنى تېما قىلىپ يازغان. ئىككىنچىدىن، ئەسەردىكى باش پېرسوناژ ئۇيغۇر. شۇڭا بۇ ئىككى نۇقتا ئا. نىزارى ۋە ئەسەرلىرىنى بىلىشىمىزدىكى ھالقا دەپ قارايدۇ. بۇ ئوقۇرمەن ھېسابلىنىدىغان ئەھمەد زىيائىنىڭ تەتقىقات قارىشى. ئەھمەد زىيائىنىڭ ئوقۇرمەن تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر داستانلىرىنىڭ مىللىيلىشىشىنى، 20 - ئەسىردىكى ئىجادىي ئەمەلىيىتىنى تەكىتلىگەنلىكىگە دىققەت قىلىمىز.

نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر ئىلىم ساھەسىنىڭ ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنى

مەزمۇن ئاتا قىلىشنى، شۇ ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەلق قەلبىدىكى يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە بولۇشنى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ. ئۇ خەلقنىڭ «رابىيە - سەئىدىن» داستانىنى تەربىيلىشى ۋە ئوقۇشنى بۇ داستاننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تۈپكى سەۋەب دەپ قارايدۇ.

بۇلار يوق، بولمىغاي يوق داستانى،
چىقار دەرتەن، يازار تارىخقا ئانى.
مانا، پەرھاد - شىرىن، لەيلى - مەجنۇن،
ئۇڭا بەرگەچ ئەدىبلەر يېڭى مەزمۇن.
ئۆتۈلگەن بولسىمۇ نۇرغۇن زامانلار،
ئۇنتۇمايتۇ بۇلارنى قىسسەخانلار.

«رابىيە - سەئىدىن» 6 - بەت.

داستاندىكى مۇنداق بىر ۋەقەلىك ئاپتورنىڭ ئوقۇرمەنگە ئەھمىيەت بېرىشى ۋە تەكىتلىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەئىدىنىڭ ئاتىسى ئوغلىنىڭ ئازاب - ھەسرەتلىرىگە چىدماي رابىيەنى ئۇنتۇپ كېتىش توغرىسىدا نەسەھەت قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سەئىدىن رابىيەگە بولغان ھېسسىياتىنى ئاتىسىغا چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، «لەيلى - مەجنۇن» ھېكايىسىنى دادىسىغا سۆزلەپ بېرىدۇ ھەم:

«لەيلىنى كۆرەر بولساڭ، مەجنۇننىڭ كۆزى بولغىن، لەيلىنى سۆيەر بولساڭ، مەجنۇننىڭ ئۆزى بولغىن.» دېگەن مىسرالارنى سۆزىگە قوشۇپ قويدۇ. ئەھمەد زىيائىمۇ ئەسەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان گۈزەللىكنى بىلىشتە گۈزەللىكنى بايقىيالىغۇدەك ئۇنىۋېرسال ئىقتىدار مەسىلەن: چۈشىنىش، ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى، تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى، ئېستېتىك ئىقتىدارى قاتارلىقلار بولۇشى زۆرۈر دەپ قارايدۇ. مانا بۇ ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىدە غايىۋى ئوقۇرمەنگە قويۇلغان تەلەپ.

ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەنئەنىۋى داستانچىلىقتىكى ئىجادىيلىقى ئوقۇرمەنگە دىققەت قىلىپ، ئاڭلىق ھالدا ئوقۇرمەننى ئەسەرگە كىرگۈزۈش جەھەتتە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى داستان ئىجادىيىتىدە مۇقىم شەكىل ۋە ئەنئەنە بولغاچقا ئاپتور ۋە تەتقىقاتچىلار ئوقۇرمەن ئامىلىنى ئاساسەن دېگۈدەك نەزەرگە ئالمىغان ئىدى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئوقۇرمەنمۇ مۇقىم ئوقۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن

زىيائىي «رابىيە - سەئىدىن» دە بىر قانچە قېتىم ئوقۇرمەننى چاقىرىدۇ. ئوقۇرمەننىڭ ئەسەردىن كۆپ خىل مەنلەرنى بايقىشىنىڭ مۇھىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى ئاپتورنىڭ ئىجادىيلىقىنىڭ مەقسەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇمۇ نۆۋەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ساھەسىدە نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە ئۇسۇلى ئېلىپ كەلگەن ئارىسالدىلىق.

ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنى ئۇيغۇر داستان تەتقىقاتىغا ئېلىپ كىرىش دەل بۇ جەھەتتىكى بىر ئاكتىپ ئۇرۇنۇش. مەقسىتىمىز بۇندىن كېيىن مۇتەخەسسس، ئالىملارنىڭ داستان تەتقىقاتى ئۈستىدە يەنە ئويلىنىپ، ئۇيغۇر داستان تەتقىقاتىدىكى ئەسلىدىكى يېپىق تەتقىقات شەكلىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇنى جۇڭگو ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىكى ئېيتىم بوشلۇقىغا كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت.

چۈشەندۈرۈشى تا بۈگۈنگىچە ئەنئەنىۋى رامكىدىن چىقالمىدى. بىز ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن»نى يېزىشتىكى مۇددىئاسىنى بىلىشتە ئۇنىڭ 40 يىل ئاۋۋالقى ئەسكەرتىشىنى يەنى ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە - سەئىدىن»دىن كېيىن ئۇيغۇر داستانچىلىقى بىر يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى، داستانىمىزدىكى ئەنئەنىۋى، يەككە تەتقىقات ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلدى، دېگەننى داۋاملاشتۇرۇشمۇ. ئەمەسمۇ دېگەننى ئويلىشىمىز بەھاجەت. ئەمما ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىسى بولۇش سالاھىيىتىمىز بىلەن بىز ئۇ يازغان ئەسەرنىڭ كۆپ خىل ئىچكى مەسىلىلىرىنىڭ بىزگە قويغان تەلپىدىن ئۆزىمىزنى قاجۇرماسلىقىمىز كېرەك. ئەگەر تەتقىقاتچى ئوقۇرمەن بىر ئادەتتىكى ئىستېمالچى ئوقۇرمەن بولۇپ، ئەسەرنى ئىجادىي چۈشەندۈرۈپ، ئۇنىڭ قىممىتىنى بايقىمىغان بولسا ئۇنداقتا ئاپتور ئۆزى ۋە كالىتەن چۈشەندۈرىدۇ. ئەھمەد

پايدىلانمىلار

1. ئەھمەد زىيائى: «توزىماس چېچەكلەر»، (ماقاللەر توپلىمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىلى نەشرى.
2. ئەھمەد زىيائى: «رابىيە-سەئىدىن»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىلى نەشرى.
3. كېرىمجان ئابدۇرېھىم، ھەبىبۇللا ئابدۇسالام: «ئەھمەد زىيائى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى.
4. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائى ۋە نىزارى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى»، 1993-يىلى نەشرى.
5. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998-يىلى 6-سان.
6. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىيە-سەئىدىن» داستانى تەتقىقاتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998-يىلى 1-سان.
7. ھاجى ئەخمەت كۆلتېكىن: «ئىككى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ رىشتىسى- ئەھمەد زىيائى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى.
8. خۇ چۈەنشىڭ: «ئەنگىلىيە، ئامېرىكا پوستمۇدېرنىزم پىروپوزىچىلىقى»، شاڭخەي، فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002-يىلى نەشرى.
9. «بايانشۇناسلىق نەزەرىيەسى ۋە ئىستېتىكا مەدەنىيىتى»، بېيجىڭ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2002-يىلى نەشرى.
10. خۇ يامىن: «بايانشۇناسلىق»، ۋۇخەن، ئوتتۇرا جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998-يىلى نەشرى.
11. ياۋلىن روزىنوۋ (ئامېرىكا): «پوستمۇدېرنىزم ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر»، جاك گوجىڭ تەرجىمىسى، شاڭخەي تەرجىمە ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1998-يىلى نەشرى.
12. روللان بارتى (فىرانسىيە): «S / Z»، تۇيۇشياڭ تەرجىمىسى، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 2000-يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلەم ئابدۇرېھىم

«مەجالسۇن نەفائىس» ۋە ئەدەبىي تەخەللۇس شۇناسلىق *

ئەكبەر قادىر

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە نەۋائىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىشقا مۇناسىۋەتلىك بايانلار مۇھاكىمە قىلىنىپ، نەۋائىنىڭ تەخەللۇس شۇناسلىق ئىلمىگە قوشقان تۆھپىسى كۆرسىتىپ بېرىلدى. نەۋائىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىشقا قويغان ئۆلچىمىنىڭ ئىلغار ئەھمىيىتى يورۇتۇپ بېرىلدى.

摘要: 本论文那瓦依作品《群英盛会》里由笔名有关的片断选用进行讨论，指出那瓦依在维吾尔文学笔名学的发展做出的贡献，同时，分几个方面分析那瓦依笔名学观点的内涵及意义。

Abstract: This paper discusses pseudonyms which are selected from Elshir Nawai's masterpiece — the “Gathering of Masters” and points out the significance of his contributions to Uyghur literature. Meanwhile, analyze the importance of Elshir Nawai's views towards pseudonymity from several aspects.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207

ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئىقتىدارى ھەم ئورنىنىڭ ئۆسۈۋاتقانلىقى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بىزگە ئايانكى، تەخەللۇس قوللىنىش ھەربىر ئەدەبىياتىنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش، ئەمما ئۆزىگە قانداق تەخەللۇس قوللىنىش پۈتۈنلەي ئەدەبىياتىنىڭ ئىختىيارىغا بېقىپمۇ كەتمەيدۇ. بۇ نۇقتىدا ئەلشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە بىر قاتار ئىلمىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن، شۇنداقلا ئۇ ئەسىرىدە مىسال كەلتۈرگەن تەخەللۇسلار ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ بەرگەن.

نەۋائىنىڭ قارىشىچە، ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىش ئالدى بىلەن بەلگىلىك ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت ئېغىنى، ئەدەبىي ياشاۋاتقان مۇھىتنىڭ تەلپىنى ھەم ئېھتىياجىنى، ئەدەبىي شەكىللەنگەن دۇنيا قاراشىنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانغاندا چوقۇم مۇشۇ خىل شەرتلەرنى

ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا ئۇلار قوللانغان ئەدەبىي تەخەللۇسلارمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. تەخەللۇس قوللىنىش گەرچە ھەممىلا ئەدەبىياتى بولمىسىمۇ، ئەمما ھەرقانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېيتقاندا ياخشى ئەنئەنە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنە نۆۋىتىدە ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇشتا، شۇنىڭدەك ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيەلىرىدىن ئۆگىنىشتە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ.

ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانغانلىق كۆپ ھاللاردا بىر ئەدەبىي نەسبەتەن ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە رەسمىي كىرىشىپ، ئەدەبىي تالانتىنى رەسمىي جارى قىلدۇرۇشقا باشلىغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانغان ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ بولۇشى شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ، شۇڭا تەخەللۇس قوللىنىشنى

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئەكبەر قادىر (1965 - يىلى 4-ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتشۇناسلىقى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. نەۋائىي بۇ ئەسىرىدە جەمئىي 458 نەپەر ئەدىب، ئالىم، مۇتەپەككۇرنى تونۇشتۇرغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆزىدىن چوڭلارمۇ، ئۆزى بىلەن قۇرداشلارمۇ، ھەم ئۆزىدىن كىچىكلەرمۇ بار. نەۋائىي بۇلارنىڭ ئىچىدىن تىپىك قىلىپ 40 قا يېقىن ئەدىب، مۇتەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن.

نەۋائىي تىلغا ئالغان تەخەللۇسلارنى مۇنداق ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرى، ئەدىب، مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. يەنە بىرى، باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. ئۈچىنچى بىرى، ئۆزگەرتىلگەن تەخەللۇسلار.

نەۋائىي مەيلى قانداق تەخەللۇسنى ئاتاپ كۆرسەتمىسۇن بۇ تەخەللۇسلارنىڭ شۇ ئەدىبىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى ۋە ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ھەم يەنە شۇ ئەدىبىنىڭ مەجەز-خاراكتېرى، دۇنيا قارىشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى ئاساسى ئورۇنغا قويغان.

نەۋائىينىڭ تەخەللۇس ھەققىدىكى قاراشلىرىنى مۇنداق بىر نەچچە تەرەپتىن كۆرسىتىشكە بولىدۇ: بىرىنچى، نەۋائىي ئەدەبىي تەخەللۇس بىلەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان مۇناسىۋەت دەپ قارىغان.

تەخەللۇس قوللىنىش ئەدىبلەر ئۈچۈن زور ئەھمىيەتلىك بولغان بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە. ئۇنىڭ يازغۇچىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى تېخىمۇ چوڭ. نەۋائىي بىر ئەدىبىنىڭ تەخەللۇسىدىن شۇ ئەدىبىنىڭ ئىجادىيەت غايىسىنى، تېماتاللاشتىكى خاسلىقىنى، تىل ئىشلىتىشتىكى ماھارىتىنى ئىگىلىگىلى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. مەسىلەن، «مەجالسۇن نەفائىس» تا نەۋائىي مەۋلانە ئىسىملىك شائىرنىڭ «زۇلالە» تەخەللۇسىنى مۇھاكىمە قىلغاندا «زېمىن بۇلاقلرىدىن نەزىمىنىڭ ساپ، زىلال سۇلىرى چىقىپ تۇرغانلىقتىن ئۇنىڭغا «زۇلالى» دەپ تەخەللۇس قويۇلغان دېيىدۇ. يەنە بۇ ئەسەردە نەۋائىي مەۋلانە يەھياسىبەك ئىسىملىك ئەدىبنى تىلغا ئالغاندا،

ئويلىشىشى ھەم ئۇنىڭ تەسىرىنى ئاڭلىق قوبۇل قىلىشى كېرەك.

دېمەك، ئەدەبىي تەخەللۇسنىڭ مۇھىملىقى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس قوللىنىش ئىزچىل داۋاملاشتى.

ئەدەبىيات تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە خەلقئارا ئەدەبىياتشۇناسلىقتا يېڭى بىر تەتقىقات ساھەسى بولغان تەخەللۇس تەتقىقاتى بارلىققا كەلدى. بۇ تەتقىقات ئاساسلىقى ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇسلىرىنى توپلاش، مەنبەسىنى مۇھاكىمە قىلىش، ئۆزگىرىش جەريانىلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلدى. يەنە تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەرنىڭ ھايات كەچۈرمىشلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى، تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەرنىڭ ئەسىرىنىڭ مۇناسىۋىتى، تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەر ياشىغان دەۋرنىڭ مۇناسىۋىتى، تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەرنىڭ خاراكتېرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. . . دېگەندەك تەرەپلەرمۇ تەتقىقات نۇقتىسى بولدى. ھازىر تەخەللۇس تەتقىقاتى بىر قىزىق نۇقتا سۈپىتىدە يەنىمۇ كېڭەيمەكتە ھەم چوڭقۇرلىماقتا. ھەمدە بىر مىللەت ئەدىبلىرى دائىرىسىدىلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ھەرقايسى ئەل ئەدىبلىرى قوللانغان تەخەللۇسلارنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش نۆۋەتتىكى تەخەللۇس تەتقىقاتىنىڭ يۈزلىنىشى بولماقتا.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەخەللۇس تەتقىقاتىنى ئەلىشىر نەۋائىي دەۋرىدىن باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ. نەۋائىينىڭ 1491-يىلىدىن 1492-يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىپ، 1497-1498-يىللىرى ئارىلىقىدا تولۇقلاپ پۈتتۈرگەن ئەسىرى «مەجالسۇن نەفائىس» نى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەخەللۇس تەتقىقاتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. نەۋائىي بۇ ئەسىرىنى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە قەلىمى پىشىپ ۋايىغا يەتكەن، شۇنىڭدەك، ئەدەبىياتقا بولغان ئىلمىي قارىشى، ئىلمىي چۈشەنچىسى مۇكەممەل شەكىللەنگەن باسقۇچتا يازغان. شۇنداق بولغاچقا بۇ ئەسەر نەۋائىينىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسشۇناسلىقىنى مەركەز قىلغان بىر قاتار ئەدەبىي

«زەمانى» دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ ئىككى سەۋەبتىن ئىدى. بىرى، ئۇ سۇلتان بەدئۇز زەمان مىرزىنىڭ خىزمىتىدە بولغاچقا «زەمانى» دېگەن تەخەللۇس ئۇنىڭغا ناھايىتى لايىق ئىدى. يەنە بىرى، ئەھمەد جامبەك «ۋەفائى» تەخەللۇسىنى قوللىناتتى ۋە شېئىرلىرى مەشھۇر ھەم دىۋانمۇ بار، بۇنداق كىشىگە تەخەللۇس جەھەتتە سەۋەبسىز شېئىر بولماق مۇناسىپ ئىش ئەمەس» دەپ يازىدۇ.

دېمەك، ئەلىشىر نەۋائى تەخەللۇس قوللىنىش گەرچە بىر شائىرغا نىسبەتەن ئۇنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش بولسىمۇ، ئەمما قانداق تەخەللۇس قوللىنىش، ئۆزىگە مۇناسىپ تەخەللۇسنى قانداق تاللاش شۇ ئەدەبىنىڭ ئەدەبىي ئىستىلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تەخەللۇس قوللىنىشتا دورامچىلىق قىلماسلىق لازىملىقىنى تەكىتلىگەن.

ئۈچىنچى، نەۋائى ئەدەبىلەردە ئۆزى قوللانغان تەخەللۇسقا خاس خاراكتېر ھەم پەزىلەت بولۇشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

نەۋائى دەۋردە تەخەللۇس قوللىنىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەدىب - شائىرلاردا ئۆز تەخەللۇسىغا خاس مەجەز - خاراكتېرنى ساقلىيالمىدىغان، ئىجادىيەتتە قازانغان ئۇنۋانلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ، مەنەنلىك، ھاكاۋۇرلۇق، ماختانچاقلىق قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ سادىر بولغان. بولۇپمۇ ياش ئىجادىيەتچىلەردە بۇنداق ئەھۋال روشەن بولغان. نەۋائى بىر مۇپەسسىپ ئەدىب بولۇش سۈپىتى بىلەن، بۇنداق يولغا كىرىپ قالغان ياش ئەدىبلەرگە تەنبىھ بېرىدۇ. ھەم ئۇلارنى ئۆزلىرى تاللاپ قوللانغان تەخەللۇسلارغا خاس مەجەز بىلەن ئىجادىيەت قىلىشقا ئۈندەيدۇ. ئۆز پەزىلىتىنى بۇزىۋېلىپ، قوللانغان تەخەللۇسىغا تەسەبۇت يەتكۈزۈۋەتسە، ھەقىقەتتە سەمىي نەسىھەت قىلىدۇ. مەسىلەن: نەۋائى «مەجالسۇن نەفائىس» تا بۇ ھەقتە توختىلىپ «مەۋلانە يۈسۈپ» بەدئىي «تەخەللۇس قىلار ئىدى، پېقىردىن ئۆزگە كىشى ئۇنىڭ شېئىرلىرىگە پىكىر بېرەلمەس ئىدى. مەنەنلىكى جەھەتتىن باشقىلار ئۇنى «يۈسۈپ ماختانچاق» دەپلەر ئىدى. تەخەللۇسنىڭ بۇنداق

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى، مەزمۇنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇ ئىشلەتكەن تەخەللۇستىمۇ ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇنىڭدىن نەۋائىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىشقا نىسبەتەن ئادەتتىكىچە پوزىتسىيە بىلەن قارىماي، بەلكى بىر ئىلىم نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. نەۋائى ئۆزىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ تېماتىك خاسلىقى ۋە تىل، مەجازى ۋاسىتىلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، «فانى» ۋە «نەۋائى» دېگەن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تەخەللۇسنى قوللانغان. دېمەك، نەۋائىنىڭ تەخەللۇس بىلەن ئەسەر مەزمۇنىنىڭ بىر-بىرىگە ماس كېلىش قارىشى ئەينى دەۋر ئۈچۈن ئەدىبلەرنى توغرا تەخەللۇس تاللاش، ئۆز تەخەللۇسىغا خاس ئۇسلۇب يارىتىش جەھەتلەردە يېتەكچىلىك رول ئوينىغان. ئىككىنچى، نەۋائى ئەدىبلەرنىڭ ئۆزىگە ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان تەخەللۇس قوللىنىشىنى تەكىتلىگەن.

نەۋائى دەۋردە ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن، تەخەللۇس قوللىنىش قىزغىنلىقى ئەۋجگە چىققان بىر دەۋر بولغان. ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن تەخەللۇس قىزغىنلىقى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىپ شائىر - يازغۇچىلاردا تەخەللۇس قوللىنىش ئومۇملاشقان ئىدى. بەزىدە ھەتتا، ئەدىبلەرنىڭ ئىسمى ئورنىدا ئۇ قوللانغان تەخەللۇسنى ئاتاش ھادىسىسىمۇ ئەۋج ئالغان ئىدى. لېكىن، مۇشۇنداق پەيتتە، ئەدىبلەرنىڭ سالاھىيىتى، خاراكتېرى، ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىگە قوللانغان تەخەللۇسى تازا ماس كەلمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ كېلىپ چىققان. ھەتتا، تەخەللۇس قوللىنىشتا دورامچىلىق قىلىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆرۈلگەن. تەخەللۇسلار بىر-بىرىگە ئوخشاپ قالدىغان ھادىسىلەرمۇ بولغان. نەۋائى بۇنداق ئەھۋالغا نىسبەتەن قەتئىي پوزىتسىيەدە بولۇپ ئەدىبلەرنىڭ ئۆزلىرىگە ماس كېلىدىغان تەخەللۇسنى تاللىشى لازىملىقىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن «مەجالسۇن نەفائىس» تا نەۋائى مەۋلانە نەزەرىدىن ئىسىملىك شائىرنى تىلغا ئالىدۇ ۋە «ئۇ «ۋەفائى» دېگەن تەخەللۇسنى قوللىناتتى، پېقىرنىڭ ئىلتىماسى بىلەن

تەخەللۇسشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى. ئەدەبىيلىرىمىزنىڭ تەخەللۇس قوللىنىش ئاھلىقلىقنى يۇقىرى كۆتۈردى، ئەدەبىلەردە ئۆز تەخەللۇسىغا مۇخالىپ ئىش-ھەرىكەتتە بولمايدىغان ئىدىيەنى كۈچەيتتى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس تەتقىقاتى 15-ئەسىردىلا باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى 500 يىلدا بۇ تەتقىقات ئۈزۈلۈپ قالدى. تەخەللۇسلارنىڭ تۈزۈلۈشى، تۈرلىرى، ئىجتىمائىي مەنىسى دېگەندەك تەرەپلەردىن ئىزدىنىشلەر بولمىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە 20-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى ئارىسىدا تەخەللۇس قوللىنىش ئەنئەنىسى ئۈزۈلۈپ قالدى. بىزنىڭ يېڭى دەۋردە يېتىشىپ چىققان نۇرغۇن ئەدەبىيلىرىمىز ئەدەبىي ئىجادىيەتتە زور نەتىجىلەرنى ياراتتى، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتقا ئۆزىنى بېغىشلاش روھى شۇنچە كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش پوزىتسىيەسى شۇنچە قىزغىن بولسىمۇ، ئۆزىگە خاس كەچۈرمىشلەرگە ھەم ئىجادىيەت ئاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانمىدى. كۆپلىگەن ئەدەبىيلىرىمىز تەخەللۇسىمىز ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

تەخەللۇس قوللىنىش، ئەنئەنىمىزنىڭ بۇنداق ئۈزۈلۈپ قېلىشىنى ئەدەبىيلىرىمىزنىڭ پوزىتسىيەسىدىن ئىزدىگەندىن كۆرە، بىزنىڭ تەخەللۇس تەتقىقاتىمىزنىڭ راۋاجلانمىغانلىقىدىن ئىزدىگەن تۈزۈك. بىز ئەۋايى كۆزەتكەن پەللىدە تۇرۇپ تەخەللۇسلارنى كۆزىتىلمىدۇق، ئەۋايىنىڭ تەخەللۇس تەتقىقاتىغا ۋارىسلىق قىلالىمىدۇق ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرالمىدۇق. بىزنىڭ ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىز كۆپ يىللاردىن بېرى يازغۇچى-شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ كەلدى. ئەۋايىغا ئوخشاش ئۇلارنىڭ قوللانغان تەخەللۇسلىرىغىچە تەتقىق قىلىش ئىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. نەتىجىدە بىز بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىيلىرىمىزنى تەخەللۇس قوللىنىشنىڭ رولى، ئەھمىيىتى، قىممىتى توغرىسىدا ئەھمىيەتلىك ئۇچۇرلارغا ئىگە قىلالىمىدۇق. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي

ئۆزگەرگەنلىكىدىن، ئۇ مەيۈسلىنەر ئىدى» دەپ يازىدۇ.

تۆتىنچى، ئەۋايى شائىرلارنى يېڭى، ئاكتىپ ھەم تېرەن مەنىدىكى تەخەللۇسلارنى قوللىنىشقا چاقىرىغان. بىزگە ئايانكى، تەخەللۇس قوللىنىشتا ھەم ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارغا ئەھمىيەت بېرىشكە ھەم ئىجادىي تەخەللۇسلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەدەب ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشكە پايدىسى بولغان، كىتابخانلارنىڭ ئەدەبىي مۇھىتتىن تېخىمۇ كەڭرى زوق ئېلىشىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىدىغان تەخەللۇسلارنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم.

نەۋائىي ئۆزىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» تا تەخەللۇس ئىجاد قىلىشقا نىسبەتەن بىر قاتار تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەۋايىنىڭ قارىشىچە، تەخەللۇسلار زامانغا ماسلاشقان، گۈزەل، لېرىكىلىق بولۇش بىلەن بىرگە، ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى بار بولۇشى كېرەك.

بۇ تەلەپنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن ئەۋايى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتتا، تەخەللۇس قوللىنىشتا يېڭى سەۋىيە، يېڭى تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. ئەدەبىلەردە زامانىۋىلىققا يۈزلەنگەن، ئەدەبىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان تەخەللۇسلارنى قوللىنىش دولقۇنى بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل تەلەپنىڭ ئەۋايىدىن كېيىنكى دەۋرلەر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى تېخىمۇ ئاكتىپ بولدى. نورۇز ئاخۇن زىيائى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، تۇردى نازىم غېرىبىلار شۇنىڭدەك ئابدۇرېھىم نىزارى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، موللابىلال بىننى موللابۇسۇپ نازىملار ئەنە شۇ ئەۋايى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان چاقىرىقنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزلىرىگە ئۆز دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ دەۋر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تەخەللۇسلارنى بارلىققا كەلتۈردى ھەم قوللاندى.

دېمەك، ئەۋايىنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەخەللۇس ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىلەرگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە ئەۋايىدىن كېيىنكى ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىلەرگىمۇ ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا

ئىلمىيلىكىگە ئەھمىيەت بەرمەسلىك، ئىجادىيەت ئۇسلۇبى بىلەن مۇناسىۋىتىگە دىققەت قىلماسلىق قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر مەۋجۇت.

ئومۇمەن، «مەجالسۇن نەفائىس» قا ئوخشاش ئەسەرلەرنىڭ تەخەللۇس تەتقىقاتىمىزنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىنى تېخىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، نۆۋەتتە تەخەللۇس قوللىنىشتا كۆرۈلۈۋاتقان يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىش ئىنتايىن مۇھىم.

تەخەللۇس قوللىنىش قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈلمىدۇق. نەتىجىدە، يېڭى دەۋر ئەدبىلىرىمىزدە تەخەللۇس قوللىنىشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىك پىسخىكىسى شەكىللىنىپ قالدى. نۆۋەتتە تەخەللۇس قوللىنىش ياش ئەدبىلەردە كۈچىيىۋاتقان بولسىمۇ لېكىن تەخەللۇسنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى، بەدئىي ۋە ئىلمىي قىممىتىگە بولغان تونۇشنىڭ چوڭقۇر بولماسلىقى سەۋەبلىك، تەخەللۇس قوللىنىشتا ئەستايىدىل بولماسلىق، مۇقىم بولماسلىق،

پايدىلانمىلار

1. ئابدۇرەئوپ پولات : « ئۇيغۇر تىلى لىكسىكولوگىيەسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 - يىلى 5 - ئاي نەشرى.
2. ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالسۇن نەفائىس» (ئابدۇرېشىت ئىسلام، ئابدۇمىجىت قۇربان قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى 10 - ئاي نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

نەۋائىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي

تەنقىد قاراشلىرى*

ئايگۈل ئابدۇرېھىم

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، يەنى ۋاپاتىدىن بىر يىل بۇرۇن يازغان «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدە پۈتكۈل ھاياتىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ، ئىجتىمائىي-سىياسىي قاراشلىرىنىڭ، ئەخلاقىي تەشەببۇسلىرىنىڭ، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ جەۋھىرىنى يەكۈنلىگەن. گەرچە بۇ ئەسىرنى خاس ئەدەبىي تەنقىدچىلىككە دائىر ئەسەر دەپ قارىمىساقمۇ، ئەمما ئەسەردە نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدكە بولغان قاراشلىرى خېلى ئەتراپلىق بايان قىلىنغان. مەزكۇر ماقالىدە نەۋائىنىڭ بۇ ئەسىردىكى ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

摘要: 《情之所钟》这是伟大诗人纳瓦依在晚年(1500年)写的。他总结了从青年到晚年整个人生过程的经验，也是他的政治观点、道德观念、哲学思想的结晶。虽然《情之所钟》作品不会属于专门文学批评类的作品，但其作品中充分阐述了纳瓦依对文学批评的观念。该文章中简要的阐明了《情之所钟》的作者纳瓦依的文学批评观念。

Abstract: The "Mahbubul Kulub" is written by famous Uyghur poet Elshir Nawai during his old age (B. C 1500). In this work, he summarized his own life experiences from youth to agedness and it is also known as an epitome of his political views, moral sense and philosophical thoughts. Although the "Mahbubul Kulub" is hardly called a real work of literary criticism, it still provides Nawai's views towards criticism. This paper briefly introduces Nawai's concept of literary criticism in his work the "Mahbubul Kulub".

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I06

چىقىشىمىز مۇ يېتەرلىك بولمىدى. شۈبھىسىزكى، نەۋائى ھەققىدىكى تەتقىقات بىزنىڭ نۆۋەتتە يولۇقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس نەزىرىيەسى يوق بولغان ھالەتكە خاتىمە بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىيدۇ.

نەۋائىنىڭ يىرىك ئىجادىيەتلىرىدىن بىرى بولغان «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسەر نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى ئەكس ئەتكەن يەنە بىر مۇھىم كىتاب بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا نەۋائىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى ئۇنىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ئەسىرىدىمۇ نۇقتىلىق ئەكس ئەتكەندىن باشقا يەنە «مىزانۇل ئەۋزان» («شېئىرىيەتتە ۋەزىن

ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك-ئۇيغۇر خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپپەككۈرى، تالانتلىق شائىر، تىلشۇناس نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئىجادىيەتلىرىنى نۇقتىلىق ۋە كۈنكەرت كۆزىتىدىغان بولساق، ئەدەبىيات پېنىنىڭ ھەر قايسى ئامىللىرىنىڭ ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقانلىقىنى بىلىمىز. جۈملىدىن نەۋائى بىر نەزەرىيەچى^[1] بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان قاراشلىرىنى بۇ كىتابىدا قالدۇرۇپ كەتكەن. ۋەھالەنكى، بىزنىڭ نەۋائى ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلىرىمىز تولمۇ چولتا ۋە ئاددىي بولۇشى سەۋەبىدىن، نۆۋەتتىكى رېئاللىقىمىز ئۈچۈن دەستەك بولىدىغان قاراشلىرىنى قېزىپ

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئايگۈل ئابدۇرېھىم (1964-يىلى تۇغۇلغان)، لېكتور، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى ئوقۇتقۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

دەۋرىدىلا مۇستەھكەم ئاساسقا ئېگە بولغان ئەدەبىيات ئىدى^[3]»، دەپ كۆرسەتكەن. ۋەھالەنكى، مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بىر ئەدەبىيات ئۆزىدە ئەدەبىياتنىڭ ئۈچ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، نەۋائىي ئەسەرلىرىدە، مۇنداقچە ئېيتقاندا «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسەردە ئەدەبىي تەنقىدكە ئائىت مەخسۇس بىر پەسىل ئاجرىتىلغان. ئەدەبىي تەنقىد — ھەر قايسى دەۋر يازغۇچى - سەنئەتكارلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە ھەر خىل ئەدەبىيات - سەنئەت ھادىسىلىرىگە قارىتا بەلگىلىك نۇقتىئىنەزەر ھەم بەلگىلىك ئۆلچەم ئاساسىدا تەھلىل-تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلار ئۈستىدە بەلگىلىك باھا ۋە خولاسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان ئىلمىي پائالىيەتتۇر^[4]. شۇنىڭدەك، نەۋائىي ئۇششۇ ئەسەرنىڭ بىرىنچى قىسمىدا «شېئىرىيەت گۈلستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسىلنى مەخسۇس ئاجراتقان. ھەمدە ئۆزىنىڭ شائىر ۋە شېئىر ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغان ئىدى. شۇنىڭدەك، بىز بۇ ئەسەردىكى تەنقىد ئىزنالىرىنى نۇقتىلىق كۆزىتىدىغان بولساق، تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە تەرەپتىن كۆرۈش مومكىن. ئەمما بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئەدەبىي تەنقىد ئەمەلىيەتچانلىق، دەۋرىيلىك ۋە ئىلمىيلىقتىن ئىبارەت ئۈچ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا^[5]، نەۋائىينىڭ «مەھبۇبۇل-قۇلۇب» تا ئىپادىلىگەن تەنقىد قاراشلىرىنى شۇ زاماننىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ كۆزىتىشىمىز كېرەك.

نەۋائىي «شېئىرىيەت گۈلستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسىلىدە، تۇنجى بولۇپ شائىرلارنى بىر قانچە خىلغا بۆلۈپ شائىرلار ھەققىدىكى قاراشلىرىنى كەسكىن ۋە جانلىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. «بىرىنچى خىلدىكىلىرى مەرىپەت ئىلاھى بىلەن قەلبى باي بولغانلار بولۇپ، باشقىلارنىڭ تەرىپلەپ ماختىشى ھاجەتسىز. ئۇلارنىڭ ئىشى ھەمىشە مەنا خەزىنىلىرىدىن گۆھەر تېرىش، ئەل پەيزى ئۈچۈن شېئىر بېرىش. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى يېقىملىق، دىللارنى ئۆزىگە تارتىدۇ» دەپ بايان قىلىپ كېلىپ، «قۇرئان كەرىم» گە ۋە ھەدىس شەرىفكە

«ئۆلچىمى»، «ئارۇز تۈركى» («ئارۇز ۋەزنى توغرىسىدا»)، «مۇھاكىمە تۇل لۇغەتەين» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن. ئومۇمەن، نەۋائىينىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك قاراشلىرى ئىنتايىن قىممەتلىك بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ بۈيۈك ئىجادىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىسى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ۋەھالەنكى، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسەر ئۇنىڭ دىنىي ۋە ئەخلاقىي مەزمۇنىدىكى ئەسىرى بولۇشىغا قارىماي، ئەدەبىي تەنقىدكە ئائىت مۇھىم قاراشلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەسەر بولۇپ، ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسمى 40 پەسىل بولۇپ، بۇ قىسىمدا جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىنغان. ئىككىنچى قىسمى 10 باب بولۇپ، ئەخلاقىي قاراشلىرى دىداكتىك ئۇسۇلدا بايان قىلىنغان. ئۈچىنچى قىسمى چوڭقۇر ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان پەلسەپىۋى خولاسىلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ قىسمى پۈتكۈل ئەسەرنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، بۇ قىسىمدا نەۋائىي دېمەكچى بولغانلىرىنى مۇھىم ۋە زۆرۈر دەپ سانىغانلىقى ئۈچۈن پىكىرلەرنى 125 تەننەپ بويىچە بايان قىلغان.

ئەسەرنىڭ يۇقىرىدا دېلىگەن ئۈچ قىسىمدا نەۋائىي ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرىنى نۇقتىلىق بايان قىلىمىغان. مۇھەممەد ئەيسا قازى ئەپەندى «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلغاندەك، «نەۋائىي ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا ئەدەبىي تەنقىد دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىپ مەخسۇس كىتاب يازمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىر قىسىم تىلشۇناسلىققا ۋە ئەدەبىياتشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرى قويۇق ئەدەبىي تەنقىدچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە^[2]». بۇ يەردە يەنە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، ئەدەبىياتشۇناس ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز نەۋائىي

ۋەھالەنكى نەۋائىي مەجازنىڭ بۇ ھەقتىكى رولىنى ياخشى شەرھىلىگەن ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، «ھەقىقەت بىلەن مەجازدا كامىل، بۇ توغرىدا ئىلىمدە يېتىشكەن شائىرلار كاتتىسى، مىللەت، دىننىڭ نۇرى، ھەزرىتى شەيخۇل ئىسلام ئابدۇراخمان جامى. ئۇ، ھەقىقەت بىلەن مەجاز ئىلىمدە ھەقىقىي كامال تاپقان بىر ئادەم بولۇپ، دۇنيادىكى زەۋقى ھال ئەھلى بۇلارنىڭ لەتىپىلىرىدىن خۇشال بولىدۇ، مەرىپەتلىرىدىن ھوزۇرلىنىدۇ»^[10] دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك روشەنكى، نەۋائىي ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئېغىر ياكى قانداقتۇر چۈشىنىكسىز تىللار بىلەن ئەمەس، بەلكى كونكرېت مىساللار بىلەن بايان قىلغان. ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئىدىيە، مەنە، شۇنداقلا مەجاز ھەققىدىكى قاراشلىرىنى تىپىك بولغان شەخسلەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىشى بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەيدۇ. شېئىردىكى مەنە، ئىدىيە جەھەتتىن پەرىدىدىن ئەتتار ۋە جالالىددىن رۇمىنى، مەجاز جەھەتتىن ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشى، ئۇنىڭ شۇ دەۋر ئەدەبىيات ئاشىنالىرىغا نېمىنىڭ شېئىر بولدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشىدۇر. ھالبۇكى، ئەدەبىي تەنقىد نوقۇل «تەنقىد» نىلا كۆرسەتمەيدۇ، ئۇ سۆز ئۆز ئىچىگە ئېتىراپ قىلىش، مۇئەييەنلەشتۈرۈش دېگەن مەنىلەرنىمۇ يۈكلىگەن بولىدۇ، لېكىن چىڭغىز ئايماتوف ئېيتقاندا «ھەقىقىي ئوبزورچى ئىللىق سۆزلەرگە گاداي كېلىدۇ». مانا بۇ ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى كۈچى.

نەۋائىي يەنە بىر قىسىم جانباقتى، ئەدەبىيات كوچىسىنى پاخال قىلىدىغان شائىرلارنى كەسكىن تەنقىد قىلىدۇ. يەنى ئۇ شائىرلار ھەققىدىكى پەسلىدە شۇنداق دەيدۇ: «يەنە باشقا بىر خىل شائىرلار باركى: ئۇلار پەقەت شېئىر يېزىش بىلەن خوشنۇد ۋە خۇرسەن، يازغانلىرىدىن رازى ۋە بەھرىماندۇر. مىڭ مۇشەققەتتە بىر بېيىتنى قوراشتۇرىدۇ، شائىرلىق دىۋانىنى يەتتە پەلەكتىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. ئەمما، بۇ كىشىلەرنىڭ سۆزلىرىدە نە ھەقىقەت نۇرى چاقىنىسۇن، نە مەرىپەت تەمىنىڭ ھالاۋىتى بولسۇن. شېئىرلىرىدا نە زوق ۋە ئىشقى ئوتىدىن ھارارەت، نە شائىرانە تەركىبلىرىدە

مۇراجەت قىلىدۇ ۋە بۇ خىلدىكى شائىرلارنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ»^[6]. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، پارس تىلىدا مەنە گۆھەرلىرىنى شېئىردا ئىپادىلىگۈچى شەيخ پەرىدىدىن ئەتتار، «مەسنەۋى ۋە مەنسۋى» نىڭ ئاپتورى مەۋلانە جالالىددىننى تىمسال قىلىپ كۆرسىتىپ، شائىرلار ئۈچۈن ئۈلگە تىكلەپ بېرىدۇ»^[7]. يەنى شېئىردا خۇدانىڭ ھېكمەت سىرلىرىنى، پايانسىز مەرىپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىدىيەۋى خاھىشنى يېزىشقا ئۈندەيدۇ. ۋەھالەنكى، ئەدەبىي تەنقىد ئۆلچىمى ئىدىيەۋى خاھىشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر نۇقتىدا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ھېسسىياتىنىڭ بەدئىي سىڭىپ كېتىشىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك روشەنكى، نەۋائىي بۇ نۇقتىدا، ئىدىيەۋى خاھىشى ساغلام بولغان يۇقىرىقى شېئىرىيەت پېشۋالىرىنى مىسال ئېلىش ئارقىلىق، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان ئۇشۇ ئەسىرىدە شېئىرىيەتتىكى ئىدىيەۋى خاھىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسەتكەن ئىدى.

نەۋائىي بۇ ھەقتە يەنە شېئىرنىڭ تىلى ۋە ئۇنىڭدا قوللىنىلغان مەجازى ۋاسىتىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىغان ئىدى. «يەنە بىر خىل كىشىلەر باركى، ئۇلار ھەقىقەت سىرلىرىغا مەجازنى ئارىلاشتۇرۇپ يازىدۇ. مەنە ئەھلىنىڭ ھېكمى شەيخ مۇسلىھەتتىن سەئىدى شىرازى، ئىشقى ئەھلىنىڭ ساداقەتلىك مەردانىلىرىدىن بولغان ئەمىر خىسراۋ دەھلىۋى، تەسەۋۋۇپ يولىدىكى مۇشكۈل مەسلىلەرنى يەشكۈچى شەيخ زوھرىددىن سانائى، خۇدانىڭ ھەقىقىي دوستىنىڭ شاگىرتى شەيخ ئەھمەد دىدىن، مەنىلەرنى يىغىنچاق قىلىپ سۆزلىگۈچى شەمسىدىن مۇھەممەد ھاپىزلاردۇر»^[8]. مەجاز ئىستىلىستىكىلىق تىل ماھارىتى كاتوگورىيەسىگە مەنسۇب ئىلىم بولۇپ، گەپ-سۆزنى ئەھۋالغا تەتبىقلاش ۋە شارائىتقا ماسلاشتۇرۇش، تىلنىڭ پاساھىتى ۋە بالاغىتىنى تىرىشىپ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش، پىكىرنىڭ روشەنلىكى، پىكىر ئىپادىلىرىنىڭ كۆركەملىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىستىلىستىكىدىكى تۈپ مەسىلە بولۇپ، ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئۆتەيدۇ»^[9].

ئەلىشىر نەۋائىي يەنە تېۋىپلار ھەققىدىكى پەسلىدە «كاتىپلار ۋە شائىرلار سۆزىنىڭ گۈزەل ۋارىقى. سۆز خەزىنىسىنىڭ خەزىنىدارى» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ خۇددى بۈيۈك مۇتەپپەككۈر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ:

كىشى كۆركى يۈز ئول بۇ يۈز كۆركى كۆز،

بۇ يۈز كۆركى تىل ئول بۇ تىل كۆركى سۆز.^[13]

دېگەن بېيىتىغا ئوخشاش، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تىل گۈزەللىكىنىڭ ئالاھىدە تەكىتلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى بەدىئىيلىك ئۆلچىمى مەسىلىسى بولۇپ، بۇ نۇقتىنى نەۋائىي ئەينى دەۋردىلا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. بۇ توغرىدا تەتقىقاتچى ۋاھىتجان غوپۇرمۇ «نەۋائىي ئۆز كىتابىنىڭ «شېئىرىيەت گۈلستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسلىدە شائىرلارنىڭ ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە تۈزۈتىشكە تېگىشلىك نوقسانلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقىي قاراشلىرىنى شەرھىلەيدۇ»^[14] دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كەلتۈرۈپ چىقىشقا بولىدىكى، شائىرلارغا قويۇلغان ئەخلاق ئۆلچىمى ئۆز نۆۋىتىدە ئەسەرنىڭ ئۆلچىمى بولىدۇ. دېمەك، نەۋائىي ئەينى ۋاقىتتا شېئىرلارنىڭ ئۆلچىمىنى بىكىتىپ بولغان ئىدى. ۋەھالەنكى، نەۋائىينىڭ «مەجالىسۇن-نەفائىس» تىمۇ مۇشۇ خىل قاراش شائىرلارغا ۋە شېئىرغا ھۆكۈم قىلىشتىكى ئاساس بولغان ئىدى.

ئومۇمەن، نەۋائىينىڭ ئۇشۇبۇ ئەسىردىكى شائىرلار ھەققىدىكى پەسلىنى نەۋائىينىڭ ئەدەبىي تەنقىد ھەققىدىكى قاراشلىرى نۇقتىلىق ئەكس ئەتكەن دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز. شۇڭا نەۋائىي ئەسەرلىرى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى بولۇش بىلەن بىرگە، ھازىرقى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيە تەتقىقاتىمىزنىڭ، جۈملىدىن تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ ماھىيەتلىك قىسمى بولۇشقا مۇناسىپ.

قىسقىسى، بىز ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىدىغان بولساق، بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان

گۈزەللىك بولسۇن، نە سۆزلىرى ئاشىقانى نۇر چاچالىسۇن. بەزىلىرى ئەگەر بىر ياخشى بېيىت يېزىپ قالسا، ماختىنىپ ئون ھەسسە ئاشۇرۇپ دەۋا قىلىپ، ئۇ بىر بېيىتنىمۇ بىكار قىلىۋېتىدۇ. يەنى ياخشىراق چىققان بىر بېيىت ئۈستىدە ماختىنىپ ھارمايدۇ؛ ئەمما يارامسىز، يەنى قوپال چىققان نۇرغۇن بېيىتلىرى ھەققىدە ئېغىز ئاچمايدۇ. بۇ خىل شائىرلارنىڭ سۆزلىرىدە كەم مەنە، ئۆزلىرىدە چوڭ دەۋا. مۇنداق يامان ئىش-خاھىشلاردىن ئاللاھ ساقلىسۇن»^[11]. بۇ بايانلاردا نەۋائىي تەنقىدچىگە خاس بولغان قاراش بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن شائىرلارنى قاتتىق تەنقىد قىلغان.

شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەككى، نەۋائىينىڭ شائىرلىق دەۋاسى قىلغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسى ھەققىدىكى كەسكىن تەنقىدلىرى دەۋرىمىزدىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئېگە.

نەۋائىي «شېئىرىيەت گۈلستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسلىنىڭ ئاخىرىدا شائىرلار ھەققىدە ناھايىتى روشەن بولغان ھۆكۈمنى چىقىرىدۇ. شائىرلارنى بارچىسى قارا-قويۇقلا ئەلا ياكى مۇكەممەل بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغانلىرىمۇ سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يەنى، نەۋائىي ئەلا شائىرلار بىلەن تۆۋەن تۇرىدىغان شائىرلاردىن باشقا ئۈچۈنچى بىر خىل شائىرلار تەركىبىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى قىستۇرۇپ ئۆتىدۇ. بىز بۇ ھەقتە نەۋائىينىڭ تۆۋەندىكى رۇبائىسىنى مىسال تەرىقىسىدە كۆرۈپ ئۆتىمىز:

رۇبائىي

ئەللىرىدۇر نىدىكى دەيسەن ئەللا،

ئەدنالىرى ھەم بارچە ئەدنادىن ئەدنا.

ئەۋسەتلىرىكىم ھېچنىمىگە ھەم يارىماس،

بەلكىم نەپەس ئورماغا ئۇلاردىن ئەۋلا^[12].

(نېمىنى ئەلا دېسەڭ، شائىرنىڭ ئەلالىرى

ئۇنىڭدىنمۇ ئەللاق. ئەمما ئەدنالىرى - تۆۋەنلىرى

ھەممە تۆۋەندىن تۆۋەنرەك. ئۇنىڭ ئوتتۇرىدىكىلىرى

ھېچنىمىگە يارىمايدۇ. بەلكى ئۇلار توغرىسىدا

شائىرلىقتىن ئېغىز ئاچماسلىق ياخشىراق).

كۆرۈپ يېتىمىز. بىز ئەدەبىياتىمىزدىكى قاتمىللىققا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيە، تەنقىد قاراشلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ دىياگنوز قويۇپ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى ھاياتى كۈچىنى ئاشۇرۇشىمىز كېرەك.

ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئىزلىرىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ھەمدە بىزنىڭ گۈللەنگەن كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيەسى بىلەن ماس قەدەمدە بىردەكلىكىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى

ئىزاھلار

- [1] ئەلىشىر نەۋائى: «مىزانۇل ئەۋزان»، كامال ئارىلان تەييارلىغان تۈركچە نۇسخىسى. كىرىش سۆز قىسمى.
- [2] مۇھەممەت قازى ئەيسا: «قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىلى 1-نەشرى، 79-بەت ۋە 15-بەت.
- [3] ئا. ئۆتكۈر: «بۇلاق» موھاكىمەتۈل لۇغەتەيىندىن پارچىلار، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى 1-نەشرى، 146-بەت.
- [4][5] مۇھەممەت قازى ئەيسا: «قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008-يىلى 1-نەشرى 15-بەت.
- [6] [7] [8] [10] [11] [12] ئەلىشىر نەۋائى: «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989-يىلى 1-نەشرى، 43-بەت.
- [9] ئەلى ئابلا: «مايىتى سىمىتتىكى جۈپ سۆزلەر تەتقىقاتى»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، 2010-يىللىق دىسسىرتاتسىيە ماقالىسى.
- [13] يۈسۈپ خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى 1-نەشرى.
- [14] ئابلىمىت ئەھمەت تۈزگەن: «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى 1-نەشرى 144-بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا*

ئاتكەم مامۇت

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: كېيىنكى مودېرنىزم 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەرب ئەدەبىيات ساھەسىدىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ تارتىدىغان ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى بايان قىلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىللىرى ئاساسىدا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى خۇلاسەلىنىپ، بۇ ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنىڭ كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ ئۆزگىچە ئەدەبىيات ئېقىمىنى چۈشىنىۋېلىشىغا ياردەم بېرىلىدۇ.

摘要: 后现代主义文学是 20 世纪下半叶在西方文学论坛上最为引人注目的现象。本文阐述后现代主义文学的产生及发展历程，从众多理论家的分析中总结出后现代主义文学的基本特征，从而为我们理解后现代主义思潮提供一个大致性的参考。

Abstract: The Postmodernist Literature is the most impressive phenomenon in Western literature world during the latter half of 20th century. This thesis presents the progress of generation and development of postmodernist literature and by analyzing results from numbers of related theorists, points out several essential features of this subject. Finally, provides a reference which is expected to help us understand the ideological trend of postmodernist literature.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I02

1. «كېيىنكى مودېرنىزم» ئۇقۇمى ۋە «كېيىنكى مودېرنىزم» ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى

ئاممىباپ جەمئىيەت ۋە كېيىنكى مودېرنىزم تەسەۋۋۇرى «ئاملىق ئەسىرىدە» كېيىنكى مودېرنىزم» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى سەلبىي مەنىدە قوللانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە داڭلىق ئەدەبىي تەنقىدچى لېسلى فېدلىر^[3] ئۆزىنىڭ 1964 - يىلى ئېلان قىلغان «ئەدەبىيات ئاۋانگاردلىرىنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ئەسىرىدە «كېيىنكى مودېرنىزم» ئۇقۇمىنى كەڭ كۆلەمدە قوللانغان. 1982 - يىلى ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى مىسىرلىق داڭلىق ئوبزورچى ئىخاب خەبىب ھەسەن^[4] ئۆزىنىڭ «كېيىنكى مودېرنىزم ئۇقۇمى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» ناملىق ئەسىرىدە «كېيىنكى مودېرنىزم» ئۇقۇمى توغرىسىدا ئەتراپلىق توختالغان ۋە «كېيىنكى مودېرنىزم» بىلەن «مودېرنىزم» نىڭ پەرقى توغرىسىدا مۇپەسسەل سېلىشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، «كېيىنكى

«كېيىنكى مودېرنىزم» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئەڭ بۇرۇن ئىسپانىيەلىك يازغۇچى فېدرى دى ئونس (1888 - 1966) يىلى ئېلان قىلغان «ئىسپانىيە ۋە لاتىن ئامېرىكىسى شىئېرلىرىدىن تاللانمىلار» ناملىق توپلىمىدا تىلغا ئالغان، لېكىن بۇ ئۇقۇم پەقەت ئەينى ۋاقىتتىكى بىر خىل ئاساسىي ئېقىمغا خاس بولمىغان ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگىلا قارىتىلغان. 1947 - يىلى تارىخشۇناس ئارنولد، جوزىق، توپىنى^[1] ئۆزىنىڭ «تارىخ تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە يەنە بىر قېتىم بۇ ئاتالغۇنى تىلغا ئېلىپ، بۇ ئارقىلىق 1875 - يىلىدىن كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىگە قارشى شۇنداقلا كۆپ مەنبەلىك ئىجادىيەت يۈزلىنىشىنى ئىپادىلىگەن. كېيىن ئامېرىكا ئوبزورچىسى ئىروىڭ خۇۋ^[2] ئۆزىنىڭ 1963 - يىلى نەشىردىن چىققان «

* بۇ ماقالە 2012 - يىلى 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئاتكەم مامۇت (1959 - يىلى 4 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، چەت ئەل ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يېرىمىدا غەرب ئەدەبىيات ساھەسىدىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ تارتىدىغان ھادىسىگە ئايلانغان. ئۇ بىر دەپدەبىلىك ئەدەبىيات ئېقىمى ئىدى. ئۇ پەقەت مەلۇم يەككە ئەدەبىيات ئېقىمى بولۇپ قالماستىن بەلكى يەنە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى تۈرلۈك شەكىلدىكى ئەنئەنىگە قارشى پىكىر ئېقىمى شۇنداقلا ئىجادىيەت ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، كۈچلۈك سىغدۇرۇشچانلىق، كۆپ خىللىق شۇنداقلا ئاشكارىلىققا ئىگە. گەرچە غەرب مۇنازىرە مۇنبىرىدە كېيىنكى مودېرنىزمنىڭ چەك چىگرىسى تېخى ئېنىق ئايرىپ چىقىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ كېيىنكى مودېرنىزمنىڭ مەنىسى كۈنسېرى كېڭىيىپ ۋە چوڭقۇرلاپ بارماقتا.

«مودېرنىزم» ئۇقۇمىنى بىر قەدەر توغرا شەرھلەپ بەرگەن^[5].

كېيىنكى مودېرنىزم مودېرنىزم ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. ئۇ بىر تەرەپتىن مودېرنىزمنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىيات نەتىجىسى بولۇپ، مودېرنىزمنىڭ ئەنئەنىگە قارشى ئىجادىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مودېرنىزىمغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى پارچىلاش، كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىلىرىنىڭ ئاساسىي يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكىنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. كېيىنكى مودېرنىزم 20 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى

2. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىملىرى

بىمەنچىلەر دراممىسى(荒诞派戏剧) قاتارلىقلار بار. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ھازىرغا قەدەر جەمئىي 6 ئاساسىي ئېقىمنى شەكىللەندۈردى. بۇ خىل ئېقىملار ئوتتۇرىسىدا روشەن باغلىنىش مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا «ئەدەبىياتقا قارشى»، «ئىدىراكقا قارشى» شۇنداقلا «پارچىلاش»(解构) تەك ئاساسىي ماھىيەتكە ئىگە. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا شەخسىي ئاڭ، ئەركىنلىك، چوڭقۇر تەپەككۈر تېخىمۇ سۇسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تىل ئىپادىلەش ئۇسلۇبى تەجرىبە قىلىش ۋە تىل ئويۇنىغا تېخىمۇ زور ئەھمىيەت بېرىلگەن. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەردىن رېئال دۇنيا ۋە ئادەمگە بولغان سۇسلاشتۇرۇلغان ئىپادىلەشتىن ھالقىپ ئۆتۈلگەنلىكى، تېخىمۇ چوڭقۇر تەپەككۈر قاتلاملىرىغا يۇشۇرۇنغان ئادەم بىلەن دۇنيانى ئايرىۋېتىش، ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك يالغۇزلىقى ۋە ئازاب ئوقۇبەتلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلىشقا بولىدۇ.

كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يېزىقچىلىق پىرىنسىپى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى جەھەتتىن روشەن يېڭى يۈزلىنىشكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، ئۇنىڭدا مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ۋەزنى ئېغىر، چۈشىنىكسىز ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى چۆرۈپ تاشلانغان بولۇپ، ئۇ ئاممىباپ ئەدەبىيات، ئىلمىي تەسەۋۋۇر رومانلىرى، ئامېرىكا رومانلىرى ۋە باشقا ئەدەبىياتقا يانداشقان ئەسەر ۋە يازمىلاردىن ئۆزىگە زور ئوزۇق ئالغان، شۇنداقلا تاللانغان ۋە ئاممىباپ تىل ئىشلىتىش ئۇسلۇبى يۈكسەك بىردەكلىككە ئىگە قىلغان. بۇ خىل يۈزلىنىشكە تەۋە بولغان ئېقىملاردىن ئامېرىكىنىڭ «ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىلگەن بىر دەۋر» ئەدەبىياتى، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ سېھرىي رېئاللىزم ئەدەبىياتى قاتارلىقلار بار.

يەنە بىر ئېقىم، مودېرنىزم ئەدەبىياتى ئاساسىدا تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن ھالقىش ھاسىل قىلىنىپ، مەيدانغا چىقىرىلغان ئەدەبىيات ئېقىمى بولۇپ، ئاساسلىقى مەسلەك ئەدەبىياتى (主义文学)،

3. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى

ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

(1) يېزىقچىلىق پىرىنسىپىدىكى گۇڭگىلىق

كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى كېيىنكى مودېرنىزم روھىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشىدۇر. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ

بۇنىڭ ئىچىدىكى «تەسۋىرسىز» كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى شەخس سۈرەتلىرىنىڭ ھېچقانداق كونكرېت يورۇتۇپ بېرىلمەيدىغانلىقىنى كۆرسەتسە، ئۇنىڭدىكى «ئوخشىتىشسىز» ھېچقانداق ئوخشىتىش ياكى تەقلىد قىلىشتىن خالىيلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى كېيىنكى مودېرنىزمدا ھېچقانداق «ھادىسە كەينىگە يۇشۇرۇنغان ماھىيەت» مەۋجۇت بولمايدۇ.

(3) سۆزىتىشكى گۇڭگىلىق. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرى بىردەك ئەسەر سۆزىتىشنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن، باش ئاخىرى باغلانغان، شۇنداقلا يېپىق بولۇشىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇلار مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى مۇددىئانىڭ باغلاشتۇرۇلغان، پېرسوناژلار پائالىيەتنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن، ئەسەر سۆزىتىشنىڭ مۇكەممەل ۋە يېپىق بولۇشىنى تامامەن ئاپتورنىڭ ئۆز خاھىشىغا ئاساسەن يارىتىلغان، ھېچقانداق تۇرمۇش ئاساسى يوق دەپ قاراپ، بۇ خىل ئەندىزىنى بۇزۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ خاھىشىچە بولغاندا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرى ئەسەر سۆزىتىشنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن، باغلاشقان بولۇشىغا خاتىمە بېرىپ، نۆۋەتتىكى، ئۆتۈشتىكى شۇنداقلا كەلگۈسىدىكى ۋاقىت تەرتىپىنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ، رېئال ماكان دائىرىسىنى خالىغانچە بۆلۈپ، ئەسەرنىڭ سۆزىتىشى كۆپ خىل شۇنداقلا چەكسىز ئېھتىماللىققا يۈزلەندۈرۈشنى ئىزدەيدۇ.

مىشەل بايتور^[7] ئۆزىنىڭ «ۋاقىت جەدۋىلى» ناملىق روماندا ئەنئەنگە قارشى ئېقىمىدىكى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى نامايان قىلغان. ئۇ ئەسەردە بىر سىرلىق ئوردا ئويۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان سۆزىت قۇرۇلمىسىنى قوللانغان. ئەسەردە 5- ئايدىن 9- ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىت جەمئىي 5 بۆلەككە بۆلۈنگەن، بىراق ئاپتور ۋاقىتنى ئەنئەنىۋى (ھازىرقى كالىپىدار ئاساسىدىكى) بۆلۈش تەپەككۈرىدىن تامامەن ھالقىغان ئۇسلۇدا بۆلگەن، يەنى ئۇ ۋاقىتنى ھازىر، ئۆتمۈش، كەلگۈسى، رېئاللىق، تارىخ، تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت بەش بۆلەككە بۆلگەن. بۇ خىل گىرەلەشتۈرمە ۋاقىت تەرتىپى كىشىلەرگە يۈكسەك دەرىجىدىكى گۇڭگا تۇيغۇ بېغىشلىسا يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ تەپەككۈرىنى زور دەرىجىدە غىدىقلايدۇ.

«كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتالغان ئامېرىكىلىق داڭلىق يازغۇچى — دونالد بارىسلىمى^[6]: «مېنىڭ شېئىرلىرىمدىكى كۈچ قۇۋۋەت ئۇنىڭدىكى ئېنىقسىزلىق ۋە گۇڭگا مەزمۇندىن كەلگەن» دېگەندى. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى گۇڭگا ئامىلى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) تېمىدىكى گۇڭگىلىق. رېئاللىق ئەدەبىياتىدا ئەسەرلەرنىڭ تېمىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىق بولىدۇ، ئاپتورنىڭ تەكىتلەيدىغىنى بولسا ئەسەر مەزمۇنىنىڭ تېمىدىن ھالقىپ كېتىشىدۇر. لېكىن، مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا بولسا يازغۇچى رېئاللىق ئاساسىدىكى تېمىلارغا قارشى تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارشىلىقى پەقەت تېمىنىڭ ئۆزىگە قارىتىلىپ قالماستىن ئەكسىچە، بۇنىڭدا ئاپتورلار چاپلىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ئۆزىگە خاس بولغان تېمىنى يارىتىدۇ. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا بولسا ئاتالمىش «ئاساسىي تېما» مەۋجۇت بولمايدۇ، چۈنكى بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە كونكرېت ئاساسىي تېمىنىڭ ئەھمىيىتى يوق. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە ھەممە نەرسە ئوقۇرمەن ئالدىغا تىزىپ قويۇلغان بولۇپ، ھېچقانداق ئاساسىي تېما، قوشۇمچە تېما دېگەنلەر مەۋجۇت بولمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا كېيىنكى مودېرنىزم يازغۇچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى خالىغانچە، ئىلھامغا ئەگەشكەن، شۇنداقلا قۇراشتۇرۇپ چىقىلغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئەڭ ئەھمىيەت بېرىدىغىنى ئوقۇرمەننىڭ ئەسەرگە قاتنىشىشىدۇر.

(2) ئوبرازلارنىڭ گۇڭگىلىقى. ئەگەر رېئاللىق ئەدەبىياتىدا پېرسوناژ بىر شەخسنى، ئىنسان خاراكتېرىنى كۆرسىتىدۇ دېيىلسە ئۇ ھالدا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا پېرسوناژنىڭ كۆرسىتىدىغىنى بىر ئادەمنىڭ سايىسى، شەخسلەرنىڭ سۈرىتى دېيىش مۇمكىن. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ئوبيېكتىنىڭ، ئەسەر ئاپتورنىڭ ئاللىقاچان ئۆلگەنلىكىنى ئېلان قىلغاندا ئەسەردىكى پېرسوناژلار مۇ ماس ھالدا ئۆلگەن ئىدى. بەزى كىشىلەر كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى شەخسلەرنىڭ سۈرىتىنى يىغىنچاقلاپ «مەنتىقىسىز، سەۋەبسىز، تەسۋىرسىز، ئوخشىتىشسىز» دېگەن بولۇپ،

2) ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى گۇڭگىلىق

كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ يېزىقچىلىق پىرىنسىپىدىكى گۇڭگىلىق مۇقەررەر ھالدا ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسۇلىدىكى گۇڭگىلىقنى بەلگىلىگەن. كۆپ قىرلىق بولۇش كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسۇلىدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ قىرلىق بولۇش ئالاھىدىلىكى ئاساسلىقى ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسۇلىنىڭ مودېرنىزم، رېئاللىزم ۋە رومانىزىملىق يېزىقچىلىق ئۇسۇللىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) كېيىنكى مودېرنىزم بىلەن رېئاللىزمنىڭ مۇناسىۋىتى. كېيىنكى مودېرنىزم روھى گەرچە رېئاللىزمدىن تولمۇ يىراق ئەك قىلىنمۇ، لېكىن كونكرېت ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. مەسىلەن، سېھرىي رېئاللىزم دەل كېيىنكى مودېرنىزم بىلەن رېئاللىزمنىڭ ئۇستاتلىق بىلەن بىرىكىشىدىن مەيدانغا كەلگەن. سېھرىي رېئاللىزم گەرچە كېيىنكى مودېرنىزمنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا روشەن كېيىنكى مودېرنىزم ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرسىمۇ، بىراق سېھرىي رېئاللىزم يازغۇچىلىرى ئەزەلدىن رېئاللىزمنى بىر چەتكە قايرىپ قويغان ئەمەس. سېھرىي رېئاللىزم يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز دۆلىتى ۋە خەلقىنىڭ تەقدىرى-كەچمىشلىرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىدا يۈكسەك مەسئۇلىيەت ۋە روشەن مۇھەببەت، نەپەت قارشى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سېھرىي رېئاللىزم يازغۇچىلىرى غەربنىڭ ئەنئەنىۋى كېيىنكى مودېرنىزم يازغۇچىلىرىدىن روشەن پەرىقلىنىپ تۇرىدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاپتورنىڭ شەخسىي ھېسسىي پىسخىكا كەچۈرمىشلىرى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن يەنە ئەسەر ئوبىيېكتىپ رېئاللىققا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولىدۇ.

(2) كېيىنكى مودېرنىزم بىلەن مودېرنىزمنىڭ مۇناسىۋىتى. كېيىنكى مودېرنىزم ۋە مودېرنىزمنى پەرقلەندۈرۈشتىكى ئىختىلاپلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ پەرقى كۆپىنچە ھاللاردا مۇئەييەن

ھېسسىي ئامىلى ئاساس قىلغان بولىدۇ. ئۇلار ئوخشاشماسلىق ئىچىدىكى بىردەكلىكنى ياكى بىردەكلىك ئىچىدىكى ئوخشاشماسلىقنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا بۇ ئىككىسىنىڭ چەك چىگرىسىنى ئېنىق ئايرىش مۇمكىن ئەمەس. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. شۇنداقلا نۇرغۇنلىغان مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسىرىدە كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئامىللىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ.

جوزىق خېللىرىنىڭ^[8] «ھەربىي نىزامنىڭ 23-ماددىسى» ناملىق ئەسىرى قارا يۇمۇر ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ. ئەسەردە ئاپتور ئىنسانىي ئىدراك ئارقىلىق مۇستەبىت جەمئىيەتلەردىكى ھەربىي بىيوروكرات تۈزۈلمىنى، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ھاياتىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنىدىغان شەخسلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا «ھەربىي نىزامنىڭ 23-ماددىسى» توساتتىن ھەر قانداق زامان ۋە ماكاندا تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان، قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمايدىغان بىر خىل بىمەنە مۇھىتقا، بىر خىل تۇراققا سىمۋول قىلىنىپ، بۇ خىل نىزام مەڭگۈلۈك مەنىگە ئىگە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جوزىق خېللىرى ھاياتلىق ۋە ماماتلىق، مۇھەببەت ۋە نەپەت، ئىدىئاللىزم ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك قاتارلىقلارغا رادىكال ۋە ناتۇنۇش بولغان مەسخىرىلىك پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ھەتتا شېكىسپىرنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى دەبەبىلىك «ھاياتلىق يەنىلا ھالاك بولىدۇ» (To be, or not to be)^[9] مەسىلىسى جوزىق خېللىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا: «بىز تەھلىل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ئۇلۇش ياكى ئۆلمەسلىكتۇر» غا ئۆزگىرىدۇ. رومان ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا كېيىنكى مودېرنىزمغا بەكرەك تەۋە بولىدۇ، لېكىن بەدئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئېيتقاندا مودېرنىزم ئەدەبىياتىغا تەۋە بولىدۇ.

(3) كېيىنكى مودېرنىزم بىلەن رومانىزىمنىڭ مۇناسىۋىتى. خۇددى مودېرنىزم بىلەن رومانىزىمنىڭ نۇرغۇن ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنىڭ بولغىنىدەك، كېيىنكى مودېرنىزمدىمۇ كۈچلۈك رومانىزىم پۇرىقى بار. كېيىنكى مودېرنىزم شېئىرىيەتتىكى ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئېقىمى

دەل رومانىزىمىدىكى «شەخسىي ھېسسىياتنى ئىزھار قىلىش» تىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكنى يۇقىرى پەللىگە ئېلىپ چىققان. ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئېقىمىدىكى شائىرلار ئېللىپتونىڭ^[10] شېئىر ئىجادىيەت ئۇسلۇبىغا شۇنداقلا يېڭى تەنقىد نەزەرىيەسىگە قەتئىي قارشى تۇرىدۇ. ئېللىپتونىڭ قارىشىچە، «مەدەنىيەت تارىخىدىكى زور بېسىملار شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت قىزغىنلىقىدىن غالىب كېلىدۇ، شۇڭا شېئىر ھەرگىزمۇ ھېسسىياتنىڭ ئەركىن قويۇۋېتىلىشى ئەمەس، بەلكى ھېسسىياتنىڭ يوشۇرۇنۇشى، شەخسىي خاراكتېرنىڭ ئىپادىلىنىشى ئەمەس بەلكى، شەخسىي خاراكتېرنىڭ ئۆزىنى چەتكە ئېلىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر». بۇ دەل ئېللىپتونىڭ «ئىندىۋىدۇئالىسىز» يېزىقچىلىق پىرىنسىپى ھېسابلىنىدۇ. يېڭى تەنقىد نەزەرىيەسىنى ياقلىغۇچىلار ئېللىپتونىڭ بۇ نەزەرىيەسىگە ئاساسەن «نۇقسان مۇددىئاسى» «意图谬误» نەزەرىيەسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتى. ئۇلار: كىشىلەر ھەمىشە يازغۇچىنىڭ يېزىقچىلىق مۇددىئاسى بىلەن ئەسەرنىڭ قىممىتىگە باھا بېرىشنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ، ھەمدە دائىم ئەسەرنىڭ قىممىتى ئارقىلىق ئاپتورنىڭ يېزىقچىلىق مۇددىئاسىغا باھا بېرىدۇ، بۇ خىل خاھىش دەل «نۇقسان مۇددىئاسى» «意图谬误» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا تەنقىدچىلەر ھەمىشە ئەسەرگە باھا بېرىشتە يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرىدۇ. بىراق، ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئېقىمىدىكىلەر ئېللىپتون ۋە يېڭى تەنقىدچىلەر ئېقىمىدىكىلەرنىڭ نەزەرىيەسىگە تامامەن قارىمۇ قارشى يول تۇتقان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جىنسىي ئىنتىلىشى، ئۆلۈم قارىشى، ئۈمىدسىزلىكى، روھى بىنورماللىقى، كېسەللىك ئەھۋالى، ھەتتا ئەر - ئايال، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن بولغان بىنورمال مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق شەخسىي مەخپىيەتلىكلىرىنى قىلچە ئىككىلەنمەي ئاشكارىلاشقا ئادەتلەنگەن. شۇڭا ئادەتتە ئۇلارنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدە رومانىزىمنىڭ پۇرقى كۈچلۈك. ئۇلارنىڭ بۇ خىل مەۋقەدىكى ئىجادىي پائالىيەتلىرى 20-ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا غەرب ئەدەبىياتىدا بىر مەيدان «ئۆزىنى ئاشكارىلاش» ھەرىكىتى پەيدا قىلدى.

(3) تىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى خاسلىق

ئەسىرى «گارمون» (簧风琴) تىپىك تىل ئويۇنى بولۇپ، ئەسەر تىلىدىكى قاينام تاشقىنلىق ئىچىدىن زور خۇشاللىققا ئېرىشكىلى بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا تىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى بۇ خىل ئىختىيارىيلىق كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك ۋە گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

دەرۋەقە، كېيىنكى مودېرنىزم ئېقىمىدىكى يازغۇچىلار تىل ئارقىلىق رېئاللىق يارىتالغانىكەن، ئۇلار ئەلۋەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئەركىن، كۆڭۈللۈك تىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۆزى ئۈچۈنمۇ زور خۇشاللىق تاپالايدۇ. مەسىلەن، سىنتىۋىزنىڭ^[12] ۋەكىل خاراكتېرلىك

ئىزاھاتلار

- [1] ئارنولد. جوزىف. توينبى (Joseph Toynbe Arnold) (1889-1975)، ئەنگىلىيەلىك داڭلىق تارىخشۇناس. ئۇنىڭ 12 توملۇق «تارىخ تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرى كىشىلەر تەرىپىدىن يېقىنقى دەۋر ئالىملىرىنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىرى دەپ تەرىپلەنگەن.
- [2] ئىروىڭ خۇۋ (Irving Howe, 1920-1993)، ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئەدەبىيات ۋە جەمئىيەت تەنقىدچىسى، ئۇنىڭ «Democratic Socialists of Ameri» ناملىق ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بار.
- [3] لېسلى فېدىلەر (Leslie Fiedler, 1917-2003)، ئامېرىكىلىق تەنقىدچى.
- [4] ئىخاب خەبىب ھەسەن (Ihab Habib Hassan, 1925-)، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى مىسىرلىق ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى ۋە يازغۇچى.
- [5] 张国清: «中心与边缘后现代主义思潮概论», 中国社会科学出版社1998年版, 第5455页.
- [6] دونالد بارسلېمى (Donald Barthelme, 1931-1989)، ئامېرىكا يازغۇچىسى، ئۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى مودېرنىزم ئۇسلۇبىدىكى قىسقا ھېكايىلىرى بىلەن داڭق چىقارغان.
- [7] مىشەل بايتور (Michel Butor, 1926-)، فىرانسىيەلىك داڭلىق يازغۇچى، ئۇنىڭ «ۋاقىت جەدۋىلى»، «ئۆزگىرىش» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ «ئۆزگىرىش» ناملىق رومانىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن 1957 - يىللىق ئوسكار ئەدەبىيات مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى بولغان.
- [8] جوزىف خېللىر (Joseph Heller, 1923-1999) ئامېرىكىنىڭ قارا يۇمۇر ئۇسلۇبىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك يازغۇچىسى. ئۇ 1961 - يىلى ئېلان قىلىنغان «ھەربىي نىزامنىڭ 23 - ماددىسى» (Catch-22) ناملىق ئەسىرى بىلەن بىراقلا نام چىقارغان.
- [9] شېكسپىرنىڭ ھاملېت ناملىق دراممىسىدىكى ھاملېتنىڭ سۆزى.
- [10] توماس. سىتىرنس. ئېللىيوت (Thomas Stearns Eliot, 1888-1965) ئامېرىكىلىق داڭلىق شائىر، درامماتور، ئەدەبىي تەنقىدچى. 1948 - يىللىق نوبىل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى.
- [11] خەنس. جورجى. گەدىسەر (Hans-Georg Gadamer, 1900-2002)، گېرمانىيەلىك پەيلاسوپ.
- [12] ۋولس. سىتىۋېنز (Wallace Stevens, 1879-1955) ئامېرىكىنىڭ 20 - ئەسىردىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك شائىرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1954 - يىلى ئۆزىنىڭ شېئىرلار توپلىمىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن زور شۆھرەت قازانغان.

پايدىلانمىلار

- [1] 弗·利奥塔德·赵一凡等译·后现代状况:关于知识的报告[M]·北京:社会文献出版社,1999.
- [2] 弗·杰姆逊·后现代主义与文化理论[M]·北京:北京大学出版社,1997.
- [3] 查尔斯·哈里斯·美国当代荒诞小说[M]·纽黑文:学院与大学出版社,1971.
- [4] 沃尔夫冈·韦尔施. 我们的后现代的现代[M]. 洪天富译. 北京:商务印书馆,2004. 24.
- [5] 刘象愚主编. «从现代主义到后现代主义» [M]. 高等教育出版社, 2002.
- [6] 麦可法主编. «现代主义» [M]. 上海外语教育出版社, 1992.
- [7] 汪玲玲. 谢华 现代主义文学的兴衰发展与后现代主义文学的兴起 [J] 琼州学院学报, 2008 (3).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتى توغرىسىدا*

تۇرسۇننىياز ساۋۇر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن پەنلىرى ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى مول مەزمۇنى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى جانلىق ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماقالىدە، ئەشۇ ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتى ئۈستىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 维吾尔民间谚语以其丰富的内容为我们研究维吾尔文化史提供有效地信息。本文中作者利用这些信息，对维吾尔族的法律思想、法律文化提出初步的探讨。

Abstract: The Uyghur proverb provides rich sources of information which can be used as valuable in studying Uyghur culture and history. By analyzing Uyghur proverbs, this thesis discusses law and related conventions in Uyghur culture

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D9-49

ھادىسىلەرگە تەتبىق قىلىنىدىغان، كىشىلەرنىڭ شۇ شەيئىلەر، ۋەقەلەر، ھادىسىلەرگە بولغان تونۇشى، چۈشەنچىسى، پوزىتسىيەسى، قىممەت قارىشى، ئېتىقادى، ئارزۇ-ئۈمىدلىرى ۋە شۇ ئاساستا شەكىللەنگەن ئاڭ، ئىدىيە، ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭقۇر مەنىلىك، قىسقا-ئىخچام سۆزلەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى مەنىسىنىڭ چوڭقۇرلىقى، كۆپ قاتلاملىقلىقى، رايون ۋە دەۋرلەر بويىچە مۇئەييەن پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن كونكرېت چۈشىنىش، تەھلىل قىلىش ۋە تەتبىقلاش جەھەتلەردە نۇقتىلىق سانلار بولۇشى مۇمكىن، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ تەنقىد-تەكلىپلەرنى بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان خەلق ماقال-تەمسىللىرى مول ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھايات ئىزلىرى، قىممەت قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، ئەخلاق-پەزىلىتى، مەجەز-خاراكتېرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت-ئىدىيە تارىخىنى، جۈملىدىن قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مول ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئىجاد قىلغان چوڭقۇر مەزمۇنلۇق تىل بايلىقى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك شەيئىلەر، ۋەقەلەر،

1. ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈش توغرىسىدا

دۇنيادىكى ھەربىر مىللەتنىڭ ئورتاق ئەنئەنىسىدۇر. ئەمگەكچان، ئەقىللىق، باتۇر

ئۆز ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈش، قەدىرلەش، بارلىقنى ۋەتەنگە، خەلقكە بېغىشلاش

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 12-ئاينىڭ 27-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: تۇرسۇننىياز ساۋۇر (1961-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، كۆپ مىللەتلىك رايونلارنىڭ قانۇن-تۈزۈمى ۋە قانۇن مەدەنىيىتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-روھىڭ سامان بولماس.

ئۆزەڭ ئۈچۈن كۈلەرسەن، يۇرتۇڭ ئۈچۈن ئۆلەرسەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماقال-تەمسىللىرىدە «ئەل» سۆزى ۋەتەن، يۇرت، خەلق دېگەن سۆزلەر بىلەن مەنىداش قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزەلدىن ۋەتەننى، خەلقىنى يۈكسەك دەرىجىدە قەدىرلەيدىغانلىقى، سۆيىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەر ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنلار بۇلارنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز:

- ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە،
- ئەلنىڭ بالىسى بول.
- قولۇڭدىن كەلسە، ئەلدىن ئايما.
- ئەلگە باققان خار ئەمەس.
- ئەل قوزغالسا، تەخت قوزغىلار.

ئۆز خەلقىنى ئۇلۇغلاش، خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى مۇقەددس بىلىش-ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن يەنە بىر مۇھىم مەدەنىيەت ئەنئەنىسى. يۇقىرىدا كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن «ئەل قوزغالسا، تەخت قوزغىلار» دېگەن ماقال-تەمسىلدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەر ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ:

- سەن تاش سانسىڭ، خەلق قۇم سانىدۇ.
- ئەلنىڭ ھۆكۈمى لىللا.
- خەلق ئېيتماس، ئېيتسا خاتا ئېيتماس.
- خەلقى ئالدايمەن دېگىنىڭ -
- ئۆزۈڭنى ئالدىغىنىڭ.
- ئەلنىڭ قۇلقى ئەللىك.
- توپقا قاراپ چالما ئاتما.

يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە ئەكس ئەتكەن چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئىدىيەلەر ھەرقانداق تەخت-ھاكىمىيەتنىڭ ئىگىسى پەقەتلا خەلق ئىكەنلىكىنى، پەقەت خەلقىنىڭلا ھەممىگە قانداق ئىكەنلىكىنى، خەلقىنىڭ ھېمايىسىز، خەلقىنىڭ قوللىشىسىز ھەرقانداق

ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇيغۇر خەلقى ماقال-تەمسىللىرى توپلاملىرىنى ۋاراقلىغاندا، مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئىگە بوۋاي-مومايلىرىمىز بىلەن موڭداشقىنىمىزدا، ئاۋۋال ئۇچرىتىدىغىنىمىز ۋە كۆپ ئاڭلايدىغىنىمىز دەل ۋەتەننى، خەلقىنى سۆيۈش، ئانا يۇرتنى قەدىرلەش، خەلقىنى ھۆرمەتلەش، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن بارلىقنى تەقدىم قىلىشقا مەدەت بېرىش، ۋەتەن-خەلققە يۈزسىزلىك قىلغانلارنى سۈكۈش-ئەيىپلەشكە دائىر ماقال-تەمسىللەردۇر. مەسىلەن:

- دىلى ئوچۇقنىڭ قولى ئوچۇق،
- ئەل سۆيگەننىڭ يولى ئوچۇق.
- قۇشمۇ ئۆز ئۇۋىسىنى قەدىرلەيدۇ.
- يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن،
- قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن.
- ئەل بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى توي.
- كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغۇچە،
- ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول.

ۋەتەنپەرۋەرلىك-كىشىلەرنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ئۈستىدىن غالىپ كېلىشىدىكى تەۋرەنمەس مەنىۋى تۈۋرۈكى. ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ۋەتەننى، خەلقىنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەننى - ئەلنى قۇدىرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسۈتۈپ، ئۆزلىرىنىڭ تەغدىر-قىسمەتلىرى بىلەن ۋەتەن-خەلقىنىڭ تەغدىر-قىسمەتلىرىنى چەمبەرچاس باغلاپ مۇئامىلە قىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىنى يېتىلدۈرگەن. مەسىلەن:

- ئەرنىڭ غېمى ئەلدە.
- ئەل ئامان شەھرىڭ ئامان.
- ئەل قاين سەن شۇيان.
- ئۆز ئېلىڭنىڭ نېنىنى يە،
- كىچە-كۈندۈز غېمىنى يە.

خەلىق مەدەنىيەتلەنگەن، ۋەتەننى، خەلقنى سۆيگەنلەرگە، ئۇنى قوغداش، روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن قان-تەر تۆككەنلەرگە ئاپىرىن ئوقۇلغاندىن باشقا، يەنە ۋەتەن، خەلق ئاسىيلىق قىلغانلارغا لەنەت ئوقۇلىدىغان مەزمۇنلارمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۈردىكى ماقال-تەمسىللەرمۇ تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈش توغرىسىدىكى ماقال-تەمسىللىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

مەسىلەن:

ئۆگىرىنى تاشلاپ تالقان يەپتۇ،

يۇرتىنى تاشلاپ ئارمان يەپتۇ.

قاچقۇنغا شەپقەت يوق، ئازغۇنغا ھۆرمەت (يوق).

ئەلگە يامانلىق ئەيلىگەننى،

ئارىغا ئالماس ھېچ كىشى.

2. ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە كىشىلىك قەدىر - قىممەت توغرىسىدا

ئادەت، مەجەز - خاراكىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەق - ناھەققە بولغان ئىنكاسى، ئۈمىد - ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇ بىر مىللەتنىڭ قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش، چۈشۈنىشنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالىدۇر.

ئەركىنلىك - تۈرلۈك چۈشەنك - ئاسارەتلەردىن ئازاد بولۇش دېگەنلىك بولۇپ، ئىنسانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇ كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر داۋامىدا كاپالەتلەندۈرۈلگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان، ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ياكى ئارزۇسى بويىچە ھەرىكەت قىلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ تارىخى تەرەققىياتىدا، ئىنسانلارنىڭ ئىجابىي مەخسەتتە ئېلىپ بارغان مەيلى ئويىپكىتپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ھەرىكەتلىرى بولسۇن، ياكى ئۆزلىرىنىڭ سۈيىپكىتپ دۇنياسىنى ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ھەرىكەتلىرى بولسۇن، ھەممىسى ھامان ئازدۇر - كۆپتۇر مۇشۇ خىل ھوقۇقلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ياكى تېخىمۇ ياخشى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى مەخسەت

ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ ئىرادىسى، خەلقنىڭ ھۆكۈمىنىڭ مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىش، خەلققە بىھۆرمەتلىك قىلىشنىڭ مۇقەررەر ھالدا ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ نادىر مەزمۇنلاردىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خېلى بۇرۇنلا يېقىنقى ۋە ھازىرقى زاماندىكى قانۇن شۇناسلىق ئىدىيەسىنىڭ جەۋھىرى بولغان دۆلەتنىڭ بارلىق ھوقۇقى خەلق تىن كېلىدۇ، شۇڭا دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى خەلققە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، دېگەن ئىدىيەنى تونۇپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە ۋەتەن،

ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە كىشىلىك قەدىر - قىممەت توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئىچىدە بىر قەدەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھالبۇكى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە كىشىلىك قەدىر - قىممەت قاتارلىقلار قانۇن شۇناسلىق نەزەرىيەسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە باشقا قانۇن - قائىدىلىرىنى قوغداپ، كاپالەتلەندۈرۈشكە تىرىشىۋاتقان يادرولۇق مەزمۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرقى زامان قانۇن شۇناسلىقىدا نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىۋاتقان پۇقرالارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنىڭ ئاساسلىق نۇقتىسى. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن تۈرلۈك ئىدىيەلەر خەلق ئاممىسىنىڭ ھايات مۇساپىسىنى، دۇنيا قارىشىنى ۋە قىممەت قارىشىنى، شۇنىڭدەك تۈرلۈك پەزىلەت، ئۆرپ -

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، «بايلىق-نامراتلىقتا بىردەك بولۇش، قەدىرلىك-پىقىرلىقتا باراۋەر بولۇش» قاتارلىق تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، فرانسىيەنىڭ مەشھۇر «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» مۇ باراۋەرلىكنى ئۆزىنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى قىلغان.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەن تارىم، ئىلى ۋادىسى ئەزەلدىن كۆپ خىل مەدەنىيەت ئۆزئارا ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە جوغراپىيەلىك ئورۇنغا ئىگە رايون بولۇپ، شەرق-غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي كۆۋ-رۈككۈك رول ئوينىغان. بۇ جەرياندا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىدە چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، قانۇن مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ياراتقان. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە كۆپ تەرەپلەردىن ئەكىس ئەتكەن باراۋەرلىك ئىدىيەسى توغرىسىدىكى تۆۋەندىكى ماقالىلار بۇنىڭ تىپىك دەلىللىرىدۇر:

ئۆزۈڭ نېمە بېسەڭ، دوستۇڭغىمۇ شۇنى قوي.

يىتىمنىڭ ئاتىسى بول، غېرىپنىڭ پوتىسى بول.

پاختەكتە بار كۆڭۈل تورغايدا يوقمۇ؟

تونلۇققا كۆپ سۇغۇق، تونىزغا ئاز سۇغۇق.

باي بولسا بۆلۈپ بەرمەس،

گاداي بولسا ئۆلۈپ بەرمەس.

ھەممە كىشى ئانىدىن يالغىچ توغۇلغان.

بىر خار بولغان بىر ئېزىز بولماي قالماي.

تىرىككە ئۆي تېپىلار، ئۆلۈككە گۆر.

يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە كىشىلەرگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئىجتىمائىي ئورنى، مال-مۈلۈك ئەھۋالى قاتارلىقلارغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلماسلىق، ھەممە ئادەمنىڭ تۇغۇلىشىدىن باراۋەر بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت قانۇن-ئىنسانلىق ئىدىيەسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن

قىلغان بولىدۇ. ئەمگە كىچىكلىكى، باتۇرلىقى، ئەقىللىقلىقى بىلەن تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئويىپىكتىپ ۋە سۈبىپىكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش يولىدىكى كۈرەشلىرىمۇ ھەرگىز بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەر بۇنىڭ دەلىللىرىدۇر:

ياقنىڭ بەختىدىن،

شۇڭقارنىڭ شورلىقى ياخشى.

تۆگىنىڭ قۇيرۇقى بولغۇچە،

خورازنىڭ تاجىسى بول.

ئەركىنلىكتىن ئارتۇق راھەت بولماس.

تار يەردە ئاش يېگۈچە، كەڭ يەردە مۇشت يە.

يارىڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزدە،

ئەركىڭنى ئەل ئارىسىدىن.

ئەركىنلىك ھامان نىسپىي بولىدۇ؛ دۇنيادا ئەزەلدىن مۇئەييەن مۇھىت، مۇئەييەن شەرت-شارائىتتىن ھالقىغان چەكسىز ئەركىنلىك مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەركىنلىك توغرىسىدىكى يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردىمۇ بۇنداق ئىدىيە ئەكىس ئەتكەن بولۇپ، ئەركىنلىكنىڭ دائىرىسى، دەرىجىسى ھامان مۇئەييەن نۇقتىدىن يەنە بىر نۇقتىغا نىسبەتلەشتۈرۈلگەن؛ بولۇپمۇ ئەركىنلىكنى ئەل ئارىسىدىن ئىزدەشكە تەۋسىيە قىلىنغان ماقال-تەمسىل يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

باراۋەرلىك-ئىنسانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا جەمئىيەتتە باراۋەر ئورۇندا تۇرۇش، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. باراۋەرلىك ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتلار ئاستىدا ئوخشاش بولمىغان مەنالارغا ئىگە بولىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىردە كىچىك ئاسىيا رايونىدىكى قۇللار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بايلارمۇ، نامراتلارمۇ بولمىغان، قۇللارمۇ، قۇلدارلارمۇ بولمىغان «قۇياش دۆلىتى» بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. جۇڭگونىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدە دېھقانلار

بولسا، تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەردە كىشىلەر ئارا باراۋەر، ئىناق ئۆتۈش، باراۋەر مۇئامىلە قىلىش كېرەكلىكى، كىشىلەر پەقەت ئۆزئارا سەمىمىي، كۆيۈمچان بولغاندىلا ئاندىن جەمئىيەتتە ھەقىقىي ئادىللىقنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقى، كىشىلەرنىڭ تاشقى قىياپىتىگە ئەمەس بەلكى ئەمەلىيىتىگە قاراپ باھا بېرىش كېرەكلىكى تەۋسىيە قىلىنغان:

شاھتەك گاداى بار، گادايدەك شاھ بار.

خوشمۇ خوش، داڭقاندا گوش.

داستىخان مېھمان بىلەن ئاۋات.

تاپقىنى گۈل كەلتۈرەر،

تاپالمىغىنى بىر باش پىياز؛

تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر، تاپالمىغىنى چۈجە-خوراز.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ غادىيۋېلىپ، ئەسلىنى ئۈتۈمۈمۈسلىق لازىملىقى، باشقىلارغا باراۋەر، ئادىل مۇئامىلە قىلمىغانلارنىڭ ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن:

قۇش ئاساندا ئۇچسا، سايىسى يەرگە چۈشەر.

كىشى كىشىنى خار كۆرۈپتۇ،

ئاقىۋەت ئۆزىنى خار كۆرۈپتۇ.

كىشىلىك قەدىر-قىممەتنىڭ ئوخشىمىغان پەنلەردە ئوخشاش بولمىغان تەبىرىلىرى بولۇشى مۇمكىن. قانۇنشۇناسلىق ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ بىر يادرولۇق ئۇقۇم بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى رىمدا بارلىققا كەلگەن. بۇ ئۇقۇم بىر ئادەمنىڭ قانۇندىكى ھوقۇق-مەجبۇرىيەتنىڭ سۈبىيىكىتى بولۇش سالاھىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە كىشىلىك قەدىر-قىممەتكە دائىر ماقال-تەمسىللەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مەزمۇنىمۇ ناھايىتى مول. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك قەدىر-قىممەتكە ئەزەلدىن يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنلىكىنىڭ گەۋدىلىنىشىدۇر. بۇ ھەقتىكى ماقال-تەمسىللەردە ئالدى بىلەن كىشىلىك قەدىر-قىممەتنى ساقلاش، ئونىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىملىقى تەكىتلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئابروينى پۇلغا سېتىۋالغىلى بولماس.

ئىناۋەت ئالتۇندىن قىممەت.

ئۇيات تۇرغان يەردە ئىمان تۇرار.

ئابروينى ئالتۇنغا ئال، جاننى كېپەككە سات.

تىرىك ئىززەتكە تويماپتۇ،

ئۆلۈك دۇئاغا (تويماپتۇ).

قەدىرسىز ياشىغىنىڭدىن،

قەدىرلىك ئۆلگىنىڭ خوپ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە

«كىشىلىك قەدىر-قىممەت» سۆزى ئابروي،

ئىناۋەت، قەدىر، ھۆرمەت، ئۇيات قاتارلىق

ئىبارىلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ

ئادەتتىكى تىل ئادىتىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە كىشىلىك

قەدىر-قىممەتنى ساقلاش ۋە ئۇنىڭغا ئالاھىدە

دىققەت قىلىش لازىملىقى ئالاھىدە

تەكىتلەنگەندىن باشقا، ئۆزىنىڭ قەدىر-

قىممىتىنى ساقلاش ۋە قوغداش ئۈچۈن ئاۋال

باشقىلارغا ئىززەت قىلىشىمۇ تەكىتلىنىدۇ.

مەسىلەن:

ئابرويىڭنى ياشلىقىڭدىن ساقلا.

چوڭ ئىززەت قىلسا، كىچىك خىزمەت قىلار.

ئاۋۋال ئىززەت، ئاندىن زورلۇق.

ئىززەت قىلساڭ ئىززەت كۆرسەن،

چايناپ يېسەڭ لەززەت كۆرسەن.

كىشىنىڭ ھۆرمىتى ئۆز قولىدا.

ھۆرمەت قىلساڭ ھۆرمەت كۆرسەن.

ئادەم ئەتكەنگە تازىم ئەت.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە

شەخسنىڭ كىشىلىك قەدىر-قىممىتىنى ئەلگە

باغلاپ ساقلاش، ئۆزىنىڭ ئەل ئارىسىدىكى

قەدىر-قىممىتىنى يوقۇتۇپ قويۇشنى ئۆلۈمدىن

ئارتۇق بىلىش، قەدىر-قىممەتسىز ئادەمنى ئەل

قاتارىدا سانماسلىقتەك بىرقاتار ئىلغار ئىدىيەلەر

ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن:

بۇلبۇل گۈل بار يەردە،

ھۆرمەت دوست بار يەردە.

ئات ئۆلسە ئىگىرى قالار،

كىشىلىك قەدىر-قىممەت توغرىسىدىكى
 يۇقىرىقى ماقال-تەمسىللەردە يەنە قەدىرلەش،
 ئىززەتلەشلەرنىڭ ئۆزئارا بولىدىغانلىقى، ئۇنداق
 قىلمىغاندا ئونىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگۈرۈپ
 كېتىدىغانلىقى ئەسكەرتىلىپ، قەدىر-قىممەت،
 ياخشى نام قالدۇرۇشنىڭ ئىلمىي قىممىتى
 توغرىسىدىكى ئىنقىسار پەلسەپىۋىلىك ئىدىيەلەر
 ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇلارنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ
 تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئادەم ئۆلسە نامى(قالار).
 ئىزا-ئۆلۈمدىن قاتتىق.
 ھاقارەتلىك تۇرمۇشتىن،
 ساداقەتلىك ئۆلۈم ياخشى.
 يامان ئاتاق بىلەن يۈرگەندىن،
 ياخشى ئاتاق بىلەن ئۆلگەن ياخشى.
 قارىم ئۈچۈن يىغلىمايمەن،
 قەدىم ئۈچۈن يىغلايمان.
 ئەلدە ئابرويۇڭ بولسا، چۆلدە يۈكۈڭ قالماست.

3. پاك-دىيانەتلىك ۋە ئادىل بولۇش توغرىسىدا

ئىنساپ ئىماندىن ئۇلۇغ.
 ئىنساپنىڭ دىلى ساپ.
 ئادەم ئۆلىدۇ، دۇنيا قالىدۇ.
 نەپسىگە ئەگەشكەن ئەخمەق،
 پالاكەت تېگىدە ياتماق.
 ئاز ئېشىم، غوغسىز بېشىم.
 ئۆز نەپسىدىن كەچمىگىچە،
 كىشىنى خوش قىلغىلى بولماست.
 ئايىدا يېگەن توق بولار،
 كۈندە يېگەن ئاچ(بولار).
 قوساقنىڭ مەيلىچە بولسا،
 ئابرويىڭنى قوشۇپ بەر.
 ھالاللىقنىڭ يولى بىر، ھاراملىقنىڭ يولى مىڭ.
 تولا يېگەن بۇرنىڭ كۆتى كاۋاك.
 قانائەتلىك كىشىنىڭ قارىنى توق.
 ئۆزى تويىمىغاننىڭ كۆزى تويىماس.
 يېمەيدىغان ھەسەل بار، يەيدىغان زەھەر(بار).
 توخلۇقتىن شوخلۇق چىقار.

پاك-دىيانەتلىك بولۇش، ئاچكۆزلۈك-
 نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىق، تۈرلۈك سۆز-
 ھەرىكەت، مۇئامىلەدە ئادىل، تەدبىرلىك
 بولۇش-ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك
 ساپاسىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىرىدىن بېرى.
 ئىنسانلارنىڭ ئۆز-ئۆزىنى ئاڭلىق ئىدارە قىلىپ،
 جەمئىيەت تەرتىپى، تۇرمۇش تەرتىپى،
 ئىشلەپچىقىرىش-خىزمەت تەرتىپى قاتارلىقلارنى
 بەرپا قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيلىك
 قورۇلۇشىنى ئۆزلۈكسىز ئالغا سۈرۈشنىڭ
 ئۈنۈملۈك تەدبىرلىرى. ئىنسانىيەتنىڭ قانۇن
 ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىش ۋاسىتىسىنى
 بارلىققا كەلتۈرۈشى، بارغانسېرى ئۈنۈملۈك
 قوللىنىشى ۋە ئونى ئۆزلۈكسىز تەتقىق قىلىپ،
 مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىشتىكى مەقسەتتە دەل
 مۇشۇ يەردە. ئۇيغۇرلاردا بۇ ھەقتىكى ماقال-
 تەمسىللەرمۇ بىر قەدەر كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەن
 بولۇپ، مەزمۇنى ناھايىتى مول.

(1) پاك-دىيانەتلىك، ئىنساپلىق بولۇش،
 مال-دۇنياغا بېرىلمەسلىك، نەپسانىيەتچىلىك
 قىلماسلىق، ھەق-ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ
 مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا، مەسىلەن:

تۇرمۇش ۋە باشقا ئىجتىمائىي
 پائالىيەتلەردە، تۈرلۈك باشقۇرۇش-مۇلازىمەت
 ئىشلىرىدا پاك بولۇش، ھالال بىلەن ھارامنى،
 ھەق بىلەن ناھەقنى ئايرىش، نەپسانىيەتچىلىك
 قىلماسلىق، ئادىل ئىنساپلىق بولۇش، مال-
 دۇنياغا ئۆزىنى ئۇرمانلىق، كەمتەر-قانائەتچان
 بولۇش، ئاچكۆزلۈك قىلىپ مال-دۇنياغا
 ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلىشنىڭ بارلىق
 ھەشەمەتچىلىك-جىنايەت يولىغا كىرىپ

تاپقىنىم پاك، قۇلىقىم ساق.
 ئاق بولسۇن، پاك بولسۇن.
 ھەقنىڭ رېسقى نەق.
 ئاز يىغساڭمۇ ھالال يىغ.
 گال-تۇۋى يوق تاغار.

قېلىشنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىش قاتارلىقلار يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە گەۋدىلەندۈرۈلگەن قانۇن ئىدىيەسىنىڭ يارقىن مەزمۇنلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقالى-تەمسىللىرىدە يەنە جەمئىيەتكە ماس كېلىدىغان قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدىمۇ ئىلغار پىكىرلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

چاينىماي يېگەن كۆشمەي ئۆلەر.

سېنىڭ نەپىسڭ بالادۇر، ئاخىر ئوتقا سالادۇر.

ئىسراپ قىلىش-خاراپ قىلىش.

ئاخىرى مەن نېمە بولدۇم،

سېنىڭ كۆلىنىڭ سۈيى بولدۇم.

ئېتىڭ ھارسا ئابرويوڭ كېتەر،

قارنىڭ ئاچسا قەدرىڭ كېتەر.

قارنىم ئۈچۈن يىغلىمايمەن،

قەدرىم ئۈچۈن يىغلىمايمەن.

قارنى يامان ھېيتتا ئۆلەر.

ئىچتىم شاراپ-بولدۇم خاراپ.

(2) ئەمەلدارلارنىڭ پاك-دىيانەتلىك، پەم-

پاراسەتلىك، كۆكسى-قارنى كەڭ، سۆز-ھەرىكىتى

ئورۇنلۇق بولۇشى توغرىسىدا. ئەلۋەتتە،

يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە ھاكىمىيەت

تۇتقۇچىلارغا قويۇلغان ئۆتكۈر تەلەپلەر ئەكس

ئەتكەن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق

ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە بۇخىلىدىكى

كىشىلەرنىڭ سۈپىتى، ئەقىل-پاراسىتى، سۆز-

ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك تەلەپ ئوتتۇرىغا

قويۇلغان. مەسىلەن:

خان قۇزۇق، پۇقرا ئوزۇق.

پادىشاھ ئادىل بولسا، پۇقرا مايىل بولار.

قىلدەك ھوقۇقنىڭ پىلدەك كۈچى بار.

باسقان ئىزىڭنى بىلىپ باس،

ئالدى-ئارقاننى كۆرۈپ باس.

ئىش پەم بىلەن، ئىشىك دەم بىلەن.

نادانغا بېرىلگەن مەنسەپ.

كىچىك بالغا تۇتقۇزۇلغان ئۇستۇرا.

پەمسىز پەلەمپەيدىن يىقىلار.

ئەخمەق ئۈتۈكنىڭ تېشىدىن قاشلار.

ئەقىللىققا گەپ قىلسام ئويلاپ كۈلىدۇ،

نادانغا گەپ قىلسام ئاڭلاپ كۈلىدۇ.

ناننى چايناپ يە، گەپنى ئويلاپ دە.

تازغا مەنسەپ تەگسە، چەللىدە ئات چاپار.

نادانلىق قاراڭغۇلۇقتىن يامان.

ئاي تۈندە كېرەك، ئەقىل كۈندە (كېرەك).

دانا كىشى كۆپ ئاڭلاپ، ئاز سۆزلەر.

كەلگۈسىنى ئويلاپ ئىش قىل.

كىرىشتىن ئاۋۋال چىقىشنى ئويلا.

ئويلىماي قىلغان ئىشىڭدا،

كۈندە غوغا بېشىڭدا.

تەدبىرنىڭ قانداق بولسا،

تەقدىرنىڭ شۇنداق بولار.

گەپدان بولغۇچە، ئىشچان بول.

پاك-دىيانەتلىك بولۇش، ھەر ئىشتا پەم-

پاراسەتلىك، تەدبىرلىك بولۇش، كۆكسى-قارنى

كەڭ، سۆز-ھەرىكىتى ئورۇنلۇق بولۇش-ئۇيغۇر

خەلق ماقالى-تەمسىللىرىدە ئەمەلدار-

مەنسەپدارلارغا قويۇلغان تەلەپلەرنىڭ بىرى.

ئەمەلدارلار ئادىل بولسا خەلقنىڭ ئۇنى ھېمايە

قىلىدىغانلىقى، قۇدرەتلىك «پادىشاھ» ئۈچۈن

ھېمايە قىلىدىغان «خەلق»نىڭ كەم بولسا

بولمايدىغانلىقى، ھوقۇقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە

ئۇنى توغرا تونۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى، نادان، پەم-

پاراسەتسىز ئەمەلدارلارنىڭ ئەلگە ھەر بالالارنى

ئېلىپ كېلىدىغانلىقى، شۇڭا، ئەمەل-مەنسەپنى

ئەقىللىق، پەم-پاراسەتلىكلەرگە بېرىش

كېرەكلىكى، ئۇنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان قانۇن

ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ دۇردانىلىرىدۇر.

ئەمەلدار-مەنسەپدارلاردا ئالا كۆڭۈللۈك،

ئىنساپسىزلىق، ئىچى تارلىق، ئالدىراقسانلىق،

ھىيلە-مىكىر، قاراملىق، كۆز بويامچىلىق،

نادانلىق، دۆت-ئەخماقلىق، كالتا پەملىك،

بايقاشقا ماھىر بولالماسلىق، يېراقنى

كۆرەلمەسلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر

بولىدىكەن، ئۇنىڭ ھامان ھالاكەت ۋە

مەغلۇبىيەتنىڭ پىلتىسى بولمىدىغانلىقى تەكىتلىنىش ۋە بۇنداق ئىللەتلەرنى قامچىلاش ئۇيغۇر خەلق ماقالى - تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تىگىشلىك بولغان يەنە بىر مۇھىم ئىدىيەدۇر. مەسىلەن:

ئىنساپسىز قۇشۇق سالسا، يەتتە ئوتلاپتۇ.

ئىچى تارنىڭ گۆرى تار.

كەڭ بولساڭ، كەم بولمايسەن.

ئادەمنىڭ تېشىغا قارىماي، ئىچىگە قارا.

ئويلىماي ئىش قىلساڭ، سانماي تاياق يەيسەن.

توخۇنى كۆلچەككە ھەيدەپتۇ،

ئۆدەكنى قونداققا (ھەيدەپتۇ).

ئۆلگەندىن كېيىن «ياسىن» ئوقۇماق.

لايدىن ياسىغان خام كوزا سۇغا چۈشسە،

ساق چىقماس.

ئەخمەققە ئەمەل تەگسە، قوتانغا زەدۋال تارتار.

چۆچۈرىنى خام ساناپتۇ.

چۈجىنى كۈزدە سانانك.

سانماي سەكسەن دېمە.

سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك سالما.

ئاتقان يەردە ئوق قالىدۇ،

چىشقان يەردە پوق (قالىدۇ).

ئىتنى چىشلىمەيدۇ، ئاتنى تەپمەيدۇ دېمە.

ھەقىقەت ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ.

ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە،

ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.

ئاشنىڭ ئالىسى قوساق ئاغرىتار،

كۆڭۈلنىڭ ئالىسى ئادەم ئۆلتۈرەر،

ھىيلىگەردىن تۇخۇم ئالساڭ،

ئىچىدىن سېرىقى چىقماس.

ھىيلىلىك ئىشتا خەيرىلىك يوق.

قاشقا سانساڭ كۆزگە،

كىشىگە سانساڭ ئۆزگە.

ئارپا تېرىپ بۇغداي ئالىمەن دېمە.

قىغىر ئىش قىرىق يىلدىن كېيىنمۇ بىلىنەر.

قۇۋلۇقتىن شۇملۇق تۇغىلار.

يىراققا قارىغاننىڭ كۆزى ئۆتكۈر.

قارىماي ئېتىۋىدىم، كاللامغا تەگدى.

ئالدىدا قول قىسىشار، ئارقىدىن تاش ئېتىشار.

(3) ئادىل بولۇش، ئەقىل - ئىدىراكلىق

بولۇش، غەبىۋەتخورلۇق، ھاكاۋۇرلۇق،

تۆھمەتخورلۇق، خۇشامەتچىلىك قىلماسلىق،

كەمتەر - ئېھتىياتچان، كىچىك پېئىل، دۇرۇس،

ئېغىر - بېسىق بولۇش توغرىسىدا. ئۇيغۇر خەلق

ماقال - تەمسىللىرىدە ئەل ئىچىدە

ھۆرمەتلىنىدىغان، غورۇر - ۋىجدانى بىلەن

ياشايدىغان، ئىززەت - ئابرويلىق پۇقرالاردا بولۇشقا

تېگىشلىك ئەقەللىي شەرتلەر، ئەمەل - مەنسەپ

تۇتقۇچىلاردا كەم بولسا بولمايدىغان سۈپەتلەرىيەنە

مۇنداق ئەكس ئەتكەن:

خوشامەتچى بولماي دېسەڭ، تاماگەر بولما.

يولۋاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس،

ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر.

مېۋىلىك دەرەخ ئىگىلىپ تۇرىدۇ،

كىشىلەر ئاڭا تىرەك قويدۇ؛

مېۋىسىز دەرەخ غادىيىپ تۇرىدۇ،

كىشىلەر ئۇنى پۇتاپ تۇرىدۇ.

مېۋىسىز دەرەخقە كىم باقىدۇ،

مېۋىلىك دەرەخقە ھەركىم قول ئۇزىتىدۇ.

ئۆزەڭدىن يۇقىرىغا قاراپ پىكىر قىل،

ئۆزەڭدىن تۆۋەنگە قاراپ شۈكۈر قىل.

ئاچچىق ئالدىدا يۈرىدۇ، ئەقىل كەينىدە.

پۇل تاپقىچە ئەقىل تاپ.

پۇلۇڭغا ئىشەنگىچە، ئەقىلگە ئىشەن.

زىرەك كىشى خۇشامەتنى دوست تۇتماس.

ئۆزىنى سورىغان شەھەرگە سۇلتان،

ئۆزىنى سورىمىغان ئۆتۈككە ئۇلتاڭ.

ئۆزىنى بىلگەن خار بولماس.

سۇ كەلگىچە تۇغان سال.

بېشىغا قېلىچ كەلسىمۇ توغرا سۆزلە.

راستلىقى ئاز كىشىنىڭ دوستلۇقى ئاز.

بىر مىسقال دۆلەتنى كۈتۈرۈش ئۈچۈن،

مىڭ مىسقال تەمكىنلىك كېرەك.

دىمىقى ئۈستۈن ئازگالدا ئۆلەر.

ئېگىلىگەنگە ئېگىل، بېشىڭ يەرگە يەتكۈچە؛

غاداغانغا غاداي، بېشىڭ كۆككە يەتكۈچە.

چوڭ بولساڭ، كىچىك بول.

ئۈستۈن بېقىپ تۈكۈرسەڭ،

يېنىپ چۈشەر يۈزۈڭگە.

تۆھمەتخور ئاخىرى تۆھمەت بىلەن ئۆلەر.

تۆھمەت تاش يارىدۇ، بايقىمىساڭ باش يارىدۇ.

قەست قىلغاننى پەس قىل.

ئېغىر بولغان خېزىر بولار.

(4) پارىخورلۇق، ھەسەتخورلۇق قىلماسلىق،

لەۋزىدە تۇرۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن

ئىزدەش توغرىسىدا. قارىغۇلارچە ئىش قىلىش،

ئاسانلا ئىشىنىپ كېتىش، پارىخورلۇق،

ھەسەتخورلۇق، گۇمانخورلۇق ھوقۇقنىڭ ئەڭ

چوڭ دۈشمىنى. ھوقۇق - ئەمەل تۇتقۇچىلار

مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشتا، پاك - دىيانەتلىك

بولۇشى، ئادىل، پەم - پاراسەتلىك بولۇشى،

خادىملارنى تاللاپ ئىشقا قويۇشتا، ھەقىقەتنى

ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسدامۇئامىلە قىلىشى،

مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا

ئەھمىيەت بېرىشى، تەدبىر بەلگىلەشتە

سۇبېيكتىپ پەرەزگە ئەمەس، ئوبېيكتىپ پاكىتقا

ئەھمىيەت بېرىشى لازىم. ئۇيغۇر خەلق ماقال -

تەمسىللىرىدە بۇنداق يارقىن ئىدىيەنى ئەكس

ئەتتۈرىدىغان ماقال - تەمسىللەرمۇ ئاز ئەمەس.

مەسىلەن:

كۆرگەن ئاڭلىغاننى يېڭىتۇ.

كۆزۈڭ بىلەن كۆردىڭمۇ؟

قولاق ئاڭلىغان يالغان.

كۈننى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولماس.

ئەمەلدارنىڭ گېپى ئوق،

ئوق بولمىسا گېلى يوق.

كىشىنىڭ ئېشىنى يېسەك، تىلىك قىسقارار.

تەرتىپنى سەن تاپمىساڭ، تەرتىپ سىنى تاپىدۇ.

ئۆتىكىڭ تار بولسا،

جاھاننىڭ كەڭلىكىنىڭ نېمە پايدىسى.

ئاڭلىغان بىلەن كۆرگەن بىر ئەمەس.

پاكىت ئالدىدا پىل ئۇسۇرۇپتۇ.

بىر ئادەمنى چۈشىنىش ئۈچۈن،

بىر تاغار تۇزنى بىللە يېيىش كېرەك.

ئالدىڭغا ماڭساڭ، كەينىڭگە قارا.

(5) بىلىملىك بولۇش، ئىختىساس

ئىگىلىرىنى ئىشقا قويۇش، بىلىمگە ھۆرمەت

قىلىش. مەسئۇلىيەتچان، ئېھتىياتچان بولۇش،

تەنقىد - تەربىيەنى توغرا قوللىنىش توغرىسىدا.

ئۇيغۇرخەلق ماقال - تەمسىللىرىدە باشقۇرغۇچىلار

بىلىملىك بولۇش، ئۇلارنى ئىختىساسلىقلاردىن

تاللاش، بىلىمگە، ئىختىساسلىقلارغا ھۆرمەت

قىلىش، ھەرقانداق ئىشتا مەسئۇلىيەتچان بولۇش،

ئېھتىياتچان بولۇش، ناچارلارنى قامچىلاپ،

خىزمەت داۋامىدا تەنقىت ۋە تەربىيە ۋاستىسىدىن

ئۆنۈملۈك پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇش ھەققىدە

بىرقاتار نەسىھەت - تەۋسىيەلەر بار بولۇپ،

بۇلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە تەربىيەۋى

ئەھمىيىتى ئىنتايىن چوڭقۇر. مەسىلەن:

ئالىم بولساڭ، ئالەم سېنىڭكى.

بىلىملىكنىڭ باھاسى يوق،

بىلىمسىزنىڭ ساپاسى يوق.

نەپىسنىڭ تىزگىنى ئەقىلنىڭ قولىدا.

پۈتۈڭنىڭ توغرىلىقىغا قارىماي،

يۇلۇڭنىڭ توغرىلىقىغا قارا.

بۇلۇمسىزنى بولدۇرالمىدىم،

خۇرجۇن - قاچىسىنى تولدۇرالمىدىم.

ھەق سۆز ئاچچىق بولار.

تاياق تەككىچە بېشىڭنى تارت.

قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەيدۇ.

بىرشاتراق مۇزاي پادىنى بۇلغايدۇ.

گەپ يۈزدە ياخشى، ئۇسسۇل تۈزدە.

توغرا سۆز تۈمۈرنى تېشەر،

يۇمشاق سۆز قېلىچنى كېسەر.

ئۆتكۈر سۆز - ئاتقان ئوق.

ياخشى ئاتقا قامچا لازىم ئەمەس.

يامانغا يانتاياق بولما.

يامانغا گۆردىمۇ قوشنا بولما.

نەسىھەت ئاچچىق، مېۋىسى تاتلىق.

تەربىيە باشتا قاتتىق بولسا،

ئىلپىتىڭ قاغا بولسا، يېيىشك پوق.
 قاقچۇنغا شەپقەت يوق، ئازغۇنغا ھۆرمەت (يوق).
 بارچە گۇناھ ئۆزىمدە تۇرۇپ،
 قاپ كۆتۈرۈپ نەگە باراي.
 غۇجامنىڭ غۇجىسى بار،
 چامغۇرنىڭ ئۇۋىسى بار.
 كۆزىنى يۇمغان پوق يەر.
 ئەلگە يامانلىق ئەيلىگەننى،
 ئارىغا ئالماس ھېچ كىشى.

ئاخىرى تاتلىق بولار.
 ياغاچنى رەندە تۈزەيدۇ، ئادەمنى تەربىيە.
 ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيەر.
 ئالدىراڭغۇلۇق ئادەم ئۆلتۈرەر.
 ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە يەنە
 يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈرلۈك سۈپەت،
 تەربىيەلەرنى ھازىرلىمىغان ياكى ئاڭلىمىغانلار
 قاتتىق تەنقىد قىلىنىش، ئەيىبلەنىش بىلەن
 بىرگە، بۇخىل كىشىلەرنىڭ ئاقىۋىتىگىمۇ ئېنىق
 باھالار بېرىلگەن:

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» (1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى.
2. «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى» (2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.
3. ليۇ زوشياڭ: «قانۇن مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى»، سودا نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە*

ئالىيە ئېلاخۇن

(شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك كەسپى تېخنىكا ئىنستىتوتى كۈتۈپخانىسى، سانجى، 831100)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، مۇلازىمەت مۇھىتى ۋە ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئانالىز قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەر خىزمىتىدە ساقلنىۋاتقان مەسىلىلەرگە قارىتا ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 本文分析了少数民族地区高校图书馆的现状、服务环境与读者服务的特点,针对目前读者服务工作中存在的问题,提出了提高读者服务工作质量的对策。

Abstract: This paper presents current situation, service environment and the quality of reader's service of university's libraries in minority nationality regions. Points out some problems that caused current low-quality situation of reader's service work, and gives some suggestions to solve the problems.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G25

بازار ئىگىلىكى رىقابىتىگە لايىق ھەر مىللەت ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەشتەك ئېغىر ۋە زىچىلەرنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى شۇ رايوندىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئۆز مەكتىپىنىڭ كۈندىلىك ئوقۇتۇش تەتقىقات خىزمەتلىرىنى مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇر ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە چوقۇم مىللىي خاسلىققا ئىگە جۇغلانمىلارغا ۋە خاس مۇلازىمەت ئۇسۇللىرىغا ئىگە بولۇشتەك ئۆزگىچىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن.

دۆلىتىمىز كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت، دۆلىتىمىزدە ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر كەڭ دائىرىدە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھالەتتە ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا بەلگىلىك كۆلەمگە ۋە مىللىي خاسلىققا ئىگە بولغان بىر تۈركۈم ئالىي مەكتەپلەر بار. بۇ ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى پەن - تېخنىكا بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەش، ئۆز رايونىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ۋە قېزىش، سوتسىيالىستىك

1. مۇلازىمەت مۇھىتى ۋە جۇغلانما قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

تاپقان بولىدۇ. مەكتەپتىكى بۇ ئالاھىدىلىك تەبىئىي ھالدا مەزكۇر مەكتەپ كۈتۈپخانىسىدىكى ئوقۇرمەنلەر توپىدا مىللىي خاسلىقنى شەكىللەندۈرگەن.
(2) ئوقۇرمەنلەر توپى بىر قەدەر مۇقىم بولىدۇ. ئادەتتە، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا ئوقۇرمەنلەر ئاساسەن

(1) ئوقۇرمەنلەر توپى مىللىي خاسلىققا ئىگە. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەر شۇ رايوننىڭ ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى مەزكۇر رايوندىكى ھەر قايسى مىللەتلەردىن تەشكىل

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 12-ئاينىڭ 7-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئالىيە ئېلاخۇن (1973-يىلى 7-ئايدا تۇغۇلغان)، كىتاب باشقۇرغۇچى، كۈتۈپخانا خىزمىتى ۋە مەسلىھەت بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

پىلاننى چىقىش قىلغان بولۇشى كېرەك.
 (4) جۇغلانمىلىرى ھەم ئاممىبايلىققا ھەم يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئۆز مەكتىپىنىڭ كەسىپ ۋە تەتقىقات تۈرلىرىگە، مائارىپ ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ساھەلىرىگە ئالاقىدار كىتابلارنى، ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىدىغان ئونئۇبىر سال ئوقۇشلۇقلارنى سېتىۋېلىپ جۇغلانمىنى تولۇقلىغاندىن باشقا يەنە، ئۆز رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلغان ھالدا شۇ رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل يېزىقىدىكى كىتاب ماتېرىياللارنى ۋە ئۆز رايونىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان ھۆججەتلەرنى جۇغلايدۇ ھەمدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىھتىياجىغا سۇندۇ.

2. نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ۋە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

(2) سېلىنما كەمچىل. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا سېلىنمىنىڭ كەمچىل بولۇشى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ئەمەلىيەت. سېلىنمىنىڭ كەمچىللىكى تۈپەيلىدىن، كۈتۈپخانا قۇرۇلۇشىنى يېڭىلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، كۈتۈپخانىدا كەڭ، ئازادە، مۇھىت ھازىرلاش، ئەسلىھە، قورال، ئۈسكۈنىلەرنى سەرخىللاشتۇرۇش، كۈتۈپخانىنى تورلاشتۇرۇش، ئۇچۇرلاشتۇرۇش، سېغىرلاشتۇرۇش، جۇغلانمىنى كۆپەيتىش قاتارلىق خىزمەتلەر ۋاقتىدا ئىشلەنمەي كۈتۈپخانىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ئاقساتسا، ساقلىنىۋاتقان كىتاب ماتېرىياللارنىڭ كونا ھەم ئاز بولۇشى، بىلىم دائىرىسىنىڭ تار، يېڭىلىنىشىنىڭ ئاستا بولۇشى ئوقۇرمەنلەرنىڭ كىتاب - ماتېرىياللارغا نىسبەتەن كۈنسىپرى ئېشىپ بېرىۋاتقان تەلەپ ئىھتىياجلىرىنى قاندۇرالماسا، مۇلازىمەت سۈپىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتمەكتە.
 (3) ئىختىساس ئىگىلىرىنى تۇتۇپ قېلىش تەس. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا ئومۇميۈزلۈك ئىختىساس ئىگىلىرىنى تۇتۇپ قالاماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. كۈتۈپخانا

مەكتەپتىكى رەھبەرلەر، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، خىزمەتچىلەر ۋە جەمئىيەتتىكى قىسمەن ئوقۇرمەنلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئوقۇرمەنلەر توپى ئاممىۋى كۈتۈپخانىلارغا قارىغاندا بىر قەدەر مۇقىم ۋە تۇراقلىق بولدى.
 (3) ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۈتۈپخانىغا بولغان ئىھتىياجى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مۇھىم فۇنكسىيەلىك ئورۇن. ئادەتتە ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى پىلان بويىچە باسقۇچلۇق ۋە قاتلام ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئوخشىمىغان باسقۇچتا ئوقۇرمەنلەرنىڭ كىتاب ماتېرىياللارغا بولغان ئىھتىياجىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ كىتاب ماتېرىيال كىرگۈزۈش پىلانى چوقۇم مەكتەپنىڭ ئومۇمىي خىزمەت

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى يېقىنقى يىللاردىن بېرى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ، مەيلى مۇلازىمەت سۈپىتى جەھەتتە بولسۇن مەيلى جۇغلانما مىقدارى ۋە جۇغلانما سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە بولسۇن ئاز بولمىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزى مەسىلىلەر مەۋجۇت.
 (1) كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسى تەلەپكە لايىق ئەمەس. كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسى ۋە خىزمەت پوزىتسىيەسى مۇلازىمەت سۈپىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى. ئەمما ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانا خادىملىرىدا كەسپىي بىلىملەر يېتەرلىك بولماسلىق، ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە ئىلغار مۇلازىمەت ئۇسۇللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ياكى قوبۇل قىلىش ئاستا بولۇش، كومپيوتېر بىلىملىرىگە خام بولۇش، تىل جەھەتتە قىيىنلىش، مۇلازىمەت ئېڭى تۆۋەن بولۇشتەك يېتەرسىزلىكلەر مەۋجۇت بولۇپ، قىسمەن ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا مۇلازىمەت خىزمىتى بىر قەدەر پاسسىپ ھالەتتە تۇرماقتا.

كەسىپچانلىقى كۈچلۈك، ئىقتىدارلىق، مەسئۇلىيەتچان خىزمەتچىلەرنى تۇتۇپ قالاماسلىق (بۇنداقلا باشقا ساھەلەردىن تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى ئىزدەيدۇ ياكى مەكتەپ تەرىپىدىن ئىختىساسلىقلارغا تېخىمۇ ئىھتىياجلىق بۆلۈملەرگە يۆتكەپ ئىشلىتىلىدۇ) تەك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كۈتۈپخانا خىزمەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم جەھەتتە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

(4) باشقۇرۇش ئەندىزىسى قاتمىل. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى قىسمەن ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا جۇغلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، جۇغلانمىلارنىڭ ئىشلىنىشىچانلىقىغا سەل قاراشتەك يېتەرسىزلىكلەر مەۋجۇت. بۇ باشقۇرۇش ئەندىزىسىنىڭ قانالمىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

3. مۇلازىمەت خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتىكى تەدبىرلەر

ئالاھىدىلىكى، دىنىي ئېتىقاد ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى بولىدۇ، شۇڭا بۇ رايوندىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى باشقۇرۇش جەھەتتە قاتمىل ھالدا چوڭ رامكىغا ئېسىلىۋالماي چوقۇم ئۆز جايىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى چىقىش قىلىپ، دۆلەتنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ياخشى ئىگىلەپ، كۈتۈپخانا باشقۇرۇش ئەندىزىسىنى يېڭىلاپ ۋە بېيىتىپ، كۈتۈپخانىنى ئىلمىي باشقۇرۇش يولىغا سېلىشى كېرەك.

(3) ئۆزگىچە مۇلازىمەت ئەندىزىسى يارىتىش كېرەك. ئالدى بىلەن مەزكۇر رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ تەتقىقات نىشانىنى ئىگىلەپ، ئىھتىياجغا ئاساسەن، يەرلىك ھۆججەت - ماتېرىياللارنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەخسۇس ماتېرىيال بۆلۈمى قۇرۇپ، پايدىلانغۇچىلار ئۈچۈن قولاي شارائىت يارىتىپ بېرىش كېرەك. ئاندىن، كۈتۈپخانا تورىدىن مەخسۇس سەھىپە ئېچىپ، يەرلىك ھۆججەتلەر مەخسۇس ساندىنى قۇرۇپ، ھۆججەتلەرنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تېخىمۇ تىرىشىپ ئىزدىنىش كېرەك.

(4) مۇلازىمەت سۈپىتىنى ۋە خادىملارنىڭ كەسىپى ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. كۈتۈپخانا بىلىم، ئۇچۇر ۋە مۇلازىمەت بىر گەۋدە قىلىنغان مەدەنىيەت

خىزمىتى مۇرەككەپ ھەم جاپالىق خىزمەت، كۈتۈپخانا خىزمەتچىلىرىگە نىسبەتەن ۋاقىتدا ئىشتىن چۈشۈش، ھېيت - بايرام ۋە ئادەتتىكى ئارام كۈنلىرىدە نورمال دەم ئېلىش دېگەنلەر ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانا خىزمەتچىلىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. لېكىن بۇ جاپاكەشلەرنىڭ مىننەتسىز ئەجرى دائىم باشقىلارنىڭ قوللىشىغا، ئىتىراپ قىلىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولالمايدۇ. ھەتتا بەزىدە قىسمەن كەسىپتىكىلەرگەمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنى كۆپچىلىكنىڭ كۈتۈپخانا خىزمىتىگە بولغان خاتا تونۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يۇقىرىقىدەك ئويىڭىتىپ سەۋەبلەر ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىغا ئوقۇش تارىخى ئۇزۇن (ئاسپىرانتلار، دوكتورلار دېگەندەك)، ئۆزى ئىقتىدارلىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئېلىپ كىرىش تەس بولۇش، كۈتۈپخانا ئۆزى ئۇزۇن يىل تەربىيىلىگەن

(1) كۈتۈپخانىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنى توغرا تونۇش كېرەك. كۈتۈپخانا بىر خىل ئونۋېرسال مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەلۇم رايون ۋە دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئاساسىي ئىقتىدارىدىن قارىغاندا ھەرقانداق بىر تۈردىكى كۈتۈپخانا ناھايىتى ئېنىق ھالدا كىتاب - ماتېرىياللارنى يىغىش ۋە پايدىلاندىرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بىر فۇنكسىيەلىك ئورۇن. ئۇنىڭ رولى كىتاب - ماتېرىيال جۇغلاشقا ئەمەس، بەلكى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىدىكى جۇغلانمىلاردىن پايدىلاندىرۇش، بىلىم ئۇچۇر تارقىتىشتۇر. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا يەنە ئۆزىگە خاس مۇلازىمەت مۇھىتى، مىللىيلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە جۇغلانمىلىرى بىلەن تېخىمۇ مۇھىم رول ۋە ۋەزىپىلەرگە ئىگە. شۇڭا كۈتۈپخانىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى توغرا تونۇش، ئوقۇرمەنلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

(2) باشقۇرۇش ئەندىزىلىرىنى يېڭىلاش كېرەك. ئېنىقكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا مىللىي مەدەنىيەت

رەقەملەشتۈرۈش دېگىنىمىز — بىر تەرەپتىن كۈتۈپخانىدىكى جۇغلانمىلارنى رەتلەپ رەقەملەشتۈرۈپ سانلىق ئامبار قۇرۇشنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ مەكتەپ ئاچقان كەسپلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەتقىقات يۈنۈلۈشى ۋە كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات نىشانىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە سانلىق ئامبار قۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن، مۇناسىۋەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ۋە ئىلمىي ژۇرناللارنى رەقەملەشتۈرۈپ، تورلاشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچى — ئوقۇغۇچىلارنى تور ئارقىلىق ماتېرىيال كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. رەقەملەشكەن ئىجتىمائىي ئۇچۇر بايلىقلىرىنى جۇغلاش ساقلاش، تەمىنلەش خىزمىتى دېگىنىمىز — ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى تور بايلىقىدىن پايدىلىنىپ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك رەقەملەشكەن ئىجتىمائىي ئۇچۇر بايلىقلىرىنى جەملەپ، سەرخىللىرىنى تاللاپ، ئىخچاملاپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچى — ئوقۇغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۈنۈش خىزمىتىنى كۆرسىتىدۇ.

(6) مۇلازىمەت مەزمۇنىنى بېيىتىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ھازىرقى زامان ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ۋە ئوقۇرمەنلەر كۈتۈپخانا خادىملىرىدىن ئاكتىپ مۇلازىمەتنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاددىغىنا كىتاب ئارىيەت بېرىش، ئىشكىنى ئېچىپ قويۇپ ئوقۇرمەن كۈتۈپ ئولتۇرۇش بىلەن ئەلا مۇلازىمەتتىن ئېغىز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، مۇلازىمەت مەزمۇنىنى بېيىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مەسىلەن: ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن ھەر خىل تېمىلاردا پات — پات لېكسىيە ئورۇنلاشتۇرۇش، يېڭى كىتابلارنى ۋاقىتتا تەشۋىق قىلىش، ھەر يىلى يېڭى كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا ئېكىسكۇرسىيە ئورۇنلاشتۇرۇش، كۈتۈپخانا ئۈچۈن مەخسۇس تور بېتى ئېچىپ، كاتالوگلارنى تور بەتكە چىقىرىپ ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىنلەش، كۈتۈپخانىنىڭ قائىدە تۈزۈملىرى، يېقىنقى ئەھۋالى، كۈتۈپخانىدىكى يېڭىلىقلار، ھەرقايسى كەسىپتىكى

ئاپپاراتى. مۇلازىمەت سۈپىتىنىڭ ياخشى-يامان بولۇشى بۇ ئاپپاراتنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇشتىكى ئاچقۇچ. پەقەت يۇقىرى سۈپەتلىك كەسپىي قوشۇن بولغاندىلا، ئاندىن ئوقۇرمەنلەرنى يۇقىرى سۈپەتلىك مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ. شۇڭا، كۈتۈپخانا خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش خىزمىتىگە جىددىي ئەھمىيەت بېرىپ، كۈتۈپخانىدا ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىش بىلەن بىرگە مۇلازىمەت سۈپىتىنىمۇ ماس قەدەمدە يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك.

(5) ئۇچۇر بايلىقىدىن پايدىلىنىپ كۈتۈپخانىنىڭ رەقەملىشىش قۇرۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىز مىقياسىدا كومپيۇتېر تېخنىكىسىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئارقا - ئارقىدىن رەقەملىك كۈتۈپخانا قۇرۇپ زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرماقتا. لېكىن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىدا سېلىنما كەمچىل بولغانلىقتىن زامانىۋىلىشىش قەدىمى بىر قەدەر ئاستا بولىۋاتىدۇ. رەقەملىك كۈتۈپخانىنى ئەنئەنىۋى كۈتۈپخانىنىڭ ئورنىغا دەسىستىش دەۋرنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماي يەنە ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەقەززاسى، ئەنئەنىۋى كۈتۈپخانا بىلەن رەقەملىك كۈتۈپخانىنى تېخنىكا جەھەتتىن بىرلەشتۈرۈش بولسا زامانىۋى كۈتۈپخانا تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۈنۈلۈشى. ئۇچۇر بايلىقى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ رەقەملىشىش قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بۇ قۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا يېتەرلىك سېلىنما بولغاندىن سىرت، مول ئۇچۇر بايلىقى كېرەك. ئۇچۇر بايلىقى مول بولمىسا رەقەملىك كۈتۈپخانا قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا رەقەملىشىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئۇچۇر بايلىقى جۇغلاش خىزمىتىنى پۇختا ئىشلەش كېرەك. بۇنىڭدا كۈتۈپخانىدا ئەسلىي بار بولغان جۇغلانما بايلىقىنى رەقەملەشتۈرۈش خىزمىتى بىلەن رەقەملەشكەن ئۇچۇر بايلىقلىرىنى جۇغلاش، ساقلاش ۋە تەمىنلەش خىزمىتىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىشلەش كېرەك. ئەسلىي بار بولغان جۇغلانما بايلىقىنى

رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرى ئۆز رايونىدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكتىن ۋە مۇلازىمەت مۇھىتىدىكى ئەۋزەللىكلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، يەرلىك ئەسەرلەرنى قېزىپ، رەتلەپ ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇپ، زامانىۋىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، خادىملارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى مۇكەممەلشتۈرۈپ، مۇلازىمەت مۇھىتىنى ياخشىلاپ، مەزمۇنى بېيىتقاندىلا، مۇلازىمەت سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ھەقىقىي ئىجتىمائىي قىممەت يارىتالايدۇ.

ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۈتۈپخانىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ۋاقتى ۋاقتىدا تورغا چىقىرىپ ئوقۇرمەنلەرنى كۈتۈپخانىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق تېخىمۇ جانلىق ھەم قىزغىن مۇلازىمەت مۇھىتى يارىتىش، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىنى مول بىلىم ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىنلەپلا قالماي يەنە ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن تېخىمۇ ئەلا مۇلازىمەت قىلىش كېرەك. ئومۇمەن، ئاز سانلىق مىللەت

پايدىلانمىلار

1. گاۋ تەيفېڭ: «ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ھەل قىلىش تەدبىرلىرى»، جۇڭگو مائارىپ تەتقىقات مۇنبىرى ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 9 - سان.
2. شى يەن: «ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى كۈتۈپخانىلارنىڭ ھۈججەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، ئىچكى موڭغۇل كۈتۈپخانىچىلىقى ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 3 - سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Vol.33, Iss.3 (Total:131)

Sep2012

Contents

- Mahmud al-Kashgari and Contact Linguistics.....Ömer Dawut (1)
- The Ancient Cities in "Compendium of the Turkic Dialects" .....*Alimjan Mehsut, Adile Alimjan* (11)
- Culture and Nationality..... *Exmet Seydulla* (17)
- The Thought of Harmonious and Its Practical Significance in "Happiness and Wisdom".....
.....*Memet Mollamet* (27)
- Efficient Public Supplement and Its Role to Rural Areas ..... *Helpidin Musahip* (36)
- The Role of Social Adaptability to Students' Career.....*Büwejer Mijit* (42)
- A Discussion on Interpersonal Conflicts of College Students.....*Abdukérim Tohtasün* (48)
- An Analysis to the Phonetic Changes in Modern Uyghur Languages and Its Dialects --- From the
Reference of "Compendium of the Turkic Dialects" .....*Muhebbet Khasim* (52)
- A Comparative Study on Similarities and Differences of Measure Words in Uyghur and Chinese...
.....*Mevlude Ekrem* (74)
- An Analysis of the Cultural Characteristics of Human Body Idioms, Expressions, Phrases and
Proverbs in Uyghur .....*Türghunjan Islam* (78)
- A Brief Introduction to the Kumul Muqam.....*Ismet Khasim* (82)
- A Survey on Uyghur Folk Artists .....*Zumret Gappar* (94)
- A Discussion of Uyghur Literature ---- from the Reader's Point of View
- Culture and Nationality..... *Gulnar Obul, Meriyemgül Tursün* (103)
- Elshir Nawai's "Gathering of Masters" and Pseudonym..... *Ekber Qadir* (110)
- Literary Criticism in Elshir Nawai's "Mahbubul Kulub"..... *Aygül Abduréhim* (115)
- A Discussion of Postmodernist Literature and Its Main Features ..... *Atikem Mamut* (120)
- An Analysis of Culture of Law in Uyghur Proverbs .....*Tursunniyaz Savur* (126)
- A Discussion about The Library Reader's Service Work in The Minority Nationality
Regions.....*Aliye Elahun* (136)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(Трёхмесячный журнал философии и общественной науки на уйгурском языке)
№.3.2012г (Общий: № 131)

Содержание

Махмуд Кашгари и контактное языкознание.....	Умарь Давут
Древние города, описанные в «Словаре тюрских наречий»	Алимджан Махсут, Адила Алимджан
Культура и её национальность	Ахмад Сайдулла
Идея строения гармонического общества и её реальное значение в произведении «Кутадгубелик».....	Мамат Моллаамат
Роль предоставления общественных продуктов в сельскохозяйственные районы СУАР	Хэлпидин Мусаиф
Воспитание способности у студентов к применению в обществе — основа в пути трудоустройства.....	Буважэр Мижит
Конфликты, возникающие у студентов в общении	Абдукэрим Тохтасун
Изучение фонетических изменений в уйгурском диалекте на основе теории в «Словаретюрских наречий»	Мухаббат Касым
Сходство и разница в счётных словах в китайском и уйгурском языках.....	Мавлюда Акрэм
Культурное значение пословиц, устойчивых выражений и фразеологизмов в уйгурском языке, обозначающих человеческие органы.....	Тургунджан Ислам
Краткий обзор о Кумульском мукаме	Исмат Касым
Изучение уйгурских народных сказителей	Зумрат Гаппар
Изучение уйгурской литературы с точки зрения читателей.....	Гульнарь Обуль, Марьямгуль Турсун
«Встреча героев» Альшира Наваи и литературный псевдоним.....	Акбар Кадырь
Критические мнения Наваи в произведении «Замок Любви»	Айгуль Абдурэхим
Литература постмодернизма и её особенности.....	Атикам Мамут
Выражение мысли и культуры закона в уйгурских народных пословицах.....	Турсуннияз Савурь
Обслуживание в библиотеках вузов в малонациональных районах.....	Алия Елахун

پروفېسسور ئابلىمىت ئەھەت

阿布里米提·艾海提教授

ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئۇيغۇر، 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئاۋات ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ماگىستىرانت يېتەكچىسى.

ئابلىمىت ئەھەت 1960 - يىلىدىن 1969 - يىلى 7 - ئايغىچە ئاۋات ناھىيەلىك 1 - باشلانغۇچ ۋە 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1969 - يىلى 9 - ئايدىن 1971 - يىلى 7 - ئايغىچە ئاۋات بازار دېھقانچىلىق مەيدانىدا قايتا تەربىيە ئالغان. 1971 - يىلى 10 - ئايدىن 1978 - يىلى 2 - ئايغىچە بېشىرىق يېزىسىدا ئوقۇتقۇچى ۋە كاتىپ بولغان. 1978 - يىلى 3 - ئايدىن 1982 - يىلى 2 - ئايغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىدا ئوقۇغان. 1982 - يىلى 2 - ئايدىن ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. ئۇ 1991 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسىنىڭ ئوقۇتۇش بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1994 - يىلى دوختىنىپ بولۇپ باھالانغان. 2001 - يىلى ماگىستىرانت يېتەكچىسى سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، ھازىرغا قەدەر جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت تىلى - ئەدەبىيات كەسپى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە توققۇز قارار، جەمئىي 19 نەپەر ئاسپىرانت يېتەكلىگەن.

پروفېسسور ئابلىمىت ئەھەت 30 يىللىق ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي

تەتقىقات خىزمەتلىرى جەريانىدا تولۇق كۇرس، ماگىستىر ۋە دوكتور ئوقۇغۇچىلارغا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر يېزىقلىرى تەتقىقاتى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتايچە قوليازىمىلار تەتقىقاتى»، «چاغاتاي تىلى گىرامماتىكىسى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، «ئۇيغۇر فولكلورى ۋە مەدەنىيىتى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. ئىزچىل ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن سىرت، تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن: ئۇ يازغان، تۈزگەن ۋە نەشرگە تەييارلانغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» 1991 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر تەتقىقات تۈرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «چاغاتاي تىلى» ناملىق دەرسلىك 1992 - يىلى مۇنەۋۋەر دەرسلىك مۇكاپاتىغا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» 2003 - يىلى مۇنەۋۋەر تەتقىقات تۈرى بويىچە 3 - دەرىجىلىك ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە قۇتادغۇ بىلىك»، «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە تۈركىي تىللار دىۋانى»، «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، «ئەخلاق دەستۇرى»، «ئىسكەندەرنامە»، «مەنتىقۇت - تەير»، «ئەخلاقۇل - مۇھسىن»، «كىتابى ئابدۇللاھ»، «سەدىقنامە» قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق كىتابى ھەر قايسى نەشرىياتلاردا نەشر قىلىنغان، 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە نويۇزلۇق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

ئابلىمىت ئەھەت يەنە 1999 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ياردىمىدىكى ئىككى تۈرگە يېتەكچىلىك قىلىپ تاماملىدى. دۆلەت دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرىدىن ئىككىگە، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرىدىن بىرگە قاتناشتى. ئۇ ھازىر دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ياردىمىدىكى ئالاھىدە تۈرنىڭ بىرى بولغان «شىنجاڭ ئاقسۇ رايونى تەۋەلىكىدىكى چاغاتايچە ۋە سىقىلەر ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق تەتقىقات تۈرىنى ئىشلىمەكتە.

ئابلىمىت ئەھەت جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تۇرپان شۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار كېڭەش ئەزاسى، «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى» نى نەشر قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى مۇتەخەسسسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى.

新疆大学学报

Journal of Xinjiang University
哲学社会科学维吾尔文版
季刊 (1980年创刊)
第33卷 第三期 2012年9月1日出版

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەلسەلىك ژۇرنال (1980 - يىلى چىقىشقا باشلىغان)
2012 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (33 - يىللىق 3 - سان)

主管·主办: 新疆大学(乌鲁木齐胜利路14号)
主编: 阿布里克木·亚森
编辑出版: 新疆大学学报编辑部
印刷: 乌鲁木齐光大印刷厂
邮政编码: 830046
电话: 0991-8582927
电子邮箱: xju13@xju.edu.cn
国内发行: 全国各地邮政局
国外发行: 中国国际图书贸易总公司(北京399信箱)
国际标准刊号: ISSN 1005-5878
国内统一刊号: CN65-1034/G4-W
国内代号: 58-13
国外代号: 5798 (QR)
定 价: 6.00元

باشقۇرغۇچى، مەسئۇل ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
باش مۇھەررىر: ئابلېكىم ياسىن
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىراتى نەشر قىلدى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830046 تېلېفون: 0991 - 8582927
ئېلخەت ئادرېسى: xju13@xju.edu.cn
باشقۇچى: ئۈرۈمچى گۇاڭدا باسما مەركىزى
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى خەلقئاراغا تارقىتىدۇ
(بېيجىڭ 399 - خەت ساندىۋىقى)

خەلقئارالىق ئۆلچەم نومۇرى: ISSN 1005 - 5878
مەملىكەتتە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65 - 1034/G4 - W
خەلقئارالىق ۋاكالىت نومۇرى: (QR)5798
مەملىكەت ئىچىدىكى ۋاكالىت نومۇرى: 58 - 13
باھاسى: 6 يۈەن

ISSN 1005-5878

9 771005 587001